

AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATININ
SÖNMƏZ MƏŞƏLİ



İzzət Cəfərzadə

100

**AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATININ
SÖNMƏZ MƏŞƏLİ
(Əzizə Cəfərzadə –100)**

Elmi araşdırmalar toplusu

BAKI – 2022

Tərtib edəni v  yayına hazırlayanı:
Dr. Turan İbrahimov

Elmi redaktor:
Prof.dr. Vaqif Sultanlı

Rəyçi:
Dos.dr. Samirə Məmmədli

Az rbaican ədəbiyyatının sönməz məşəli:
Əzizə C f rzed  – 100 (Elmi araşdırmalar toplusu),
Bakı: “NURLAR” nəşriyyatı, 2022, 216 s.

Az rbaicanın Xalq yazıçısı, filologiya elmləri doktoru, professor  ziz  C f rzed nin həyat və yaradıcılığı haqqında məqalələr toplusundan ibarət olan kitab müəllifin doğımunun 100 illik yubileyi münasibətilə hazırlanmışdır.

ISBN: 978-9952-559-02-6

  “Nurlar” nəşriyyatı, 2022
  Turan İbrahimov, 2022

TƏRTİBÇİNİN ÖN SÖZÜ

Azərbaycanın Xalq yazıçısı, filologiya elmləri doktoru, professor Əzizə Cəfərzadənin 100 illik yubileyi münasibəti ilə hazırlanmış bu elmi məqalələr toplusunu sizə təqdim etməkdən qürur duyuram. Bu kitabda Əzizə xanımın elmi, bədii yaradıcılığını uzun illər araşdırmış müəlliflərin çox dəyərli əsərləri toplanmışdır.

Bu müəlliflərdən dördü Asifə Telmanqızı, Pərvanə Bayram, Gülsümxanım Həsilova, Ayna Babazadə öz dissertasiyalarını Əzizə Cəfərzadə yaradıcılığına həsr etmiş, onun haqqında çoxlu sayda məqalələr yazmışlar. İlk üç müəllif elmi tədqiqatlarını monoqrafiya şəklində də yayınlamış və hələ də Əzizə xanım haqqında tədqiqatlarını davam etdirirlər.

Bu yubiley ilində Əzizə Cəfərzadənin bədii əsərlərini və onun haqqında yazılmış ümumilikdə iyirmidən çox kitab çap etdirməyə müvəffəq olmuşuq. Yazıçının “Seçilmiş əsərləri”nin ilk 12 cildi, “Uşaq hekayələri” nəşr edilmiş və “Səfərnamələr”i toplanaraq iki cildə çapa hazırlanmışdır. Müəllifin “Bakı-1501” (“Hədəf nəşrləri”, “Qanun” və uşaqlar üçün işlənmiş variantı “Altun kitab” nəşriyyatlarında), “Bir səsin faciəsi” (“Hədəf nəşrləri”) kitabları da müxtəlif nəşriyyatlarda yayınlanmışdır. Həmçinin Amasiya bölgəsindən Əzizə və Əhməd Cəfərzadələrin topladığı bayatılar “Nanaylar” adı ilə kitab şəklində nəşr edilmişdir. Gülsümxanım Həsilovanın “Əzizə Cəfərzadə və folklor” monoqrafiyası, Sumqayıt Mərkəzi Kitabxana sistemi əməkdaşları Nazxanım Cəfərova, Mətanət Əliyeva və Səfurə Nəcəfovanın hazırladıkları “Əzizə Cəfərzadə: Biblioqrafiya” kitabları da işiq üzünə görmüşdür.

Həmçinin Azərbaycan Milli Kitabxanası ilə əməkdaşlığımız nəticəsində müəllifin geniş bibliografiya kitabı da nəşrə hazırlanmışdır.

Əzizə xanımı böyüdüyü və yaşadığı mühiti yaxından başa düşməyə imkan verən, onu əhatə edən insanlar – müəllimlər, alimlər, yazıçılar və digər peşə sahibləri haqqında yazdığı “Tanıdıklarım, sevdiklərim xatirələrimdə” kitabı da tərəfimdən çapa hazırlanmış və “XAN” nəşriyyatı tərəfindən yayınlanmışdır.

Bundan əlavə, gözdən əlil, latın əlifbasını hələ də yaxşı oxuya bilməyən soydaşlarımızı və eləcə də Cənubi Azərbaycanda yaşayan çoxmilyonlu Azərbaycan türklərini nəzərə alaraq beş kitab – “Bakı-1501”, “Natəvan haqqında hekayələr”, “Gülüstən”dan öncə”, “Eşq sultanı” və “Aləmdə səsım var mənım” əsərləri “Audiokitab” mobil tətbiqində oxuculara, dinləyicilərə təqdim edilmişdir.

4

Yubiley ilində həmçinin yazıçının beş kitabının rus və beş kitabının türk dilində nəşri üçün müqavilələrlə razılığa gəlinmişdir.

Beləliklə, yazıçının ədəbi yaradıcılığının əvvəllər latın qrafikası ilə böyük tirajla çap edilmiş üç kitab istisna olmaqla (“Aləmdə səsım var mənım”, “Eldən-elə”, “Zərrintac-Tahirə”) demək olar ki, əksəriyyəti latın qrafikasına çevrilərək son illərdə çap edilmişdir. Amma Əzizə Cəfərzadənin elmi əsərləri, publisistikası, radio-televiziya üçün yazdığı pyes, ssenari, veriliş və çıxışları, həmçinin məktubları, gündəlikləri əhatə edən geniş və zəngin irs öz çapını gözləyir.

Yubiley ilində keçirilən üç beynəlxalq konfrans, simpozium, seminar və eləcə də respublika miqyaslı konfranslar, çoxsaylı tədbirlər, televiziya və radio verilişləri, dövrü mətbuatda işıq üzü görən məqalələr Əzizə Cəfərzadə yaradıcılığının təbliğinə öz bəhrəsini vermişdir.

Əzizə Cəfərzadənin vəfatından sonra onun ev arxivi vəsiyyətinə əsasən mənım evimdə saxlanmaqdadır. Ev arxivi elektron

formata salınıb və elmi-tədqiqat işləri görmək istəyənlər üçün qapısı açıqdır.

Ev arxivində əlyazma-makina nüsxələri daxil olan 157 qovluqda 1258 adda yazı (həcmi 30000 səhifədən çox) və Azərbaycan qadın aşığı və şairləri ilə bağlı ayrıca 56 qovluqda 110 adda yazı, 1400 addan çox, qəzet-jurnallarda və kitablarda çap olunmuş özünün yazdığı (920) və onun haqqında yazılmış məqalələr (480), kitabları və digər çap materialları, ona bağışlanmış çoxlu sayda kitablar, məktublar, həmçinin gündəliklər, fotosəkillər (5000-dən çox) saxlanılmaqdadır. Bunların icərisində ən qiymətli eksponat-material 1936-1937-ci illərdə qələmə aldığı “Əzrayıl” hekayəsinin iki əlyazması və onun çərçivəsindən sonra 14 noyabr 1937-ci il “Ədəbiyyat qəzeti”ndə verilmiş H.Orucəlinin tənqidi məqələsidir. Bundan əlavə, ev əşyaları, təsbeh, pul, gəlinçik, qədim mis qablar kolleksiyası, tikmələri, kitabxanası, çəkilməmiş olduğu 50 video və səsi yazılmış 70 audio kaset saxlanılmaqdadır.

Əzizə Cəfərzadə öz sağlığında iki dəfə, 1995 və 2001-ci illərdə arxivindən bir sıra materialları Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivinə (ADƏİA) təqdim etmişdir. Bu materiallarla ADƏİA-nin Fond 631, siyahı 1 (1061 sənəd), siyahı 2 (334 sənəd) ünvanında tanış olmaq mümkündür. Materiallar arxiv əməkdaşı K.İsmayılova tərəfindən işlənmiş və təsvir edilmişdir. Bundan əlavə, həmin arxivə 2004-cü ilin iyun ayında ev arxivindən verilməsini mümkün saydığımız 3890 səhifə həcmində 138 adda material və 10 müxtəlif kitab tərəfindən təqdim edilmişdir (Fond 631, siyahı 3).

Azərbaycan Dövlət Səs Yazıları Arxivində (ADSYA) Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığını əks etdirən 35 fono sənəd mühafizə edilir. Siyahı arxivin əməkdaşı S.Dadaşova tərəfindən hazırlanmışdır. ADSYA 2001-ci ildə yazıçının həyatı ilə bağlı beş saata yaxın geniş video çəkiliş aparıb, fonda əlavə etmişdir.

2004-2005-ci illərdə bu arxivə yazığının 80 saata yaxın video və 70 saata yaxın audio yazılarının da surəti tərəfimizdən təqdim edilmişdir. Təqdim etdiyimiz videocəkililşlərə onun müxtəlif illərdə televiziya da çıxışları, haqqında çəkilmiş telefilmlər və eləcə də mənim 1990-2002-ci illərdə çəkdiyim bir sıra müsahibələri, müxtəlif tədbir və görüşlərdə çəkilmiş materiallar daxildir. Son illərdə səhhəti ilə əlaqədar olaraq anam əsərlərini diktafona yazdığı üçün audio yazılar arasında onun “Bir səsin faciəsi”, “Zərrintac-Tahirə”, “İşığa doğru”, “Rübabə Sultanım”, “Xəzərin göz yaşları”, “Xəyalım mənim”, “Eşq sultanı” kimi böyük həcmli əsərlərinin və dərc etdirdiyi məqalələrinin əksər hissəsi öz səs yazısında vardır. Bunlar içərisində onun radioda çıxışları, radio tamaşaları, İrana səfəri zamanı apardığı şeir məclisi, anası Böyükxanım Cəfərzadənin öz səsi ilə söylədiyi (1972) “Arzu-Qəmbər” dastanı (Sədnik Paşayev tərəfindən çapa hazırlanıb), qardaşları Məmməd və Əhməd Cəfərzadənin folklorla bağlı çıxışları da daxildir.

Tərəfimizdən demək olar ki, bütün qəzet və jurnal məqalələrinin və eləcə də kitablarının fotosurəti çəkilmiş və elektron formaya salınaraq 3 CD şəklində salınmışdır. Səs yazıları kompüter formatına keçirilmiş və 5 CD-yə yazılmışdır. Video çəkililşlərinin keyfiyyətinin uzun müddətli qorunub saxlanması üçün müasir optik 27 ədəd DVD-lərə köçürülmüşdür.

Ev arxivi və eləcə də yuxarıda adı çəkilən arxivlərdəki materialların geniş siyahısı qızım Nəsrin İbrahimovanın nənəsinin xatirəsinə hazırladığı www.azizajafarzade.com internet saytında (Azərbaycan, ingilis, rus dillərində) verilmişdir. Bu saytda onun həyat və yaradıcılığı, bioqrafiyası və biblioqrafiyası, bəzi hekayə, məqalə, xatirə və bayatıları, haqqında dərc olunmuş materiallar, fotosəkilləri, Azərbaycan dilində 15 və rus dilində 3 kitabı verilmişdir. Burada yazıcının ilk dərc edilmiş “Əzrayıl” hekayəsinin fotosurəti də təqdim edilmişdir.

Sonda bu məqalələr toplusunun bütün müəlliflərinə, xüsusən onun redaktoru professor Vaqif Sultanlıya öz təşəkkürümü bildirirəm. Ümid edirəm ki, bu kitab Əzizə Cəfərzadənin zəngin yaradıcılığına işıq salmağa kömək edəcəkdir.

Dr. Turan İbrahimov

Prof. dr. Vaqif Sultanlı
Bakı Dövlət Universiteti

TARİXİ YADDAŞ VƏ BƏDİİ DÜŞÜNCƏ AXARINDA

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli yazıçılarından biri olan Əzizə Cəfərzadənin (1921-2003) yaradıcılığı yalnız mövzu, məzmun və problem çeşidliliyi ilə deyil, həmçinin bədii dil, yazı tərz, üslub bənzərsizliyi ilə seçilir. Bu bənzərsizlik onun yazılarına sadəcə forma özəlliyi aşılamaqla qalmır, mətnin dərinliklərinə endiyindən əsərin məğzini, mahiyyətini oluşturan amilə çevrilir.

8

Ədəbi təfəkküründə mühafizəkarlıqla, geriçiliklə ixtilafın sərgiləndiyi yazıçının yaradıcılıq irsi həmçinin düşüncə sərhədlərinin genişliyi ilə şərtlənir. Müxtəlif janrlarda yazmasına baxmayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında daha çox tarixi romanlar müəllifi kimi tanınan müəllifin əsərlərində fakt və qaynaqlardan sənətkarlıqla bəhrələnməklə yanaşı, müşahidə olunan güclü bədii təxəyyül yaxın-uzaq keçmişin bilinməzliklərinə güzgü tutur.

Əzizə Cəfərzadənin hələ yetərincə araşdırılmamış yaradıcılıq yolu şərti olaraq üç mərhələyə bölünməkdədir. 1937-1970-ci illəri əhatə edən birinci mərhələ ilk yaradıcılıq axtarışları kimi dəyərləndirilə bilər. Yazıçı bu dövrdə çeşidli mövzularda hekayə yaradıcılığı ilə məşğul olmuş, eyni zamanda gələcək tarixi romanlarının ilkin zəminini təşkil edən elmi-publisistik fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1970-1990-cı illərlə hüdudlanan ikinci mərhələdə isə müəllif ədəbi və siyasi şəxsiyyətlərin həyatından bəhs edən bir sıra mühüm tarixi romanlarını yaratmış və istedadlı nasir kimi özünü təsdiq etmişdir. Nəhayət, 1991-2003-cü illəri əhatə edən sonuncu mərhələdə yaradıcılığı mahiyyətcə yeni

məzmun kəsb etmiş yazıçı diqqəti Azərbaycan siyasi tarixinin ən aktual problemlərinə yönəldə bilmiş, həmçinin milli-etnik yaddaşın ağırlı məsələlərini işıqlandırmışdır.

Əzizə Cəfərzadə bədii yaradıcılığa “Əzrayıl” adlı hekayə ilə başlamışdır. 1937-ci ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə dərc olunmuş bu hekayədə yazıçı öz dövrünün canlı sosial mənzərəsini yaratmış, cəhalətin yaşatdığı ağrı və əzablara diqqəti çəkmişdir. Məhz bu dövrdən etibarən o, hekayələri, povestləri, elmi və publisistik yazıları ilə vaxtaşırı olaraq mətbuatda çıxış etmiş, bir sıra maraqlı, məzmunlu sənət örnəkləri ortaya çıxarmışdır.

Qeyd edək ki, 1948-ci ildə Azərnəşr ədibin “Hekayələr” adlı ilk kitabını çapdan buraxmış, lakin kitab satışa çıxarılmadan yandırılmışdır. Mətbuatda bu kitabın nübar nüsxəsi əsasında yazıçı Cəlal Məmmədovun məqaləsinin dərci də oxuculara məlumdur. Ədibin mülahizələrinə görə, ilk kitabının satışa buraxılmadan yandırılmasına səbəb Mixail Zoşşenko və Anna Axmatova şəxsiyyəti fonunda yaranan mübahisə, Ümumittifaq Kommunist (bolşevik) Partiyası MK-nın “Zvezda” və “Leninqrad” jurnalları haqqında” (14 avqust 1946) və “Dram teatrının repertuarı və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” (26 avqust 1946) qərarı və həmin qərarın Azərbaycan ədəbi mühitinə təsiri olmuşdur. Qeyd edək ki, ilk kitabının yandırılmasından sonra Əzizə Cəfərzadənin 1963-cü ilə kimi heç bir kitabı işıq üzü görməmişdir, ancaq yazıçı bu illər ərzində bir an belə olsun yaradıcılıq dünyasından ayrılmamış, bədii və elmi axtarışlarını davam etdirmişdir.

Müəllif uzun illərdən sonra ədəbiyyata qədəm qoyduğu ilk dövrü belə xatırlayır: “İlk hekayəm 1937-ci ildə “Əzrayıl” adıyla “Ədəbiyyat qəzeti”ndə çap edilib. İlk kitabım (“Hekayələr”) isə 1948-ci ildə oxuculara çatmalıydı. Kitabın ilkin nüsxəsini alan mərhum tənqidçimiz Cəlal Məmmədov onun haqqında “Azərbaycan gəncləri” qəzetində (11 iyun 1948) hətta məqalə ilə çıxış etmişdi, lakin kitab işıq üzü görmədi, yandırıldı, əlimə

bircə nüsxəsi belə keçmədi, mənə üzünü də göstərmədilər. Çünki mənə o zaman “Axmatovşına”da, adını bilmədiyim “salon lirikası” tərənnümündə günahlandırmışdılar. Bələli il idi, Jdanovun çıxışından sonra gözəl ədibimiz, görkəmli dramaturqumuz Sabit Rəhman həmin illərdə “Zoşsenkoçuluq”da ittiham edilirdi. İlk kitab müəllifi olacaq kövrək, 1945-ci ildə əlində “xalq düşməni sayılan ərəb əlifbası” ilə türk nasirinin romanı tutulduğuna görə universitetin birinci kursundan qovulan kimsəsiz qız üçün bundan ağır, qorxulu nə ola bilərdi? Elə buna görə də birinci kitabım çox sonralar, 1963-cü ildə “Natəvan haqqında hekayələr” adı ilə çap olundu“ [Əliyeva, 2005: 14].

Əzizə Cəfərzadə ədəbi istedadını hekayə yazmaqla sınamış və bu janra bütün yaradıcılığı boyu müraciət etməklə bir sıra yaddaqalan, təkrarsız sənət örnəklərinə imza atmışdır. Onun hekayələrinin mühüm bir qismi “Natəvan haqqında hekayələr” (Bakı, 1963), “Qızımın hekayələri” (Bakı, 1964), “Sahibsiz ev” (Bakı, 1966), “Əllərini mənə ver” (Bakı, 1969) və digər kitablarda yer almışdır. Lakin yazıçı daha çox tarixi romanlar müəllifi kimi tanındığından hekayələrinə lazımınca önəm verilməmişdir.

“Anamın nağılları” (1982) silsilə yazıları Əzizə Cəfərzadənin bədii yaradıcılığında özünəməxsus yerlərdən birini tutmaqdadır. Bu əsər müəllifin anasının illər öncə söylədiyi, yazıya köçürülməmiş, birbaşa hafizədən qələmə alınan, kökləri ilə xalq yaradıcılığına bağlı nağıl və əfsanələrdən ibarətdir. Müəllif kitaba daxil edilən nağıl-hekayələrdə mümkün qədər folklor ənənələrini və üslubunu qoruyub saxlamaqla mətnin ideya müasirliyini təmin etməyə çalışmışdır.

Yaradıcılığı boyunca tarixi mövzulara bağlı olan yazıçı Azərbaycan xalqının uzaq və yaxın keçmişinin bir çox səhifələrini bədiiləşdirən əsərlər ortaya çıxarmışdır. Müəllifin “Aləmdə səsim var mənim” (1972), “Vətənə qayıt” (1977), “Yad etməni” (1980), “Bakı–1501” (1981), “Cəlaliyyə” (1983), “Sabir”

(1989), “Eldən-elə” (1992), “Gülüstan”dan öncə” (1996), “Zərrintac-Tahirə” (1996), “Bir səsin faciəsi” (1997), “İşığa doğru” (1998), “Bəla” (1999), “Rübabə-Sultanım” (2000), “Xəzərin göz yaşları” (2002), “Eşq sultanı” (2003) kimi roman və povestləri bitkin süjet strukturu və kompozisiya həlli ilə diqqəti çəkməkdədir. Bu əsərlərdə fraqmentallıqdan qaçınıldığından dövrün canlı panoramı çəkilmiş, xalqın etnoqrafik yaddaşının aparıcı cizgiləri qabardılmış, tarixin ağ səhifələri bərpa edilmişdir.

Ədibin əsərlərində ən qədim dövrlərdən tutmuş XX yüzilə qədər Azərbaycan tarixinin ən mürəkkəb, keşməkeşli hadisələri (həmçinin bu fonda ədəbi və siyasi şəxsiyyətlərin obrazları) bədii təcəssümünü tapmışdır. Yazıcının tarixi romanlarını səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri onun müraciət etdiyi tarixi dövrü bütün təfərrüatı ilə canlandıra bilmək məharətindədir. Daha doğrusu, yazıçı tarixi yalnız quru fakt və sənədlərin işığında təqdim etmir, ona can və ruh verir, özünün qeyri-adi fantaziyası ilə təsvir etdiyi dövrün təbii mənzərəsini, panoramını yarada bilir. Əzizə Cəfərzadənin romanları tarixə qeyri-adi sevgi və vurğunluqdan yaranmışdır; onların ruhunda, mayasında yüksək vətənpərvərlik və vətəndaşlıq amalı özünü göstərməkdədir. Bu romanların yalnız bədii düşüncənin məhsulu olmaqla qalmayıb, xalqın etnoqrafik yaddaşını əks etdirməsi mətnin dərinlik ölçüsünü şərtləndirir.

Əzizə Cəfərzadənin, alt qatında milli-etnik şüurun yuvalandığı tarixi romanlarını səciyyələndirən ən mühüm cəhətlərdən biri onların ideyaca müasirliyi, bu günün problemləri ilə sıx təmasıdır. Həmçinin yazıcının romanları dil və üslub şəffaflığı, yazı tərzinin orijinallığı, çarpaz xətliliyi, xarakter və situasiya fərqliliyi, təsvir olunan hadisə və əhvalatların daxili dinamikası ilə seçilir.

Bir məsələyə də diqqət yetirilməlidir ki, sovet imperiyasının ən çətin və mürəkkəb dönəmində yazıb-yaratmasına bax-

mayaraq Əzizə Cəfərzadənin əsərlərində dövrün konyuktur elementləri, saxta ideologiyanın ləkələri öz əksini tapmamışdır. Əksinə, yazıçı tarixi mövzulara müraciət etməklə dolayısı ilə sovet imperiyasının təlqin etdiyi ideoloji stereotiplərə etirazını bildirmiş, sözün əbədi funksiyasını qoruyub saxlamışdır.

Prof.dr. Bədirxan Əhmədlinin doğru vurğuladığı kimi, “Azərbaycan bədii düşüncəsində hələ tarixin oturmamış olduğu, milli tarixin interpretasiyası prosesində müxtəlif ziddiyyətlərin ortaya çıxdığı, üstəlik, mövcud sistemin və ideoloji baryerlərin ən kəskin şəkil aldığı bir dövrdə yazıçının bu janra müraciətinin gizlinlərini milli tarix sevgisində və tarixə baxışın zərurliyində axtarmaq lazım gəlir. Yazıçının bədii təxəyyülü tarixi həqiqətlə sintez yaradaraq yeni bir mətn yaradır ki, bu da yeni bir alternativ tarixə çevrilmiş olur” [Əhmədli, 2021].

Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılıq axtarışlarının mühüm uğurlarından sayılan “Şirvan” trilogiyasında Azərbaycanın tarixi yaddaşında əhəmiyyətli yer tutan Şirvanın yetirdiyi ədəbi şəxsiyyətlərin bədii obrazı yaradılmışdır. Belə ki, trilogiyanın ilk əsəri olan “Vətənə qayıt” romanında XVIII yüzilin istedadlı söz ustası Nişat Şirvaninin, ikinci hissəsini təşkil edən “Aləmdə səsim var mənim” romanında XIX yüzilin görkəmli şairi Seyid Əzim Şirvaninin, sonuncu hissəsi olan “Yad et məni” romanında isə XX yüzildə yaşayıb-yaratmış vətəndaş şair Abbas Səhhətin həyat və mübarizə yolu təsvir olunmuşdur. Ancaq bu əsərləri yalnız ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlərə həsr olunmuş sənət nümunələri kimi dəyərləndirmək doğru deyildir, çünki burada təsvir olunan dövrün geniş ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni panoramı çəkilmişdir. Başqa sözlə, yazıçı tariximizin iki əsrdən artıq bir dövründə Şirvanda cərəyan edən mürəkkəb, ziddiyyətli hadisələri izləmişdir. Maraqlıdır ki, Əzizə Cəfərzadə Azərbaycan tarixinə faktların, sənədlərin gözüylə işıq, aydınlıq gətirmiş, eyni zamanda tarixi qaynaqların əsirinə çevrilməmiş, bir çox məqamlarda

keçmişin qaranlıq, öyrənilməmiş səhifələrini bədii təxəyyülünə güvənərək canlandırmışdır. Bu isə həmin əsərlərin koloritini, canlılığını, xəlqiliyini təmin etmiş, təsir və təlqin gücünü artırmışdır.

“Vətənə qayıt” (1973) romanının süjetini yaradan hadisələrin özəyində Vətən və məhəbbət xətti aparıcı yer tutmaqdadır. Yazıçı bütün roman boyu bu süjet xətlərinin paralel, bəzənsə qovuşuq təsvirini verə bilmişdir. Əsərdə yalnız Nişat Şirvaninin deyil, ömrünü, taleyini vətənə bağlamış olan bir sıra qəhrəmanların obrazları da bədii inikasını tapmışdır.

“Vətənə qayıt” romanının süjeti kədərli motivlərlə müşayiət olursa da, əsərin finalı nikbin səciyyə daşıyır. Romanda həyatı, varlığı, yaradıcılığı ilə doğma elinə-obasına bağlı olan şair Nişat Şirvaninin sürgün edildiyi Salyandan doğulduğu yurda – Şamaxıya dönüşü ibrətamiz məna və məzmun daşıyır. Onu da qeyd edək ki, “Vətənə qayıt” romanı vaxtilə sovet senzurasının ciddi “redaktə”sinə məruz qalmış, xüsusilə əsərin Qəbulə xanımla bağlı hissəsi bütünlüklə kəsilib çıxarılmışdır.

“Aləmdə səsım var mənım” (1972) romanı yalnız yazıçının yaradıcılığında deyil, ümumən Azərbaycan tarixi nəsrində əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Müəllifin ilk romanı olan və ədəbi mühit tərəfindən böyük həssaslıqla qarşılanan bu əsərin adı Seyid Əzim Şirvaninin məşhur şeirindən götürülmüşdür. Xatırladaq ki, yazıçı romanı əvvəlcə “Məhəbbət günahdırmı?” adlandırmağı nəzərdə tutmuş, ancaq əsərin nəşri zamanı bu adı dəyişməyi münasib bilmişdir. Bu da şübhəsiz ki, romanın ictimai məzmunu ilə onun adı arasında olan müəyyən fərqlərin aradan qaldırılması niyyətindən doğmuşdur.

“Aləmdə səsım var mənım” romanında Əzizə Cəfərzadə yaradıcılığına və şəxsiyyətinə böyük məhəbbət bəslədiyi Seyid Əzim Şirvaninin obrazını yaratmağı qarşısına məqsəd qoysa da, bununla kifayətlənməmiş, bütövlükdə XIX yüzil Şirvan tarixini,

daha doğrusu Şamaxı mühitini ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni hadisələrin canlı mənzərəsi fonunda və etnoqrafik yaddaşın işığında izləmişdir. Rəsul Rzanın fikrincə, romanın “bəyənimli cəhətlərindən biri, bəlkə də ən dəyərlisi, müəllifin qələmə aldığı dövrə, onun insanlarına, xalqın məişətinə, adətlərinə yaxından, yaxşı bələd olmasıdır. Biz bu əsərdən xalqın keçmişinə aid yalnız baş vermiş hadisələr, yeniliklə köhnəliyin mübarizəsindən inandırıcı səhifələr deyil, həm də bir sıra etnoqrafik detallar, adətlərin necəliyi, neçinliyi, mühitin ab-havası haqqında maraqlı məlumat alırıq. Kitabı vərəqlədikcə, bir zamanlar gördüyümüz məişət, adət-ənənələri, insan xarakterləri, faktlar düzümü illərin uzaqlarından, xatirələr toranından aşkarlanan fotoşəkillər kimi yavaş-yavaş gözlərimizdə görümlüləşir” [Rza, 1977: 46-47].

Şirvan trilogiyasının sonuncu romanı olan “Yad et məni” (1980) əsərində XX yüzilin əvvəllərində cərəyan edən hadisələr sərgilənir. Romanda üç dostun – Abbas Səhhətin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Ağəli Nəsehin portreti yaradılmışdır. Belə ki, Səhhətin simasında vətəndaşlıq və xeyrxahlıq, Sabirin timsalında fədakarlıq və cəsurluq, Nəsehin şəxsində təvazökarlıq və səmimiyyət kimi mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər inandırıcı bədii detallar və ştrixlərlə əks olunmuşdur. Lakin yazıçı romanda əsas diqqəti Abbas Səhhətə yönəltməyə çalışmış, hadisə və əhvalatları mümkün qədər onun yozumunda canlandırmışdır.

Yazıcının zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığında xüsusi yerlərdən birini tutan “Hun dağı” povestinin mövzusu qədim türklərin həyatından alınmışdır. Orijinal üslub və dəst-xəttlə qələmə alınan bu əsərdə müəllif qədim türklərin yaşayış tərzini, davranışlarını, inancları haqqında zəngin və dolğun məlumat vermişdir. Povestin diqqəti çəkən cəhətlərindən biri yazıcının doğma türkcədə olmayan heç bir söz və ifadəyə yol verməməyə çalışmasıdır. Qeyd edək ki, “Hun dağı” povesti Yusif Vəzir Çəmənəz-

minlinin “Qızlar bulağı” romanından sonra qədim türklər mövzusunda yazılmış ən dəyərli nəsr əsərlərindən biridir.

Əzizə Cəfərzadənin “Bakı –1501” (1981) romanı Şah İsmayıl Xətəinin həyat və mübarizə yolundan bəhs edir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında Şah İsmayıl haqqında bir sıra əsərlər yazılmışdır. Bunların içərisində Əlisa Nicatın “Qızılbaşlar”, Fərman Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” və “Çaldıran döyüşü” (Həmçinin yazıçı-dramaturq Kamal Abdullanın son dövrün məhsulu olan “Yarımqıç əlyazma” romanının paralel süjetindən biri də Şah İsmayıl mövzusu üzərində qurulmuşdur) xüsusi yer tutur. Şah İsmayıl şəxsiyyətinə dönüş zərurəti sovet imperiyasında siyasi iqlimin bir qədər mülayimləşməsi və bunun nəticəsi olaraq Azərbaycanın milli-azadlıq hərəkatının ilkin oyanış mərhələsini yaşaması ilə bağlı idi. Şübhəsiz ki, milli-azadlıq hərəkatı eyni zamanda tarixə, onun milli dəyərlərinə qayıdıqla müşayiət olunur ki, bu məqamda yazıçıların üzərinə böyük vəzifə düşdüyü etiraf olunmalıdır.

Qeyd edək ki, adı çəkilən romanların hər birində Şah İsmayıl şəxsiyyətinə dönüşün məğzində, mahiyyətində Azərbaycanın itirilmiş dövlətçiliyinin bərpası, parçalanmış məmləkətin birləşdirilməsi, bütövləşdirilməsi amalı dayanmaqdadır. Əgər Əlisa Nicatın “Qızılbaşlar” romanında əsas etibarını Çaldıran döyüşündən, Sultan Səlimlə Şah İsmayıl arasında gedən müharibə fonunda Türk dünyasının yaşadığı faciələrin ağırlarından bəhs olunursa, Fərman Kərimzadə daha çox Şah İsmayılın həyat və mübarizə yolunu xronoloji səpkidə canlandırmaq məqsədi izləmişdir. Bu əsərlərin içərisində yazılma tarixi etibarını ilk əsər kimi dəyər daşıyan Əzizə Cəfərzadənin “Bakı–1501” romanında böyük sərkərdənin Bakını ələ keçirməsi əks olunmuşdur. Lakin romanda Şah İsmayılın Bakıya yürüşü əsas yer tutsa da, müəllif tarixi hadisələri yalnız bu faktla məhdudlaşdırmamışdır. O, Şah İsmayılın hakimiyyətə gəlişindən tutmuş ömrünün sonuna qədər

cərəyan edən hadisələr fonunda bir hökmdar, sərkərdə və şair kimi onun həyat yolunun başlıca məqamlarına işıq tutmuşdur.

Romanın epiloqunda Şah İsmayıl şəxsiyyətinin və mübarizəsinin simvolu kimi dil, qeyrət və vətən sevgisi diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Əzizə Cəfərzadənin məzar daşı üzərinə “Bakı – 1501” romanından – Şah İsmayılın dilindən gətirilən “Sizə vəsiyyətim: dilimizi, qeyrətimizi, Vətənimizi qoruyun” sözləri həkk olunmuşdur.

Müəllifin tarixi nəsr yaradıcılığında önəmli yerlərdən birini tutan “Cəlaliyyə” (1983) povestində Məhəmməd Cahan Pəhləvanın dul qalmış qızı, Naxçıvanda hakimlik edən Cəlaliyyənin həyat və mübarizəsi təsvir olunmuşdur. Yazıçı öz qəhrəmanı Cəlaliyyənin Hilat hakimi ilə savaşını, döyüşdə məğlub olaraq Əlincə qalasına çəkilməsini, Xarəzm hökmdarı Sultan Cəlaləddinin onu mühasirədən xilas etməsini canlandırmışdır. Yayınlandığı dövərdə bəzi haqsız tənqidlərə tuş gəlsə də [Quliyev, 1984], Azərbaycan nəsrində xüsusi çəkiyə malik olan bu əsərdə qaldırılan problemlər milli və mənəvi-əxlaqi tutumu ilə aktualıq kəsb edir. Hadisə və əhvalatların mahiyyətinə hopdurulan birlik və bütövlük, işğalla, əsarətlə barışmazlıq duyğusu povestin sosial dəyərini şərtləndirir.

Əzizə Cəfərzadənin sağlığında yayınlanmamış “Qobustan çökəklərində” (1983-1986) romanı onun yaradıcılığının başqa bir yönündən soraq verir. Romanda sovet siyasi rejiminin ilk dövrlərində Qobustan və Şirvanda qaçaqçılıq hərəkatı ilə bağlı baş verən olaylar yer almışdır. Dönəmin son dərəcə mürəkkəb mənzərəsi, açıq və ya gizli şəkildə üz-üzə dayanışların yaratdığı cəbhələşmə, ədalətsizliyin körüklədiyi mənəvi-psixoloji sarsıntılar bədii detallarla canlandırılmışdır.

Çox güman ki, romanın nəşr olunmamasının səbəbi qaçaqçılıq hərəkatına sevgi ilə yanaşılması, həmçinin burada 1918-ci ilin mart ayında ermənilərin Azərbaycan türklərinə qarşı apar-

dığı soyqırım məsələsinə, daşnak tör-töküntülərinin vəhşiliyinə yönəlik səhifələrin yer almasıdır [Babazadə, 2021: 49].

“Qobustan çökəklərində” romanının: “Cavan pöhrələrimizi daha böyük diqqətlə qoruyaq, qəzanın, düşmənin pəncəsindən” [Cəfərzadə, 2021: 340] kimi ibrətamiz sonluqla bitməsi dövrün xaotik mənzərəsini, sovet siyasi rejiminin sərt basqıları ilə üz-ləşən milli qüvvələrin yaşadılması zərurətini sərgiləyir.

Azərbaycanın böyük satirik şairinin həyat və yaradıcılıq yo-lunun tarixi-xronoloji müstəvidə əks olunduğu “Sabir” (1989) romanında müəllif ədibin uşaqlıq çağlarından ta ölümünədək uzanan dövrün bədii xronikasını yaratmağa çalışmışdır. Yazıçı öz qəhrəmanını əsrin fonunda canlandırmaqla onun sıradan bir şəxsiyyət olmadığını, yalnız ədəbi qayələrlə yaşamadığını, cə-miyyəti böyük hədəflərə səsləyən ciddi sosial missiya daşdığını qabartmaq məramı izləmişdir. Lakin “Şirvan” trilogiyasına daxil olan romanlarla mövzu və üslub baxımından səsləşən bu əsər müəllifin digər yazıları ilə müqayisədə kölgədə qalmış, tarixi nəsrə bağlı araşdırmalarda belə çox zaman üzərindən sükutla keçilmişdir.

Əzizə Cəfərzadənin mövzu və forma-struktur baxımından seçilən “Eldən-elə” (1992) tarixi romanı bir qədər fərqli aspect-də yazılmışdır. Müəllifin “Xoş gördük, səyyah” adlı povestinin yenidən işlənmiş və genişləndirilmiş versiyası kimi işlədiyi “Eldən-elə” romanı XIX yüzildə yaşamış Azərbaycan alimi və səyyahı Zeynalabdin Şirvaninin həyatından alınmışdır. Yazıçı həyatının otuz yeddi ilini səyahətdə keçirmiş olan bu görkəmli səyyah-mütəfəkkirin ömür yolunu vərəq-vərəq izləmiş, oxuculara indiyədək qaranlıq qalan bir çox məqamları üzə çıxarmışdır. Etnoqrafik çalarlarla zəngin olan “Eldən-elə” romanında İran, Türkiyə, Hindistan, Pakistan, Orta Asiya, ərəb ölkələri haqqında verilmiş zəngin məlumatlar əsərin oxunaqlılığını və inandırıcılığını təmin edir.

Romanda Zeynalabdin Şirvaninin həyatının uşaqlıq çağlarından tutmuş ömrünün sonlarındaək olan dövrü əhatə olunmuşdur. Əsər həyatı macərələr içərisində keçən baş qəhrəman Zeynalabdinin gəmidə səyahət edərkən Səudiyyə Ərəbistanı sularında ölümü ilə bitir. Onun arvadına və dostuna vəsiyyəti ömrünü büsbütün yollarda və səyahətlərdə xərcləmiş bir insanın ideal və məramını, romanın isə bədii qayəsini təşkil edir:

“Vəsiyyət yüngüllükdür, islamiyyətin qaydalarındandır, qulaq verin. Əvvəlinci və axırncı iki yadigarımı tapşırıram hər ikinizə, kitablarım, yazılarım... bir də balalarım. Yazılarımı əmin yerdə saxlayın, yad əllərə düşməsin. Nəysə əminəm ki, gün gələcək onlar insanlara lazım olacaqdır. Yoxsa, heç ömür sərf etməyə – balalarımın, səndən kəsib dünyanı dolaşmağa dəyməzdi. Can sizin, can yazılarım əmanəti. İkincisi, balalarımı oxudun, qoy anlasınlar ki, elm yük deyil, elə bir xəzinədir ki, insanı afətlərdən qoruya bilər, həmişə düz yola dəvət edər” [Cəfərzadə, 1992: 348]. Onu da xatırladaq ki, əsərdə Zeynalabdinin gəmidə dünyasını dəyişməsi, cəsədi dənizə atıldığından məzarının olmaması da rəmzi mənə daşıyır.

“Eldən-elə” romanı Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan sadə, oxunaqlı, çəkici bir üslubda yazıldığından ilk cümlələrdən oxucunu təsir altına alır, süjet boyu biri-birini əvəzləyən hadisə və əhvalatların həyəcanlarını yaşamağa məcbur edir. Romanın daxili strukturu tamlığı, bütövlüyü ilə yalnız bədii-estetik səciyyə daşımaqla qalmır, bir insan ömrünün timsalında tarixi dövrün canlı, dinamik mənzərəsini canlandırmağa imkan verir.

Yazıçının “Gülüstan”dan öncə” (1996) romanında Azərbaycanın parçalanması tarixinin indiyədək öyrənilməmiş səhifələri – ölkənin İran və Rusiya imperiyası arasında bölüşdürülməsi ərafəsində Şirvanda və bütün Qafqazda yaşanan hadisə və əhvalatlar təsvir olunur. Müəllif Azərbaycan xanlarından birinin – Şirvan hakimi Mustafa xanın obrazı timsalında baş verən ha-

disələrin gerçək mahiyyətini aşkarlamağa çalışmışdır. Romanda bir sıra tarixi epizodlar, o cümlədən Kürəkçay sazişi, Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının gizli məqamları, Şamaxı şəhərinin müdafiəsi və həmin dövrü əks etdirən tarixi-siyasi hadisələrin bədii mənzərəsini yaratmışdır.

“Zərrintac – Tahirə” (1996) və “İşığa doğru” (1998) romanlarında isə müəllif babilik və bəhailiyyətin tarixinə nəzər salmış və bu təriqətin Azərbaycanla bağlı məqamlarını bədii şəkildə canlandırmağa çalışmışdır. Yazıçının “Zərrintac – Tahirə” romanında yaratdığı Tahirə Qürrətüleyin obrazı üsyankarlığı, zülmə, ədalətsizliyə, əsrlərcə insanların düşüncəsinə hopmuş təfəkkür tərzinə qarşı mübarizəsi ilə yadda qalır. Bütün ruhuyla tapındığı babilik təriqətinə bağlanan bu mücahid qadının şahın silahlı dəstələri ilə döyüşü, əqidəsi yolunda həyatından keçməsi, məhbəsdə ölümü canlı, təsirli bir üslubda əks etdirilmişdir.

Yazıçının “İşığa doğru” romanında ideya baxımından bəhailiyyətin davamı olan babiliiyyətin bir təriqət kimi doğuşunun insanların düşüncəsində yaratdığı təlatüm və çalxantı təsvir olunmuşdur. Əsərin süjet xəttində təhsil almaq üçün İrana getmiş Azərbaycan türklərindən gənc Molla Sadığın bəhailərlə tanışlıqdan sonra bu təriqətin fəal təbliğatçısına çevrilməsi önəmli yer tutur. Qəhrəmanın daxili-mənəvi dünyasının bəzi məqamları bəhailiklə bağlı düşüncələri fonunda aşkarlanır: “Yaxşı olsan cənnətə, pis olsan cəhənnəmə gedəcəksən. Amma bu səni qorxutmaqçün deyilməyib. Axı, sən uşaq deyilsən. Əsl insan olmağa çalış! Pərvərdigari-almə məhəbbətçün insan ol! Yaxşı insan. Cəhənnəm qorxusuyla deyil, Allaha məhəbbətçün, ürəyində Allah sevgisi olduğu üçün yaxşı ol! İnsanın cismi deyil, ruhu əbədidir. Əbədi dünya ruhani dünyadır” [Cəfərzadə, 1998: 103].

Vətəninə dönən Molla Sadığın taleyi faciəli hadisələrlə müşayiət olunur. İslamdan uzaqlaşaraq bəhailərə qoşulduğu üçün doğmaları, yaxınları ondan üz döndərir, sevdiyi qızla evlənmə bil-

mir, cəmiyyətdən büsbütün təcrid olunur. Onun ölüm hökmünü də doğma atası verir və muzdlu qatil tərəfindən qətlə yetirilir. Lakin təsvir olunan hadisə və əhvalatlar bir qədər pessimist mahiyyət daşısa da, yazıçının işıq və ideal axtarışlarının bədii yekunu kimi səciyyələnən roman bədbin, kədərli ruh və ovqat aşılamır.

Süjet hörüyü gərgin situasiyalarla əvəzlənən “Bir səsin faciəsi” (1997) romanında Azərbaycanın ilk qadın xanəndəsi, 1913-cü ildə səsi Macarıstanın “Monarx-rekord” firması tərəfindən vala yazılmış Mirzə Güllərin həyatı və faciə ilə bitən taleyi əks olunmuşdur. Romanda təsvir edilir ki, musiqi qabiliyyəti olan Güllər öz istedadını nümayiş etdirmək üçün kişi paltarını geyinməyə və özünü yaşadığı cəmiyyətə kişi kimi təqdim etməyə məcbur olur. Lakin bu addımı da onu gözləyən faciələrin qarşısını ala bilmir. Müəllif əsərdə təsvir olunan hadisələr fonunda qadın azadlığı problemini orijinal şəkildə canlandırma bilmişdir.

Yazıçının yaradıcılığında xüsusi yer tutan “Bəla” (1999) povestində XVI əsrdə yaşamış, Şah İsmayıl Xətai nəslinə mənsub Məhəmməd Xudabəndənin hakimiyyəti fonunda İranda türk tayfaları arasında baş verən mürəkkəb siyasi ixtilaf, şahın xanımı Məhdi-ülyanın İrani tədricən fars səltənətinə çevirmək amacı ilə apardığı gizli mübarizələr təsvir olunmuşdur. Ədib təsvir etdiyi tarixi hadisələr kontekstində yaşadığı əsrin ziddiyyətli məqamlarına aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Povestdə otuz yeddi türk tayfası ilə XX əsrin repressiya dalğası ilə müşayiət olunan 1937-ci ili arasında aparılan tarixi paralelliklər yazıçının milli məsələlərdə barışmaz mövqeyini aşkarlayır.

Əzizə Cəfərzadənin tarixi faktlarla və avtobioqrafik çalarlarla zəngin olan “Rübabə Sultanım” (2000) romanında Azərbaycanın yaxın keçmişinin mürəkkəb sosial-siyasi və mənəvi-əxlaqi mənzərəsi canlandırılmışdır. Yazıçı romanda bir nəslin timsalında Azərbaycan türklərinin yaşadığı faciə və fəlakətlərin çeşidli aspektlərini təsvir etmişdir. Əsərdə həmçinin Çar Rusi-

yasının imperiya siyasətinə qarşı mübarizə aparan Mustafa xanın həyatının son illərindən də bəhs olunmuşdur. Xatırladaq ki, romanın baş qəhrəmanı Rübabə Sultanım obrazı Mustafa xanın nəslindəndir. Əsərin ayrı-ayrı epizod və lövhələrində rus işğalçılıq siyasətinin eybəcərlikləri canlandırılmışdır.

Müəllifin “Xəzərin göz yaşları” (2002) romanında 1938-ci ildə Stalinin fərmanı ilə Azərbaycanın Quzeyindən Güneyinə köçürülmüş soydaşlarımızın yaşadıkları faciələrin canlı müşahidədən qaynaqlanan kədərli mənzərələri əks olunmuşdur. Məlum səbəblər üzündən tarixçi alimlərin yazmağa cəsarət etmədikləri bu dəhşətli hadisənin xatirələrin işığında canlandırılması əsərin inandırıcılığını və oxunaqlılığını təmin etmişdir.

Yazıçının ölümündən bir qədər əvvəl bitirdiyi sonuncu əsəri – Türk şeirinin peyğəmbəri Məhəmməd Füzulinin həyat yolundan bəhs edən “Eşq sultanı” [Cəfərzadə, 2005] romanı dahi şairin ömür yolunun canlandırıldığı bədii örnəklərdən biridir. Məlum olduğu kimi, Füzulinin həyatı və qeyri-adi yaradıcılığı bir neçə əsrdədir ki, söz-sənət dünyasını öz sehrində saxlamaqdadır. İllər ötdükcə bu böyük dahinin əsərləri daha güclü cazibə ilə diqqəti çəkməkdə və nəzəri-estetik düşüncəni məşğul etməkdədir. Bu mənada Əzizə Cəfərzadənin Füzuli sehrinə düşməsi tamamilə təbiidir.

Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığının son akkordu kimi gerçəkləşən “Eşq sultanı” romanı uzun müddətli bədii axtarışların bəhrəsidir. O, illərlə böyük şairin obrazını yaratmaq barədə düşünmüş, nə zamansa yazacağı roman üçün fakt və materiallar toplamışdır. Yazıçının Füzuliyə həsr olunmuş elmi tədqiqatları da bu qənaəti təsdiqləyir. Habelə xatırlatmağa ehtiyac vardır ki, Şamaxı rayonunda yerləşən xaraba Bayat kəndinin yerində xatirə abidəsinin qoyulması təşəbbüsü də ona məxsusdur.

Təsadüfi deyildir ki, romanda yazıçı Füzulinin Şirvandan köçüb getməsi, əslən Şamaxının qədim Bayat kəndindən olması

versiyasını əsas götürmüş və hadisələri bu məcrada təsvir etmişdir. Ona görə də roman boyu Füzulinin yaşadığı vətən həsrəti, qürbət duyğuları qabarıq ifadəsini tapmışdır.

“Eşq sultanı” romanında yaradılmış Füzuli, Həbib, Mühibbi kimi tarixi şəxsiyyətlər, həmçinin “Söhbətül-əsmar” və “Bəngü-Badə” əsərlərinin yaranması ilə bağlı təsvir olunan epizodlar özünün orijinallığı, bənzərsizliyi ilə diqqəti çəkməkdədir. Romanın diqqəti çəkən məqamlarından biri də burada Füzulinin və onunla həməsr olan digər şairlərin yaradıcılığından gətirilmiş poetik örnəklərin təsvir edilən hadisə və əhvalatların məzmununa uyğun şəkildə verilməsidir. Bu poetik örnəklər bir tərəfdən tarixi dövrün mənzərəsini canlandırmağa imkan vermiş, qarşı tərəfdən əsərin poetik ovqatını və ruhunu təmin etmişdir.

Romanın üslubuna hakim olan dərin, axıcı lirizmi bir tərəfdən əsərin mövzusu, qarşı tərəfdən yazıcının özünəməxsus üslubu diqqətə etməkdədir. Əsərin bölmələri süjetin bütövlüyünü təmin etdiyi kimi, bu bölmələrin hər birinin müəyyən mənada bitkin məzmununa malik olduğu da diqqətdən qaçırılmamalıdır.

Yaradıcılığının mühüm bir qolu ədəbi-nəzəri yönümlü olan Əzizə Cəfərzadənin tərtibatı ilə üzə çıxarılan “Fatma xanım Kəminə” (1971), “Könül çırpıntıları” (1972), iki cilddən ibarət “Azərbaycanın aşiq və şair qadınları” (1974, 1991, 2003), “Şirvanın üç şairi” (1976), Abdulla Padarlının “Seçilmiş şeirləri” (1979), “Hər budaqdan bir yarpaq” (1983) kitabları ciddi elmi dəyər daşımaqdadır. Müəllifin uzun illik yaradıcılıq axtarırlarının bəhrəsi olan “Azərbaycan poeziyasında xalq şeiri üslubu” (XIX əsrin materialları əsasında) və “Azərbaycan poeziyasında xalq şeiri üslubu” kimi monoqrafik araşdırmaları müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının və folklorşünaslığının olduqca əhəmiyyətli nümunələrindəndir.

Əzizə Cəfərzadə tərcümə yaradıcılığı sahəsində də uğurlu fəaliyyət göstərmiş, müxtəlif dövrlərdə rus yazıçısı Sergey

Smirnovun “Brest qalası”, Türkiyə ədiblərindən Sevinc Çokumun “Bizim diyar”, Əhməd Kabaklının “Əjdaha daşı”, Şəmçi Tellinin “Atatürkün eşq macərası” romanlarını orijinaldan dilimizə çevirərək nəşr etdirmişdir.

Yazığının 1965-1966-cı illərdə Afrikanın Qana Respublikasında yaşadığı dövrün bəhrəsi olan “Qızıl sahilə səyahət” (1968) əsəri Azərbaycan səyahət ədəbiyyatının ən mükəmməl örnəklərindən sayılmaqdadır. Bundan əlavə, müəllifin mətbuat səhifələrində Azərbaycanın ictimai-siyasi və mənəvi-əxlaqi həyatının müxtəlif problemlərinə dair çoxlu sayda publisistik məqalələri və müsahibələri dərc olunmuşdur.

Qaynaqlar

Babazadə Ayna (2021). Əzizə Cəfərzadənin “Qobustan çökəkləri” əsərində qaçaq hərəkəti və ona qarşı mübarizənin təsviri // Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880 illiyinə həsr edilmiş Respublika Gənclər Konfransının materialları, Bakı: Elm və təhsil, s.46-49

Cəfərzadə Əzizə (1992). Eldən-elə, Bakı: Gənclik, 365 s.
Cəfərzadə Əzizə (1998). İşığa doğru, Bakı: Şirvanəşr, 240 s.
Cəfərzadə Əzizə (2005). Eşq sultanı, Bakı: Şirvanəşr, 204 s.
Cəfərzadə Əzizə (2021). Əsərləri, I cild, Bakı: Elm və təhsil, 352 s.

Əhmədli Bədirxan (2021). Milli tarixin bədii interpretasiyası // Ədəbiyyat qəzeti, 11 dekabr, №49 (5335).

Əliyeva Asifə (2005). Əzizə Cəfərzadənin bədii yaradıcılığı, Bakı: BDU, 132 s.

Quliyev Vilayət (1984). Cəlalyyə // Ədəbiyyat və incəsənət, 3 fevral, № 5 (1097).

Rza Rəsul (1977). Talant, bilik, zəhmət // Azərbaycan, № 12, 45-51 s.

Prof.dr. Bədirxan Əhmədli
AMEA Ədəbiyyat İnstitutu

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ NƏSRİNDƏ MİLLİ TARİXİN BƏDİİ İNTERPRETASIYASI

Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığının böyük hissəsi tarixi hadisə və şəxsiyyətlərə həsr olunub. Onun tək-cə roman yaradıcılığı deyil, hətta hekayələrində də tarixiliklə təxəyyülün vəhdətini aydın şəkildə görmək olar. Yazıçını tarixə müraciət etməyə vadar edən səbəblər nədir? Yaradıcılığa yeni başlayan gənc yazıçı olmasına rəğmən, nədən hələ də sovet dövrü ideologiyasının heç də birmənalı yanaşmadığı bu məsələyə bu qədər aludəliklə bağlanır və ömrünün sonuna kimi milli tarixi bədii düşüncəyə gətirməklə məşğul olur. Başqa sözlə, Əzizə Cəfərzadə yaradıcılığında milli tariximizin böyük bir dövrünün hadisə və şəxsiyyətlərinin inikası orijinal bədii interpretasiya ilə müşahidə olunur. Azərbaycan bədii düşüncəsində hələ tarixin oturmamış, milli tarixin interpretasiyası prosesində müxtəlif ziddiyyətlərin ortaya çıxdığı, üstəlik mövcud sistemin və ideoloji baryerlərin ən kəskin şəkildə aldığı bir dövrdə yazıçının bu janra müraciətinin gizlinlərini milli tarix sevgisində və tarixə baxışın zərurliyində axtarmaq lazım gəlir. Yazıçının bədii təxəyyülü tarixi həqiqətlə sintez yaradaraq yeni bir mətn yaradır ki, bu da yeni bir alternativ bir tarixə çevrilmiş olur. Yazıçının faktlara münasibətində yaradıcı olması yeni bədii interpretasiyaya meydan açır. Fransız yazıçısı O.Balzak tarixiliklə bədii təxəyyülün vəhdətinin vacibliyini önə sürərək yazırdı: “Əsl tarixçi fransız cəmiyyətidir, mən isə ancaq katibiyəm. Mənə elə gəlir ki, qüsurlar və yaxşılıqların siyahısını tərtib etmək, ehtirasların vacib təzahür hallarını toplamaq, xarakterləri təsvir etmək, cəmiyyətin həyatında mü-

hüm hadisələri seçmək, çoxlu eynicinsli xarakterlərin ayrı-ayrı əlamətlərini birləşdirmək yolu ilə tiplər yaratmaqla mən tarixçilərin unuduğu adət-ənənələr tarixini bəlkə də yazı bilərəm” [Balzak,1941: 7-8].

Tarixi romanın fenomenologiyasının araşdırılması onu göstərir ki, XX əsr tarixi romanlarının meydana çıxması üçün böyük bir təcrübə vardı. Bu zaman Rusiyada tarixi romanın iki əsas xüsusiyyəti aydın görünürdü: hadisələrin ümumi gedişatı ilə yanaşı, qəhrəmanın şəxsi həyatının üstün təsviri və daha çox müharibə səhnələri kontekstində baş qəhrəmanın obrazının yaradılması. Bu cür əsərlərdə mövzu aparıcı olur, tarixi prosesin təsvirində differensial xüsusiyyətlərə üstünlük verilir, sənədliliklə yanaşı, bədii təxəyyül bərabər şəkildə çıxış edir. Əsərdən əsərə janrın “sirləri” açılır, formanın “açarları” axtarılır.

XX yüzilin 20-ci illərində tarixi roman janrı böyük dəyişikliyə uğrayır; tarixi romanlarda ideologiya önə keçir. Bir çox hallarda tarixə baxış və onun qanunauyğunluqlarında metamarfoza baş verir. Tarixdə mövcud olan hər bir hadisə və şəxsiyyəti bədii düşüncəyə gətirmək mümkün olmur. 1920-30-cu illərdə yazılan onlarla tarixi romana mövcud ideologiya özünün siyasi möhürünü vurur. Bu dövr tarixi romanlarında inqilab qəhrəmanlarına üstünlük verilirdi. 50-60-cı illərdə tarixi roman janrı bu cür prinsiplərdən təmizlənməyə çalışsa da, bir müddət davam etdi. Tarixə bu münasibət tarixşünaslığa və onun metodologiyasına da öz təsirini göstərirdi. Bu zaman tənqidçi Mehdi Hüseyn “Yazıçı və tarix” məqaləsində yazırdı: “Bizdə tarixi mövzulara böyük bir meyil oyanmışdır. Bu, son dərəcə qanuni bir hadisədir. İndiyə qədər yaranmış əsərlər sayca çox az olsa da, bizim əsas yazıçı kadrlarımızın bədii yaradıcılıq şüurunu son zamanlarda tarix çox məşğul etməkdədir” [Mehdi, 1979: 414]. Şübhəsiz, yazıçı və tarix probleminə həsr olunmuş bu nəzəri məqalənin ədəbi prosesə müəyyən təsiri olmuşdur. M.Hüseyn yazıçı ilə tarixinin

tarixə baxışını təhlil edərək elmlə bədii təxəyyülün sərhədlərini də müəyyənləşdirməyə çalışır. Məsələn, tarixçi bizə deyir ki, Napoleon Bonapart böyük sərkərdə idi, lakin L.Tolstoy “Hərb və sülh” əsərində Napoleonun tarixi hadisələrin hərəkətində heç bir həlledici rolu olmadığı qənatinə gəlir. Bu isə o demək idi ki, hər bir tarixi hadisə və şəxsiyyətə yazıçının öz baxışı var və o pəncərədən baxır: “O, (L.Tolstoy – B.Ə.) tarixi öz nöqteyi-nəzərindən izah edir və Tolstoyun bu izahı onun bədii şüurunun qanunları cəhətindən doğru və ardıcıldır. Bu haqqı heç kim yazıçıdan ala bilməz və almağa da ehtiyac yoxdur. Əgər siz, Napoleonun harada və nə zaman qalib gəldiyini, nə cür vuruşmalarda olduğunu öyrənmək istəyirsinizsə, bunun üçün saysız-hesabsız tarix kitabları vardır” [Mehdi, 1979: 415].

Yazıçı tarixi faktlardan bir məqsəd üçün istifadə edir və tarixdə yarımçıq qalmış ideya və fikirləri tamamlamağa çalışır. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri M.S.Ordubadı, Y.V.Çəmənəzəminli, A.Zöhrəbəyov, M.İbrahimov, İ.Hüseynov, Ç.Hüseynovun yaradıcılığında tarixin müxtəlif hadisələrinə münasibət bildirilib. Bu münasibətdə mümkün olduğu qədər tarixi gerçəkliyə sadıq qaldıqları kimi, bədii təxəyyülün gücündən də istifadə etmişlər. Onlardan sonra yaradıcılıq prosesinə qoşulan və ya onların bir neçəsi ilə eyni zaman kəsiyində tarixə baxışda yeni düşüncədən çıxış edən Ə.Cəfərzadə müasirlərinin tarixə baxışına münasibətdən fərqli olaraq çox zaman kəskin tənqiddə də məruz qalıb. Əlbəttə, yazıçı yaradıcılığına sovet dövrü tənqidində haqlı cəhətlər də var idi, lakin bütövlükdə bu tənqidlər bəzən kəskin xarakter alır və yazıçının tarixi interpretasiyasını düzgün qiymətləndirmir, ya da qəsdən təhrif edirdi. Bunu müəyyən dərəcədə tarixi roman janrının hələ kifayət qədər özünün elmi-nəzəri təhlilini tapmaması və ya mövcud ideoloji ilə tərs gələn məsələlərlə də bağlamaq olardı. Lakin elə məsələlər də var idi ki, bu, yazıçının tarixə baxışından və onu yaradıcı şə-

kildə interpretasiya cəhdlərindən asılı olurdu. Yazıçıya olan bu münasibəti ilk görənlərdən olan ədəbiyyatşünas, tənqidçi Nazif Qəhrəmanlı sonralar haqlı olaraq yazır: “İçə bu sətirlərin müəllifi qarışıq onun irsinə müraciət edən tənqidçilər yazıçının böyük əməyini layiqincə qiymətləndirməmiş, müəyyən hüdudlarda, deyək ki, bədii həqiqətin dayazlığı, tarixin təhrifi, etnoqrafizmin üstünlüyü və s. birtərəfli bədii-tarixi parametrlərdə də dəyərləndirmələr aparmışlar” [Qəhrəmanlı, 2009: 179].

Zaman bütün məsələlərdə olmasa da, bəzi məsələlərdə yazıçının tarixə baxışının, milli tarixin interpretasiyasında yazıçı münasibətinin doğru yolda olduğunu təsdiq etdi. Belə ki, Ə. Cəfərzadə tarixi romanları ənənə üzərində dayanmaqla yanaşı, tarixi roman janrına yeni çalarlar, prinsiplər də əlavə etmiş və tarixi romanın poetikasını zənginləşdirmiş, ifadə imkanlarını genişləndirmişdir. Yazıçıya olan tənqidlərin bir çoxu da məhz yazıçının tarixi hadisə və şəxsiyyətlərə etdiyi interpretasiyanın orijinallığı, yeniliyi və özünəməxsusluğundan irəli gəlirdi. Ə.Cəfərzadəyə qədər Azərbaycan tarixi romanlarının söykəndiyi rus tarixi romanı böyük bir ənənə üzərində dayanırdı. Artıq necə deyərlər, tarixi romanın xüsusiyyətləri aşkara çıxarılaq genetik sərhədləri tərtib edilmiş və kanonları müəyyənləşdirilmişdi. Sovet dövründə yazılan tarixi romanlar da məhz bu prinsiplər kontekstində yazılırdı.

Əzizə Cəfərzadəni tarixi düşüncəyə gətirib çıxaran amillər arasında bəzi həyati faktların da köməyi olmuşdur. Belə ki, ilk hekayəsi “Əzrayıl”da (1937) dövrünün sosial mənzərəsinin yaradılması onun sonrakı yaradıcılığına da təsir göstərmişdir. Çağdaş dövrdən yazılan əsər olduğuna baxmayaraq, ideoloji meyillərdən uzaq idi. Bu isə mövcud bədii düşüncə prinsiplərinə uyğun gəlirdi. Bu faktor yazıçının 1948-ci ildə “Azərnəşr”də çap olunan “Hekayələr” ilk kitabında özünü göstərdi. Kitab geniş oxucu kütləsinə çatdırılmadan məhv edilmişdir. Kitabın bu aqı-

bəti müxtəlif amillərlə (zoşşenkoçuluq, axmatovşinaçılıq, salon ədəbiyyatı və s.) yanaşı, həm də müasir həyatdan yazan yazıçının mövcud ideologiyaya meyil etməməsi olmuşdur. Məhz bu amil yazıçını bir neçə il yaradıcılıq prosesindən kənar saxlamış və yalnız 1963-cü ildə “Natəvan haqqında hekayələr” kitabı ilə yenidən oxucularına qovuşmuşdur. Bu hekayələrin tarixi mövzuda yazılması yazıçıya məhv edilmiş ilk kitabından dərs almağa və müasir mövzudan qaçaraq tarixi mövzuya müraciət etməsinə səbəb olmuşdur. Lakin tarixi mövzuya müraciətin də öz çətinlikləri vardı. Mövcud sistem hər bir tarixi hadisə və şəxsiyyətləri ədəbi düşüncəyə gətirməyin əleyhinə idi. Bu amil rus ədəbiyyatında da özünü göstərirdi. Milli ədəbiyyatlarda isə tarixin hər hansı bir dövrünü və tarixi şəxsiyyətlərini gətirməkdə idi. Bolşevik düşüncəsi xalqların tarixini daha çox inqilabla bağlayır, keçmişə müraciətin qarşısını alır, şanlı tarixi şəxsiyyətlərin olmasına müsbət yanaşmırdı. Yazıçıya qədər dərc edilən tarixi mövzular isə daha çox ədəbi şəxsiyyətləri əhatə edirdi. Yazıçı da bu yoldan kənara çıxmayaraq, ilk hekayələrini şair Xurşidbanu Natəvana həsr etmişdi. Hekayə tarixi düşüncənin interpretasiyası üçün məqbul və effektiv janr olmasa da, yazıçı burada özünü ifadə etməyə çalışaraq şairin həyatı və taleyini verməyə çalışmışdır. “Qırxbuğum”, “Şairə”, “Görüş”, “Bibiheybət”, “Hədiyyə”, “Vergi”, “Bu gün sənin yaşını gördüm”, “Dünyaya insan gəlir” və s. 15 hekayəsində xalq arasında “Xan qızı”, sarayda isə “Dürrü yekta” (“Tək inci”) adı ilə tanınan Natəvanın həyatı fonunda Qarabağda baş verən hadisələr interpretasiya olunur. Yazıçı bu hekayələrində Xan qızı haqqında keçmiş bilikləri sistemləşdirərək onun bədii obrazını yaratmağa nail oldu. Sonralar romanlarında gen-bol istifadə etdiyi yeni tarixi yanaşma da elə ibtidai şəkildə burada ortaya çıxdı. Yazıçı yanaşmasında ortaya çıxan tarixçilik anlayışı – keçmiş, indiki və gələcək arasında davamlılıq, həm də ayrılmaz əlaqə ideyasını ifadə etdi. Yazıçı ya-

radıcılığındakı bu yanaşmanı ilk dəfə hiss edən tənqidçi Məsud Əlioğlu yazırdı: “Əzizə bu hekayələrində başlıca olaraq Natəvanın şəxsi həyatı, bədii yaradıcılığı və ictimai xidmətləri ilə əlaqədar təfərrüatlardan, çox zaman da şair haqqında yayılmış və mənbəyini real həqiqətdən alan rəvayətlərdən istifadə etmişdir” [Əlioğlu, 1964: 22].

Yazıçı bu hekayələrində Qarabağ böylərinin Natəvanla düşmənçiliyinin mahiyyətini açmaqla yanaşı, Natəvanın müasirlərinin (Xasay xan Usmiyev, Seyid Hüseyn, Mehdiqulu xan Vəfa, Xanbikə və b.) obrazını da yaratmış olur. “Dəniz... Ah dəniz” hekayəsində isə fransız yazıçısı Aleksandr Düma ilə Natəvanın tarixi görüşünə müasir baxışla qiymət verilir. Sonralar romanlarında da çox az-az konkret tarixi illərə müraciət edən yazıçı tarixi düşüncənin özünü, tarixi ekzotikanı, mənzərəni yaratmağa çalışmış və bədii interpretasiya süzgəcindən keçirmişdir. Natəvan ailəsinin Aleksandr Düma ilə görüşə hazırlaşmasının detallı təsviri tarixsiz belə həmin dövrü özünü xatırladır: “Ən əvvəl Xanbikə geyindi, anası ona ətəyinə mirvaridən butalar düzülmüş kimxa tuman, əyninə qanovuz köynək, yaxasına qızıl düymələr tikilmiş nimtənə geydirdi; boynuna gələndə, qollarına zümrüd, yaqut və incidən düzəlmiş bilərzik taxdı. Cəvahiratla müzəyyənləşdirilmiş araçqını başına qoyub, üstündən örpəyini örtüdü və yalnız bundan sonra silsilə boğazaltını çənəsi altından dolandırıb uclarındakı qızıl qarmaqları gicgahları bərabərində örpəyə bənd etdi; tağı üstündən pərvanə şəkilli gülpərək taxdı” [Cəfərzadə, 2021: 35]. Yazıçı burada konkret olaraq hər hansı bir il göstərməsə də, obrazlardan və etnoqrafik təsvirlərdən tarixi dövr məlum olur və yazıçının məqsədi hadisənin tarixini, ilini (bu tarixçilərin işidir!) göstərməklə deyil, keçmiş olduğu kimi yazmaq, cəmiyyətin, dövrün, hadisənin ruhunu çatdırmaqdır.

Artıq bu hekayələr vasitəsilə Ə.Cəfərzadənin bədii təfəkküründə yeni tarix anlayışı formalaşmaqda idi. O, dərk edir ki, ya-

zıçı tarixçi kimi tarixi hadisələrin ümumi ictimai münasibətlərini əks etdirməməli, dövrün psixologiyasını, etnoqrafik mənzərəsini, xalq ruhunun ifadəsini əks etdirməlidir. Yəni yazıçı tarixçi kimi, tarixdə nələr olduğundan daha çox (əlbəttə, bunlar öz yerində!), “nələr ola bilərdi” sualına cavab tapmağa çalışmalıdır. Tarixi roman anlayışının hələ kifayət qədər aydın olmadığı bir zamanda yazıçının bu düşüncəyə gəlməsi onun tarixə öz baxışını əks etdirirdi. Çünki rəsmi ideologiya milli tarixləri danmaq və bu xalqların tarixini “inqilabdan” sonraya aid etmək yolunda müəyyən çəba xərcləmiş və ideoloji strategiya müəyyənləşdirmişdi. Rəsmi ideologiyanı isə ancaq xalqın tarixinin müxtəlif hadisə və şəxsiyyətlərini bədii düşüncə orbitinə gətirməklə təkzib etmək mümkün idi. Tarixin plastikliyi və elastikliyi yazıçı üçün milli oxucuda yaranan suallara cavab verməyə ən yaxşı vasitə idi. Lakin bunun üçün epik vüsəti, tarixi hadisələri bütün genişliyi ilə təsvir edəcək bir forma tələb olunurdu. Əzizə Cəfərzadənin müasir həyat hadisələrinə münasibəti, cəmiyyətdəki ziddiyyət və mürəkkəblikləri təsvir etməsi fikri onun üzünü tarixə yönəltdi və cəmiyyətin tarixdəki “ehtirasları” təbii olaraq hissələrin intensivliyinə uyğun optimal ədəbi forma axtarışında cəmləşdirdi. Tarixi roman ədəbiyyatda qonşu intellektual sferalarda baş verən ağılların mayalanmasına “simmetrik” cavab olaraq ortaya çıxdı. Bundan sonra yazıçının diqqəti tarixdəki hadisə və şəxsiyyətləri ən yaxşı ifadə edə biləcək tarixi roman janrına yönəldi. Yazıçı xalqın milli tarixinin gizlində qalan hadisə və şəxsiyyətlərini tanımaq və tarix mədəniyyətini bədii düşüncədən keçirmək yolunu tutdu və belə demək mümkünsə, milli tarixə yeni ədəbi dizayn verməyə çalışdı. Bunun üçün tarixi roman ən yaxşı və uğurlu forma kimi yazıçının ən çox müraciət etdiyi janr oldu.

Əzizə Cəfərzadə sonralar “Şirvan trilogiyası” adı ilə məşhur olan “Vətənə qayıt”, “Aləmdə səsim var mənim”, “Yad et mənə”

ilk tarixi romanlarında uzaq tarixə deyil, yaxın tarixə və özünün də içində olduğu Şirvan həyatına bədii həyat verdi. Yazıçı trilogiyasının hər üç qəhrəmanı ədəbi şəxsiyyətlər olmuşdur. Yazıçı bu romanlarında tarixi roman janrının mövzu ilə bağlı mövcud prinsiplərindən kənara çıxma bilməsə də (yəni yazıçı özündən əvvəlkilər kimi, tarixi romana qəhrəman olaraq ədəbi şəxsiyyətləri seçmişdir), tarixin bədii interpretasiyası baxımından tarixi roman janrının “dizaynına” yeni əlavələr etmişdir. Bu əlavələri ədəbiyyatşünas Vaqif Sultanlı belə ifadə edir: “Əzizə Cəfərzadənin, alt qatında milli-etnik şüurun yuvalandığı tarixi romanlarını səciyyələndirən ən mühüm cəhətlərdən biri onların ideyaca müasirliyi, bugünün problemləri ilə sıx təmasıdır. Həmçinin yazıçının romanları dil və üslub şəffaflığı, yazı tərzinin orijinallığı, çarpaz xətlili, xarakter və situasiya fərqliliyi, təsvir olunan hadisə və əhvalatların daxili dinamikası ilə seçilir” [Sultanlı, 2021: 7]. Ədəbiyyatşünas Pərvanə Bayram isə tarixi romanda yazıçı özəlliyini bu cür qiymətləndirir: “18 yüzyıldan itibaren üç yüz yıllık Şamahı panoraması, şəhrin, kasaba və köylərinin, mesirə yerlərinin, çay, ırmak, dağ, tepe, bağ, bostan və mahəllələrin görünümü, tarifi, adları, Şamahı esnafı, ipek yolu üzərində bulunan Şamahı tarixi çarşısı, insanları, geyim kuşamı, arkaik kelimələri, kısacası yaşam biçimi bu trilojide başarılı bir biçimde anlatılmıştır” [Bayram, 2013: 76].

Yazıçı bu romanlarda tarixi roman anlayışına Valter Skott məktəbinin gətirdiyi gündəlik tarixi hadisələrin məişətçilik səviyyəsində təsviri, özəl və etnoqrafik detallara meyil göstərməsi ilə fərqləndi. Yazıçı tarixi roman təfəkküründə bütöv bir dövrün həyatını, məişətini və mədəniyyətini təsvir etməyə çalışdı. Roman təfəkkürü yazıçıya Şirvanın tarixi keçmişi, həyatı və mədəniyyəti, eləcə də siyasi vəziyyətini dərk və interpretasiya etmək üçün geniş imkanlar açır. Bu ədəbi-tarixi silsilədə Şirvanın təxminən iki yüz illik bir dövrünün panoraması canlandırılır.

Halbuki yazıçının müraciət etdiyi zaman və məkanla bağlı xeyli çətinliklər də vardı. Xüsusilə, Nişat Şirvani ilə bağlı mənbələrin azlığı, yaddaşın yoxsulluğu, siyasi və tarixi hadisələrin zəifliyi yazıçıya müəyyən çətinliklər yaradırdı. Buna baxmayaraq, yazıçı həyatı təfərrüatlara getməklə bu çətinliyi aradan qaldıra bildi, keçmişin təfərrüatlarını dəlillərlə, detallarla xatırlatdı. Burada yazıçıya tədqiqatçılığı da kömək etdi. Çünki o bir yazıçı kimi həmin dövrün aşiq və şair qadınlarının, eləcə də Şirvanın üç şairinin (Nitqi Şirvani, Nişat Şirvani, Ağaməsih Şirvani), Azərbaycan poeziyasında xalq şeiri üslubu mövzularını araşdırmış və müəyyən təsəvvürə malik idi.

Əzizə Cəfərzadənin “Şirvan” trilogiyasının baş qəhrəmanları – ədəbi şəxsiyyətlər (Nişat Şirvani, Seyid Əzim Şirvani, Abbas Səhhət) olmasına rəğmən, yazıçı ortağ bir nöqtə tapmışdır; bu – Vətən sevgisidir. Hər üç əsərdə yazıçı qəhrəmanlarını vətənə sevgisi və sədaqəti ilə tanıdır. Bu yazıçıya imkan verir ki, vətənin taleyini təsvir edə bilsin; tarixi şəxsiyyətləri baş qəhrəman etmək mümkün olmasa da, ədəbi şəxsiyyətlərin həyatı və taleyini Xalqın və Vətənin taleyinə bağlamaq və bu sevgini təsvir etmək yazıçının əsas məqsədinə çevrilir. Hər üç əsərin yazılmasından əvvəl dövrlə və bu ədəbi şəxsiyyətlərlə bağlı aparıldığı araşdırma ilə paralel olaraq bədii təxəyyüldən maksimum istifadə etməsinə imkan vermişdir. Yazıçı hər üç ədəbi şəxsiyyətin mövcud tərcümeyi-halını təkrar etməmiş, onların hansı ildə anadan olduğu və ya nə zaman nə etdikləri illəri olduğu kimi göstərməmişdir. Çünki onun bir yazıçı kimi vəzifəsi bu ədəbi şəxsiyyətlərin həyatını başdan-ayağa izləyib bədii tərcümeyi-hal yaratmaqdan ibarət olmamışdır. Yazıçının bu şairlərin həyatına müraciətində başlıca prinsip dövrün, şəxsiyyətin mahiyyətini açmaq və yazıçının bizə məlum olmayan tərəflərini göstərmək idi. Bu romanların bir özəlliyi də geniş oxucu kütləsinə hesablanması idi. Yəni müasirlərinin tarixi romanlarından fərqli olaraq,

Ə.Cəfərzadənin romanları maraqlı süjet əsasında qurulur, tarixi xronologiyaya deyil, insan münasibətlərinin təsvirinə geniş yer verilirdi. “Vətənə qayıt” romanında yazıçı Şirvandan qız-gəlinlərin Osmanlı saraylarına əsir aparılmasını, anaların gözüyaşlı qalmasını bayatılarla vermişdir. Bu faktı isə yazıçı Qulam Məmmədlinin Təbriz arxivlərindən əldə etdiyi “Qəsideyi-Gülşad” şeirindən götürmüşdür. Bu əsirlərin içərisində Nişatın bibisi və xalası qızları da olmuşdu. Bəlkə də, tarixi şüurun formalaşması baxımından o qədər də əhəmiyyət daşımayan bu detal Nişatın uşaqlıq dövrünə düşdüyündən onun formalaşması üçün bir stimul rolu oynayır. Romanın süjet xəttində paralel olaraq Vətən və sevgi xətti də romanın oxunaqlığını təmin edən amillərdəndir. Romanda “Haqqərəst qardaşları” adlı cəmiyyətin ictimai şüurda gördüyü işin effektivliyi də yazıçının romana daxil etdiyi ən yaxşı detallardan biri olur. Onu da demək lazımdır ki, yazıçının bu romanı sovet senzurası tərəfindən qayçılanmaya məruz qalmışdır. Buna səbəb yazıçının tarixi faktları yeni bədii düşüncə kontekstində effektiv təsvir etməsi idi. Əsərdəki “Qəbulə xanım” bölməsi bütünlüklə əsərdən çıxarılmışdır. Bu hissədə Qəbulə xanım I Pyotr zamanında Azərbaycanı işğala gələn general Zimbulatovu qonaqlığa dəvət edərək öldürülməsi hadisəsi təsvir olunurdu. Yazıçının bu interpretasiyası bədii təxəyyülün məhsulu deyildi, Bu fakt həm də romanda ona görə əhəmiyyət qazanırdı ki, bu hadisədən sonra Rusiyanın Azərbaycanı işğal planı təxminən bir əsrə yaxın təxirə salınmışdı. Beləliklə, Əzizə Cəfərzadənin “Vətənə qayıt” əsərində tarixiliklə bədiiliyi sintezləşdirən bir neçə özünəməxsus faktorun şahidi oluruq.

Bu faktorlar “Aləmdə səsım var mənım” və “Yad et mənı” romanlarında bir qədər də zənginləşir. Yazıçı dövrün ideoloji prinsiplərini rədd edərək, ona qarşılıq yeni bədii-estetik düşüncə qoyur. Bu bədii-estetik prinsiplərdən biri yazıçının hadisələri romantik axarda bədii təxəyyülün gücü ilə təsvir etməsi idi. Nəzərə

almaq lazımdır ki, tarixi roman milli-tarixi keçmişə olan bir romantik maraq əsasında, romantika atmosferində yaranmışdır. Romantika üçün tarixin bədii ünsiyyət vasitəsi kimi poetik fantastika ilə birləşməsi əsl tarixi gerçəkliyin qarantı kimi görünür. Tarixi roman janrının dünya ədəbiyyatında lap əvvəldən romantizmə meyil etməsi Ə.Cəfərzadə yaradıcılığında bir daha təsdiq olunur. Buna yazıçının trilogiyadakı ədəbi qəhrəmanlarının şair olması da imkan verirdi. Trilogiyanın sonrakı əsərlərində dövrün “tarix ruhu” canlı və effektiv verilmişdir. Yazıçı Şamaxı və onun tarixi, etnoqrafik xüsusiyyətlərini, ictimai mənzərəsini yarada bilmişdir. Yazıçının bədii təxəyyüldən geniş istifadə etməsi bəzi tənqidçilərin etirazına səbəb olsa da, bir yenilik kimi bəzən də təqdir olunurdu. “Aləmdə səsim var mənim” romanında bədii təxəyyüldən geniş istifadəni təqdir edən şair Rəzul Rza belə bir qənaətə gəlir: “Olsun ki, Seyid Əzimin bir bioqrafi sənədlər əsasında isbat edər ki, şair bu və ya başqa sözləri eyni ilə deməmişdir, onu əhatə edən adamlar arasında bu adda, bu hərəkətdə adam olmamışdır.

Belə iradları mümkün, lakin bədii əsərə qiymət vermək baxımından əsassız hesab edirəm” [Rza, 1977: 184].

Bu əsərlər göstərir ki, yazıçı heç də ədəbi qəhrəmanın məlum tərcümeyi-halını olduğu kimi bədii düşüncəyə gətirməməli, dövrün hadisələrinə yön verən faktlara müraciət etməli və onu interpretasiya etməlidir. Tarixi romanlar üçün bu nəzəri prinsip yazıçının sonrakı əsərlərində də bir daha təsdiq olunur. “Yad et məni” əsərində də yazıçı tarixi gerçəkliyi görümlü edir, dövrün ruhunu canlandırmağa bilir. Yazıçı bilərəkdən tarixin xronoloji gedişatından imtina edərək, yaddaqalan hadisə və süjetlərə müraciət edir. Əslində bununla yazıçı dövrün tarixini yenidən bərpa etməyə çalışır. Dövrün tarixi bərpası isə tarixləri və hadisələri xronoloji cəhətdən yan-yana düzməklə deyil, dövrün ruhunu canlandırmaqla ortaya çıxır. 1902-ci ildə baş verən Şamaxı

zəlzələsinin təsvirində canlılıq və detallılıq fəlakət mənzərəsini bütün gerçəkliyi ilə əhatə edir: “Hacı Soltan Hüseyn hamamı həmin gün qadınlara işləyirdi. Uçqun altında qalmış arvadlardan sağ qalanı hələ bir gün sonra da satıl döyüb haray çəkir, nicat gözləyirdi. Elələri də var idi ki, çılpaqlıq həyasından səsini çıxarıb, yerini nişan vermir, naməhrəm gözlərə görünmək istəmərdi. Bəlkə elə buna görə də, bəzisi havasızlıqdan, aclıqdan məhv olub gedirdi” [Cəfərzadə, 2021, III c: 57]. Yazıçı “Sabir” romanı ilə Şirvan trilogiyasına yekun vuraraq, belə demək mümkündürsə, yeni mərhələyə daxil olur.

Tarixi gerçəkliyi dərk etmək üçün Ə.Cəfərzadə yeni prinsiplərin axtarışlarına çıxır, əsərdən əsərə həm forma, həm də məzmun baxımından bu janrı zənginləşdirirdi. Bu formalardan biri yazıçının folklor materiallarından istifadə etməsi idi. Elə Avropa tarixi romanlarının yaranmasının ilk başlanğıc dövründə də folklor materiallarından geniş istifadə olunmuşdu. Ə.Cəfərzadə həm hekayələrində, həm də roman və povestlərində bədii mətnin içində və ayrı-ayrı başlıqlarda bayatılardan istifadə etməklə tarixi gerçəkliyə uyğun parçalar salırdı. Bu üslub getdikcə yazıçının tarixi gerçəkliyi dərk etmə yolunda davamlı təsvir yollarından olur.

Azərbaycan tarixi romançılığında tarixi şəxsiyyətlərin həyatı və fəaliyyətini romanın baş qəhrəmanına çevirən ilk yazıçılardan biri Ə.Cəfərzadə olur. Artıq sosilaist realizmi əvvəlki kimi ədəbi prosesə nəzarət edə bilmirdi. Xalqın tarixində onun keçmişi və gələcəyi üçün son dərəcə mühüm tarixi hadisələri bədii düşüncəyə gətirməyin zamanı idi. “Bakı-1501” (1981) romanı belə bir tarixi gerçəkliyə və özündə tarixi sərkərdəliklə ədəbi şəxsiyyəti birləşdirən Şah İsmayıl Xətəidən bəhs edirdi. Məhz Ə.Cəfərzadənin xalqın XVI əsr tarixinə bu müraciətindən sonra F.Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” (1982), “Çaldıran döyüşü” (1987), Ə.Nicatın “Qızılbaşlar” (1983) romanları ya-

zılır. Bu romanlar bir qədər sonra başlayacaq xalqın öz tarixinə sahib olma və milli müstəqillik uğrunda mübarizə düşüncəsinin formalaşmasında önəmli rol oynayır. Milli ədəbi prosesdə xalqın tarixinin müəyyən bir dövründə bir hökmdar kimi böyük rol oynayan Xətai haqqında tarixi gerçəkliyin yazılması ədəbi tənqidin də diqqətini çəkir. İndiyədək yazıçının tarixi dərk etməsi yönündə özünəməxsus yolu olan yazıçıya bir qədər də laqeyd qalan ədəbi tənqid öz baxışına korrektələr etdi: “Şah İsmayılın xarakterini canlandırarkən nəinki birtərəflilikdən, aludəçilikdən uzaqlaşa bilmiş, obrazın məziyyətləri, fəaliyyətinin pozitiv cəhətləri ilə yanaşı qüsurlarını da göstərmişdir, həm də qəhrəmanın milli şüurunun, vətənpərvərlik duyğularının inikasına ciddi diqqət yetirmişdir. Romanda Şah İsmayıl Azərbaycan hökmdarı, Azərbaycan dövlətinin yaradıcısı kimi səciyyələndirilir” [Hüseynov, 1986: 221].

Ə.Cəfərzadənin Şah İsmayıl Xətai obrazı qısa ömründə xalqın gələcəyi üçün gördüyü böyük işlər tarixi gerçəkliyə uyğun olaraq anlaşıldı. Yazıçı Xətaini “parça-parça olmuş” vətəni qılıncı ilə birləşdirən, “dilimizi, namusumuzu və vətənimizi” qoruyan bir sərkərdə kimi təsvir edir. Əlbəttə, Xətainin yaşadığı dövrdə mürəkkəbliklər və ziddiyyətlər də yox deyildi. Elə Xətainin özü haqqında da müxtəlif və bir-birinə zidd məlumatlar mənbələrdə öz əksini tapır. Lakin yazıçının böyüklüyü Xətainin dövlətçilik tarixində gördüyü işi çatdırmaq olduğundan hadisələri bədii şəkildə doğru interpretasiya etməsindədir. Baxmayaraq ki, bu əsərdə də tənqidçidən bizim tanıdığımız Xətaini görə bilməməyimizlə bağlı kəskin tənqidlər də səsləndi. Bu tənqidlər yazıçı interpretasiyasında yeni Xətai obrazının yaradılması və tarix kitablarından bizə məlum olmayan xarakter cizgilərinin verilməsində idi. Bütövlükdə, Ə.Cəfərzadənin bu əsərləri yalnız tarixi keçmişə təsvir etməklə qalmayıb, milli özü-

nüdərkin formalaşması, tarixin yeni interpretasiyada dərk edilməsi baxımından bir mərhələ oldu.

Tarix, xalqın keçmişi Ə.Cəfərzadə üçün yalnız öyrənmə mövzusu deyil, həm də onun bədii düşüncədə dərk və əks etdirilməsidir. Bu cəhətdən yazıçının tarixi dərkətmə düşüncə tərzində dinamikanın trayektoriyası diqqət çəkir. “Natəvan haqqında hekayələr”dən “Şirvan” trilogiyasına, oradan isə XVI əsr tarixi şəxsiyyəti və sərkərdəsi Xətəinin dövlətçilik yolunda mücadilə-sindən sonra keçmişin daha dərin və müxtəlif qatlarına enir. XX yüzilin sonlarına doğru Azərbaycanın milli istiqlal mübarizəsi yazıçını Rusiya işğalının tarixinə aparır. Milli istiqlala çatmaq üçün, hər şeydən əvvəl, işğal faktını düzgün dəyərləndirmək və nəticələr çıxarmaq lazım idi. Ə.Cəfərzadənin bədii düşüncə meyarları Rus işğalına yönəlir və “Gülüstandan öncə” tarixi romanı ilə XIX yüzilin əvvəllərində Azərbaycan xanlarının zəif və köməksiliziyindən istifadə edən Rusiyanın işğal faktorlarının bədii interpretasiyasını tarixləşdirir. Yazıçı Gülüstan sazişindən öncə bizə az məlum olan Kürəkçay sazişi ətrafında gedən tarixi gerçəkliklərə münasibət bildirir. Əvvəlki romanlarında olduğu kimi, bu əsərində də tarixi irəli aparən hadisələrlə yanaşı, şəxsiyyətlərin də obrazı yaradılır.

Ə.Cəfərzadənin 90-cı illərdə yazdığı “Eldən elə”, “İşığa doğru” (1998), “Zərrintac Tahirə” (1996) əsərlərində bədii interpretasiya yönünü tariximizin ideoloji istiqamətləri – ələvilik, nemətullahilik, bəktəşilik, babilik, bəhailik kimi təlimlər təşkil edir. Doğrudur, burada da bəzi şəxsiyyətlərin obrazı yaradılır. Ancaq bütövlükdə yazıçı islam daxilində olan bu təriqətlərin bədii dərkənmə yönəldir və islamla dünyəviliyi qovuşdurmaq məqsədi daşıyırdı. “Cəlaliyyə”, “Bəla” (2001), “Qobustan çökəkələrində” (1983-1986), “Rübabə sultanım” (2001), “Eşq sultanı”, “Xəzərin göz yaşları” (2003) və s. roman və povestlərində tarixin müxtəlif dövrlərində yaşamış fərdlərin, baş vermiş ha-

disələrin, gerçəkliyin bədii inikası ilə qarşılaşırıq. “Hun dağı” povestində isə mənsub olduğu xalqın köklərini qədim dövrlərə aparır və onun türk kökənli xalq olduğunu təsdiq edir. Əsərin sovet dövründə (1981) yazılması mövcud sistemdə tarixşünaslığın hələ müəyyən qənaətə gəlmədiyi və ya tam olaraq təsdiq olunmadığı tarixi gerçəkliyə bədii düşüncədə haqq qazandırır. Bu əsərlərin hər biri tarixi roman janrının poetikası baxımından araşdırmağa zəngin material verir. Yazıçı milli tarixi keçmişimizin ən zəruri tarixi hadisələrini və şəxsiyyətlərini zəngin bədii interpretasiya yolu ilə yenidən yaradır və özünün bədii alternativ tarixini ortaya qoyur. Yazıçı yaradıcılığında özünü göstərən şərtlilik, bədii interpretasiyada, tarixi gerçəkliyə uyğunluq və s. üslubi zənginlik tarixi keçmişimizin yenidən dərk edilməsinə və tarixin bərpasına yönəlmişdir. Bütün bunlar yazıcının əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş şərhinə deyil, tarixi hadisələrin bədii interpretasiyasına və bərpasına əsaslanır. Bütün hallarda yazıçı dövrün, zamanın, hadisələrin və şəxsiyyətin ruhunu qoruyub saxlamağa çalışmışdır.

Qaynaqlar

Бальзак О. (1941). Предисловие к “Человеческой комедии”. В кн. “Бальзак об искусстве”. М-Л., стр. 3-17

Cəfərzadə Ə. (2021). Seçilmiş əsərləri. I c., Bakı, Elm və təhsil, 352 s.

Cəfərzadə Ə. (2021). Seçilmiş əsərləri. III c., Bakı, Elm və təhsil, 368 s.

Əlioğlu M. (1964). Böyük ana, şair və vətəndaş // – Bakı: Azərbaycan qadını, –№ 4, – s. 22.

Qəhrəmanlı N. (2007). Fərdlə yeniləşən tarix. “Elm” qəzeti, 18 yanvar.

Hüseyn Mehdi (1979). Seçilmiş əsərləri. 10 cildə, IX c., Bakı, Yazıçı.

Hüseynov A. (1986). Sənət meyarı. Bakı, Yazıçı.

Bayram P. (2013). Azizə Cəfərzadə. Hayatı, Edebi Şahsiyyəti, Hikayələrinin incelenməsi. İstanbul, Akçağ yayınları. – 200 s.

Rza R. (1977). Talant, bilik, zəhmət // – Bakı: Azərbaycan, – №12, – s. 177.

Sultanlı V. (2021) Ədəbiyyatın vətənsəvərlik missiyası/ Ə.Cəfərzadə. Seçilmiş əsərləri I c., Bakı: Elm və təhsil, s. 3-20

Prof.dr. Almaz Həsənzadə
AMEA- nın Folklor İnstitutu

QƏDİM BİR İNANCIN İZİ İLƏ (Ə.Cəfərzadənin “Hun dağı” povesti əsasında)

Məlumdur ki, folklor və yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı münasibətləri bir sıra tədqiqatlarda araşdırma mövzusu olmuş, onlar arasındakı həm oxşar, həm fərqli cəhətlər haqqında müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Məşhur rus folklorşünası B.N.Putilov (1919-1997) özünün “Folklor və xalq mədəniyyəti” (“Фольклор и народная культура”) adlı tədqiqatında yazılı ədəbiyyatla müqayisələr apararaq, belə bir qənaətə gəlmişdir: “Beləliklə, inkişafının bütün mərhələlərində ümumi cəhəti “şifahilik” olan folklor – dar və ya geniş mənada – transmissiya (hazırkı halda – həyatı) xüsusiyyətilə ənənəvi mədəniyyətin ümumi axınına qarışır. Eyni sözü folklorun başqa spesifik xüsusiyyətləri – müəllifsizliyi, geniş yayılması, örnəklərin/stereotiplərin izlənilməsi, funksionallığı haqqında da demək olar. Müəllifsizlik anlayışını tez-tez kollektivlik, anonimlik kateqoriyaları əvəz edir, örnəklərin izlənilməsi əvəzinə ənənəvilikdən danışılır və s. Yaxşıdır ki, bütün söylənən fərqli meyarlar, deyək ki, yaşayış yerinə, paltara, hüquqa, qohumluq əlaqələrinə, adətlərə və ənənəvi mədəniyyətin hər hansı digər sferalarına eyni dərəcədə tətbiq edilə bilər. Bütün bu xüsusiyyətlərinə görə xalq mədəniyyəti professional, müəllifli, yazılı mədəniyyətə müxalifdir (oppozisiyadadır), bununla yanaşı, özünəməxsus xüsusiyyətlərilə o sonuncu ilə toqquşmur və onunla qarşı-qarşıya dura bilmir. Bu da təbiidir, belə ki, folklor yazılı ədəbiyyatla əlaqəsi olmadan yaranıb, təkamül edib, inkişafının yüksək səviyyəsinə çatıb (tipoloji situasiya, ədəbiyyatın yaranmasından əsrlər öncə folklorun mövcudluğu nəzərdə

tutulur) və həmçinin folklor mədəniyyəti proqramına, onun genotipinə yazılı mədəniyyətlə qarşılıqlı əlaqəsi daxil deyil. Əksinə, yazılı mədəniyyətin folklor mədəniyyətini, onun təcrübələrini izləyərək və ona müxalif olaraq yaranması və inkişafı haqqında danışımaq daha düz olar” [Путилов, 1994: 29].

Beləliklə, B.N.Putilovun verdiyi izahdan da aydın olur ki, yazılı ədəbiyyat folklordan bir xeyli sonra yarandığı üçün onun inkişaf təcrübələrindən bəhrələnir. Əslində yazılı ədəbiyyata aid elə bir mətn yoxdur ki, orada folklor örnəkləri bu və ya başqa şəkildə öz əksini tapmamış olsun. Ədəbiyyatın əsasında insan və onunla bağlı gerçəklər dayanır. İnsan həyatını isə folklordan kənarında təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.

Beləliklə, yazılı ədəbiyyatda folklor izləri müxtəlif şəkildə – bəzən olduğu kimi, bəzən mövzuya uyğunlaşdıraraq təzahür edə bilər. İlk növbədə, folklor mətni dəyişilmədən – olduğu kimi yazılı ədəbiyyatda əks oluna bilər. Yəni ata sözləri, tapmaca, bayatı və s. yeri gəldikcə, yazıçı tərəfindən əsərə daxil edilə bilər. Bundan başqa, mərasimlər – toy, yas, müxtəlif bayramlar, rituallar (məs. qurbanvermə) təsvir edilə bilər. Yazıçı bu üsullarla əsərin rəngarəngliyini artırır və onun reallığı daha təbii əks etdirməsinə nail olur.

Bədii əsərlərdə folklor izlərini nəzərdən keçirərkən, maraqlı bir məsələ də ortaya çıxır. Xalqın çox-çox əsrlər öncə icra etdiyi müxtəlif mərasim-ritual, bişirdiyi yemək və ya söylədiyi ifadələr zaman keçdikcə unudulmağa, sıradan çıxmağa başlayır. Belə hallarda ziyalıların – yaradıcı insanların üzərinə düşən ən vacib vəzifə onların unudulmasının qarşısını almaqdır. Təbii ki, folklorşünaslar, etnoqraflar, kulturoloqlar, dilçilər öz tədqiqatları ilə buna cəhd edirlər. Lakin elmi əsərlər kütləvi xarakter daşmadığından yazıçı və şairlərin üzərinə daha çox iş düşür. Qədim tarixi mənbələrin, lüğətlərin, səyahətnamələrin və sairənin köməyiylə əski inanc sistemini, ifadə və həyat tərzini (geyim, ku-

linariya, pəremik ifadələr, müxtəlif rituallar və s.) öz əsərində təsvir etməklə yazıçı folklor hadisəsinə yeni bir nəfəs verir, onu canlandıraraq təkrar xalqa qaytarır.

Azərbaycan xalqının ən qədim inanc sistemini, mərasim və rituallarını, geyim, süfrə mədəniyyətini, özünəməxsus övlad-valideyn, ailə münasibətlərini, bütövlükdə folklor ənənələrini əsərlərində təbii boyalarla ən çox canlandıranlardan biri də görkəmli filoloq alim, professor, xalq yazıçısı Əzizə xanım Cəfərzadədir (1921-2003). O, Azərbaycan tarixini, mədəniyyətini dərinlənlənlən bilən, yeri gəldikcə, həm söyləyici, həm toplayıcı, həm də tədqiqatçı – tərədən dırnağa qədər əsl folklorşünas, həqiqi alim və sağılığında “el anası” adı qazanmış olan yeganə qadın yazıçımızdır. Filoloji təhsili vardı, folklorə əsl alim qayğısı ilə yanaşırdı, övladı olduğı xalqını çox gözəl tanıyırdı, onun adət-ənənələrinə dərinlənlən bələd idi. Ən başlıcası isə elini – ulusunu, ürəyinin ən böyük dərdinə çevrilmiş parçalanmış vətəninin hər iki parasını, eləcə də bütün türk dünyasını ürəkdən sevirədi. Bu böyük sevgi bütün əsərlərinin hər bir səhifəsində açıq-aşkar görünməkdədir.

Ə.Cəfərzadənin 1983-cü ildə nəşr etdirdiyi “Hun dağı” povesti folklorizmlərin zənginliyi ilə diqqəti çəkir. Əsərin proloqunda verilən və yazıçının öz dilindən eşitdiyim bir təsadüf, daha dəqiq desək, bir folklor mətni povestin meydana çıxması ilə nəticələnlir. Əzizə xanım bir cavanın yas mərasimi zamanı:

Gəl gedək Hun dağına,
Yaş tökək Hun dağına.
Oğlu ölən ananın,
Qan damar qundağına, –

Bayatısını eşidir. Oradakı “Hun dağı” sözləri yazıçını çox həyəcanlandırır. Məlumdur ki, etnosların hər hansı bir ərazidə mövcudluğunu göstərən ən əsas faktlardan biri su (hidronim)

və torpaqla bağlı (toponim) xüsusi adlardır. Yazıçı, bədii əsər olmasına baxmayaraq, toponimlərlə bağlı bu məqamı əsərin “Epiloq”unda qeyd edir: “Əgər qədim yer adlarını qorusaydılar, kənd, qəsəbə və şəhərlərin adlarını tez-tez dəyişdirməsəydilər, daha çox şey qalardı. Hələ Göyçay yaxınlığında, XIX yüzilliyin birinci yarısında Hunlu kəndi var idi. İndi Hunakert, Hunan düzü qalıb. Siz folklorda axtarın” [Cəfərzadə, 2021: 169]. Xatırladaq ki, Quba və Şərur rayonları ərazisində mövcud olan Qarxun kəndlərinin adının “Qara Hun” ifadəsindən törənməsi haqqında fikirlər var [ATEL, 1997: 39].

İllər, əsrlər ötür, bəzən hətta yurd yerləri dəyişir, xalqın yaddaşında (bayatının, ata sözlərinin, nağılın və s.) isə həmin adlar yaşamaqda davam edir. Bunun əyani sübutunu son illərdə açıq şəkildə görməkdəyik. Ermənilər Azərbaycan torpaqlarını işğal etdikcə, ilk olaraq, toponimləri, hidronimləri dəyişdirməklə tarixi saxtalaşdırmağa, türk izini silməyə cəhd edirlər. “Hun dağı” ifadəsinin bayatıda yaşaması həmin etnosların türk – Azərbaycan ərazisində vaxtilə məskun olması qənaətini yaradır. Bu məqam vətən torpağına həssaslıqla yanaşan Əzizə xanımın axtarışlarının başlanğıcı olur və beləliklə, bu povestin özülü qoyulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsər sovet hakimiyyəti illərində qələmə alınıb və o dövrdə belə bir mövzuya müraciət etmək böyük cəsarət tələb edirdi. Üstəlik, Əzizə xanım, mümkün olduğu qədər, türk etnik mədəniyyətinin unudulmaqda olan məqamlarını əsərində canlandıraraq, onları yenidən həyata qaytarmağa çalışır.

“Hun dağı” povestində Əzizə xanımın oxucusunun diqqətinə çatdırmaq istədiyi məqamlar çoxdur. Türk soyunun xarakterik cəhətləri, ailə birliyi, böyüyə və kiçiyə, həmçinin qadına, dosta, qardaşa münasibət, qədim ənənələr, toyla bağlı rituallar, ölünün dəfni və yasının keçirilməsi, o cümlədən bayramın qeyd edilməsi və s. əsərdə yazıçı qələminin gücü ilə öz bədii əksini tapır.

Əzizə xanımın təsvirində verilən çox qədim bir adət, xüsusilə, diqqəti cəlb edir. Tarixən türk qadını çox sərbəst, at üstündə ömür sürən, düşməyə qarşı mərdliklə savaşıyan, ailəsinə sədaqətli biridir. Lakin hər bir etnosun öz fərdləri, o cümlədən qız və qadınları ilə bağlı müəyyən bir əxlaq normaları vardır. Həmin qaydalar – ənənələr hər kəs üçün keçərlidir. İnanca görə, əgər nadir hallarda ənənə pozularsa, bu fəlakətlə nəticələnər. Belə çox önəmli inanclardan biri saçla bağlıdır. Qədim türk ənənələrinə görə, qız və ya qadın saç düzümünə görə fərqləndirilir. Uyğur qadınlarının saç düzümü ilə bağlı tədqiqat aparan Gülzadə Tanrıdağlı yazır: “Uyğur xanımlarının saç hörgülərinə baxaraq onların qız, evli, övlad sahibi olmuş, dul və ya boşanmış və ya nəvə sahibi olmuş qadın, ya da əxlaqsız dul qadın olduqlarını anlamaq mümkündür. Bu üzdən uyğurlarda xanımların saçları və saç baxımı çox önəmlidir. Xanımların saçlarının gur, uzun olması qürur və fəxr qaynağı olur. Gözəllik ölçülərinin öndə gələn ünsürlərindən biri saçdır [Tanrıdağlı, 2000: 48].

Tədqiqatında daha sonra Gülzadə Tanrıdağlı uyğur türklərinin qız və qadınların saç düzümündəki fərqi belə təsvir edir: “Uyğurlarda evlənməmiş qızların saçı on bir, on beş, on yeddi, iyirmi bir, hətta qırx bir dənə olaraq tək sayda hörünür. Əsla cüt hörülməz. Evlənməmiş qızların bir də kakil saçı olur... Evləndiyinin ertəsi günü və ya bir neçə gün sonra gəlin qızın alnında ki kakil saçı ortadan ikiyə ayrılaraq arxaya daranır. On beş, on yeddi və ya iyirmi bir dənəyə bölərək hördüyü uzun saçları isə evləndikdən sonra iki dənə, yəni bir cüt olaraq hörülməyə başlar. Saçının cüt hörülməsi isə evli olduğuna işarətdir” [Tanrıdağlı, 2000: 47].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu əski saç düzümü inancının izləri Azərbaycanın müxtəlif folklor mühitlərində qalmaqda davam edir. Məsələn, öz qədim ənənələrini qorumağa çalışan mühafizəkar Ordubad mühitində hələ də (xüsusən kəndlərdə) qızla-

rın saçlarını qısa kəsdirməsi və ya “kakıl” (həmin dialektdə “tel kəsdirmə”) qoyması çox böyük bir qəbahət hesab olunur. Keçən əsrin sonlarına qədər, qədim ənənələrə düşmən kəsilmiş sovet hökumətinin “unutdurma” siyasətinə baxmayaraq, qızlar rəmzi olaraq “qırx”(yəni çox sayda) hörük hörər, ucunu sapla və ya lentlərlə bir-birinə bənd edirdilər. Qızın saçını yalnız toy bəzəyi vurulanda kəsilə bilirdi və bu zaman gəlinin üzünə duvaq salınardı, çünki onu bu halı ilə ilk dəfə bəy görməli idi [Şəxsi arxiv].

Xalqını, onun ənənələrini yaşadan böyük saz və söz ustası – Aşıq Ələsgərin məşhur qoşmalarının birində bu adətlə bağlı məqam öz əksini tapır:

Gözəl, sənin nə vədəndi,
Kəsilib qısa tellərin?
Kəlağayı əlvan, qıyqacı,
Üstündən basa tellərin.

[Aşıq Ələsgər, 2004: 160].

Aşıq çox gənc bir qızın saçının qısa kəslməsinə nədən təəcüb edir? Fikrimizcə, bu, haqqında danışılan saç düzümü ilə bağlı inancın şeirdəki əks-sədasıdır.

Çox maraqlıdır ki, qədim türk xalq mahnısı “Sarı gəlin”də saç düzümü ilə bağlı düşündürücü misralar vardır:

Saçın ucunu hörməzlər,
Gülü sulu dərməzlər.
Bu sevdə nə sevdadır,
Səni mənə verməzlər.

Burada “saçın ucunu hörmək” ifadəsi bəhs etdiyimiz adətin mahnıda artıq əbədiləşmiş izidir.

Yeri gəlmişkən, bəzən “Sarı gəlin” mahnısında müğənnilər sözləri məqsədli şəkildə dəyişərək, “Gülü qonça dərməzlər” kimi ifa edirlər ki, beləliklə, həm mətnə, həm də onu tədqiq edəcək folklorşünaslığa və dilçiliyə böyük zərbə dəymiş olur. Burada “sulu” sözü özündə daha qədim anlamını – “çox gənc” mənasını qorumuşdur. Sözün mahnıdakı mənası artıq arxaizmə çevrilmək üzrədir, yalnız bəzi məqamlarda (məsələn, “canı suludur”) əvvəlki anlamını qoruyur. Mahnıda isə artıq daşlaşmış vəziyyətdədir. Fikrimizcə, xalqın yaratdığı dəyişmək, təhrif etmək onu özgələşdirmək, əslindən uzaqlaşdırmaq kimi dəyərləndirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, saç düzümü ilə bağlı ənənə qardaş Türkmənistanda ciddi şəkildə qorunmaqdadır. Orada qızlar başlarına araxçın qoyub, saçlarını hörürlər. Qadınların isə içərisində qalın parçadan çalma formasında bir şey olan, rəngarəng, çox yaraşlıq xüsusi baş geyimləri var. Beləliklə, onları görəndə zaman kimin qız, kimin qadın olduğunu asanlıqla seçmək olur.

Məlumdur ki, Türkmənistan və Azərbaycan türkləri Oğuzların varisləridir. Azərbaycan və Türkmənistan xalqlarının milli mənəvi irsi, adət-ənənələri bir-birilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Folklor mətnlərindəki, mərasim, rituallardakı, ənənələrdəki yaxınlıq, bir tərəfdən, hər iki xalqın soy-kökünün, əcdadlarının eyni olması ilə izah edilə bilər, digər tərəfdən, dil baxımından çox yaxın qohumluq əlaqələrilə bağlıdır. Belə ki, geneoloji təsnifə görə, türkmən dili Qərbi Hun budağının, oğuz qrupunun, oğuz-türkmən yarımqrupunda yerləşir. Azərbaycan dili Qərbi Hun budağının oğuz qrupunun oğuz-səlcuq yarımqrupunda yerləşir. Həmin xüsusiyyət türkmən və Azərbaycan folklorunun arasında əhəmiyyətli dərəcədə bənzərliklərin olması səbəbinə aydınlıq gətirən əsas faktlardan biridir.

Qohum etnosların lisanları kimi ədəbiyyatlarının da əski zamanlardan etibarən eyni ana xətdən doğulmasına, bir-birinə çox

yaxın olmalarına, xüsusən ata sözləri, türkü, nağıl, dastanlarda ortaq əlamətləri daim mühafizə etmələrinə diqqət yetirən professor Əhməd Cəfəroğlu (1899-1975) yazır: “... müəyyən bir qrup təşkil edən lisanlar müştərək bir ana lisan ailəsindən doğduqları kimi, eyni dildə danışan qövmlərin xalq ədəbiyyatı, əlbəttə, əski bir ana xalq ədəbiyyatı bətnindən vücuda gəlmişdir” [Caferoğlu, 1930: 43].

Eyni sözləri ənənələr, mərasim və rituallar haqqında da söyləmək olar. Hər iki xalq eyni ananın övladı olduğundan bu yaxınlıqlar təbiidir. Din eyniliyi isə bu doğmalığı daha da möhkəmləndirir.

Ümumiyyətlə, saçla bağlı aparılan tədqiqatların əksəriyyətinə onun gözəllik vermə xüsusiyyəti qeyd olunmaqdadır. Xüsusən klassik ədəbiyyatda gözəlin təsvirində saç əhəmiyyətli bir mövqe tutur. Hətta XIV yüzildə yaşamış böyük Azərbaycan şairi Şərafəddin Rami Təbrizi “Ənisül-üşşaq” əsərində göstərir ki, gözəlin təsvirində işlədilən təşbehlərin çoxu zülfə bağlıdır. Rami Təbrizi əsərini saçla bağlı epitetlərin təsvirilə başlayır və ərəb dilində otuz üç, fars dilində olan şeirlərdə yüz təşbehin işləndiyini bildirir və onların adlarını sadalayır [Təbrizi, 2013: 50-59]. Təbii ki, onların mühüm bir qismi Azərbaycan klassik şeirlərində gözəlin vəsfində istifadə edilmişdir.

Saçın mifologiyada və folklorda mövqeyi yalnız gözəlliklə məhdudlaşmır. Saç türk arxaik düşüncəsində uğurun, hökmranlığın, gücün, ölüb-dirilmənin, məhsuldarlığın (doğub-törəmə) simvolları, həm də cadu, tilsim və cəzalandırma üçün vasitə kimi günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Tədqiqatçı Mehibe Şahbazi “İslamiyyət öncəsi türklərdə saç kulturu” adlı araşdırmasında saçı güc və uğur nişanəsi kimi dəyərləndirir: “Əski türklərdə saç gücün simvolu olaraq düşünülüyü üçün bir anlamda saç uğur, saçsızlıq uğursuzluq olaraq görülmüşdür. Əski mifolojilərdən günümüzə uzanan bu anlamlar, günümüzdə tam aydınlaşmış du-

rumdadır. Örnəyin, mifolojidə həməən-həməən bütün müsbət qəhrəmanlar uzun saçlıdır. Bu qəhrəmanlar yenilgiyə uğratdıqları düşmənlərinin saçlarını kəsərək cəzalandırırlar, saç türk xalq ədəbiyyatında sevgilinin təsviri olaraq qarşımıza çıxmaqdadır. Qadın və kişinin görünüşünü ifadə edən saç adamın statusunu müəyyənləşdirərkən, ruh halını, xəstəliyini, sağlığını və sevincini göstərir” [Şahbazi, 2020: 1492].

“Qızılsaçlı qəhrəman və keçəl” adlı tədqiqatında akademik Muxtar Kazımoğlu saçların gözəlliyin bir əlaməti olmasını onların yalnız görünən tərəfi kimi dəyərləndirir. Əslində saçın magik qüvvəyə malik olması – sakral dünya ilə əlaqəsi məsələsini qaldıraraq alim yazır: “Uzun saçlının ahi yerdə qalmaz”... tipli inamlar da göstərir ki, saçın uzunluğu insanı sakral dünya ilə əlaqələndirməyin bir işarəsidir” [Kazımoğlu, 2005: 109].

Rus tədqiqatçısı N.İ.Qaqen Torn “Şərqi Avropa toy mərasimlərində saçların magik anlamı və baş örtüləri” adlı məqaləsində müxtəlif – rus, ukrayna, belarus, tatar, çuvaş, başqırd, udmurt, mordva və başqa xalqlarda qız və qadınların baş örtüləri, həmçinin saç düzümlərinin fərqlənməsi məsələsinə toxunur. Alimin fikrincə, saç magik bir gücə malikdir, bu da onun nəsilartırma (doğub-törəmə) ilə əlaqələndirilməsi ilə bağlıdır. Lakin tədqiqatçı saçın həm də gücün simvolu olduğunu müxtəlif örnəklərlə şərh edir. Maraqlıdır ki, məqaləsində Qaqen Torn həm də türk mifoloji obrazı olan hal anası haqqında xalq inancalarını örnək göstərir. “Saç yalnız insan üçün deyil, ruh üçün də güc mənbəyi hesab edilir. Qafqazda belə bir inanc var ki, qadına doğuş zamanı zərər yetirən hal anasının saçını kəssən, o öz gücünü itirmiş olar” [Qaqen].

Rus toylarında saç düzümü ilə bağlı ritualın təsvirini verən Qaqen Torn fikirlərinin təsdiqi üçün müxtəlif dəlillər gətirir. Belə ki, Sibir şamanlarının saçının uzun olmasının səbəbini məhz onun güc rəmzi olması ilə bağlayır. Saçın və darağın qa-

dın nağıl qəhrəmanlarının düşdüyü çətin situasiyalardan xilas zamanı istifadəsi, həmçinin onların tilsimə düşmə və ondan qurtulma vasitəsi olması burada xatırlanmışdır.

Bir sıra araşdırmalarda türk toy mərasimləri zamanı gəlinin saç düzümü ilə bağlı keçirilən törənlərdən bəhs olunmaqdadır. Tədqiqatçı Yolçu Mehmet Ali “Türk folklorunda saçların saxlanması yönəlik uygulamalar üzərinə” adlı araşdırmasında yazır: “Gəlin saçının və ya hörüyünün kəsilməsi ataerkil (patriarxat – A.H.) evlilik qurumunda ortaya çıxan itaəti və sədaqəti göstərməkdədir” [Yolcu, 2018: 44]. Həmin tədqiqatda həmçinin Türkiyənin müxtəlif bölgələrində (Yozqat, Nevşehir, Balıqəsir və s.) bölgələrində gəlin olacaq qızlar üçün keçirilən “kakil kəsmə” mərasimindən bəhs edilir ki, bu da, demək olar ki, Azərbaycan ənənələri və Ə.Cəfərzadənin “Hun dağı” povestində verdiyi təsvirlərə uyğundur.

Ayrıca, Mehmet Ali kəsilmiş saçın məzara qoyulması məsələsini də onun “yenidən dirilmə və ya o biri dünyaya əksiksiz getmə” anlamından irəli gəldiyi kimi izah edir.

Xatırladaq ki, Azərbaycan məhəbbət dastanlarında qadın qəhrəmanlar üçün saçın həm də sazı əvəz etdiyi məqamlar vardır. Məsələn, “Qurbani” dastanında deyişmə məqamında: “Pəri xanım on iki hörük saçlarından bir tel ayırıb döşünə basdı. Görək Qurbaniyə nə dedi” [AD, I, 2005: 82], təsviri bunu sübut etməkdədir. Pərinin saçlarının sayı da ənənəyə uyğun verilir. “Tahir-Zöhrə” [AD, I, 2005: 136], “Əsli-Kərəm” [AD, II: 2005: 10] və başqa dastanlarda qadın qəhrəmanların saçlarının müqəddəs sazı əvəz edərək deyişmələrdə iştirakına rast gəlinir.

Saç düzümünün türk etnik mühitində önəmini daha aydın təsəvvür etmək üçün məşhur Amerika alimi Karol Delaninin (Carol Delaney) “Toxum və torpaq” əsərində verilən toy mərasimindəki “kakil kəsmə” törəninin təsvirinə diqqət yetirək. Qeyd edək ki, məhz adət-ənənələri öyrənmək istəyən Karol

Delani 1980-1982-ci illərdə ucqar bir türk kəndində yaşamış və müxtəlif əsərlərində gördüklərinin təsvirini vermişdir. Beləliklə, alim türklərin toy mərasimi zamanı qızların “saç bəzəmə” törəni haqqında yazır: “Bu törəndə yardım etmək və əylənmək üçün bir çox qız bir araya gəlir. Heç tələsmirlər, çünki bu sürə boyunca uzun-uzun bir-birlərini görmə və əylənmə fürsəti bulurlar. Saç hörülərkən qızlar rəqs edirlər. Öncə tellər və hörgülərin ucuna bağlanacaq olan siyah iplər yerlərə qədər gələcək uzunluqda kəsilir. Eyni anda bir neçə qadın saçları hörməyə başlar. Ümumilikdə, iyirmiyə qədər, bəzən daha çox hörgü yapılır. İki parça saç iki parça tel ilə birlikdə hörülür. Gəlin bu sırada ciddidir, bəzən ağlar – ağlaması bəzən saçları daranıb çəkişdirilərkən duyduğu acıdan da irəli gəlir. Gerçəkdən də, saçhörmə törəni iztirab verici bir dayanıqlılıq göstərisidir. Hər kəsin əylənib zarafatlaşdığı bir yerdə gəlin saatlarca istidən bitab bir halda, demək olar ki, heç danışmadan oturur. Qızlıqdan qadınlığa keçmə sürəci onun yerinə oynanmaqdadır; o səssiz bir seyrçidir, əslində olan-bitəni seyr belə edə bilməz, çünki nə yapıldığını görəcək durumda deyildir. Düyünlərdə gəlinin saçına özəl bir önəm verilməsi heç şaşırtıcı deyildir. Ərgənlik çağında, ya da ən azından toplumsal anlamda ərgən olunduğunda, qızın başı örtülür; açıq saçın erotik olduğu düşünülüyündən bir tutamının belə görünməsi günahdır” [Delaney, 2017: 158].

Xatırladaq ki, ənənəvi olaraq, qadınlar uzun saçlarından bəzi məqamlarda yaşmaq kimi də istifadə edirdilər. Belə ki, son zamanlara qədər hamamda gənc qız və gəlinlər ağbirçəklər qarşısında bədənlərini xüsusi örtü – fitə ilə gizləyər, ağızlarına isə saçları ilə yaşmaq vurardılar [Şəxsi arxiv]. Bundan əlavə, qadınların cəzalandırılması üçün saçlarının qırılması halları da vardır [Əzizqızı, 2012: 24].

Ayrıca, folklor mətnlərində saç rəngləri (sarı – günəşin, qara – gecənin rəmzi və s.), onlara taxılan bəzək əşyaları, baş örtülə-

ri və sairə ilə bağlı təsvirlər mövcuddur. Yalnız saç deyil, tüklə bağlı geniş tədqiqat aparmaq mümkündür. Tükün güc-qüvvə, həmçinin tilsimə düşmə və ya azadolma, mifik obrazlarla əlaqə yaratma vasitəsi kimi xüsusiyyətləri vardır.

Bütün yuxarıda deyilənlər, həmçinin nağıllarda əfsanəvi quş, at və digər heyvanların tükünün yandırılması ilə onlara xəbər çatdırılması motivi başqa bir araşdırma mövzudur. Həmçinin əfsanəvi heyvanların tükü ilə müxtəlif yaraların sağalması (Məsələn, “Məlikməmməd” nağılında Simurğun qanadını çəkməklə baş qəhrəmanın kəsdiyi baldır əvvəlki halına qaydır. Türkmənlərin “Huyrlukqa və Həmra” dastanında Həmranın kor edilmiş gözünü əfsanəvi Göy Bülbül qanadı altında qoruyub saxlayır və s.), əlavə olaraq, kişilərin saç düzümü, türk igidinin namusu hesab olunan atının quyruğunun kəsilməsi və s. də öz tədqiqatçısını gözləməkdədir.

Qayıdaq “Hun dağı” povestinə. Əzizə xanım əsərinin əvvəlində qızların saç düzümünü təsvir edərkən, yuxarıda bəhs olunan fərqi nəzərə almış, onların “qırxkakıl” (çox hörük) şəklində obrazını yaratmışdır. “Divanü lüğət-it-türk” (XI əsr) əsərində Mahmud Kaşğari “kakıl” kəlməsinin “kəsmə” sözündən yarandığını qeyd edir [Kaşğari, 2006: 62] və bir çox hallarda saçın kəsilib alınə düşən hissəsi belə adlanır. Əsərdən anlaşılır ki, Əzizə xanım “kakıl” dedikdə hörükləri nəzərdə tutur və çox əski bir inancı canlandırır.

“Hun dağı” povestində əsərin baş qəhrəmanı Alptəkinin sevgilisi Aylanın faciəsinin – erkən həyatla vidalaşmasının səbəbi məhz saçla bağlı ənənəvi tabunun pozulması olur.

“Hun dağı” əsərində yazıçı bu məqamı belə təsvir edir: “Alptəkin “qırxkakıl”i indicə görürmüş kimi yenidən – ikinci dəfə köksünü ötürdü. Yengə-ana onun xırda hörüklərini bir-cə-bircə açıb tumarlamalı, sonra da xeyir-dua verə-verə iki – qadınlıq hörüyü hörməli idi. Daha bundan sonra heç kim Aylaya

qız gözü ilə baxmaz, onu gələcək gənc ana kimi ehtiramla dinləyərdi” [Cəfərzadə, 2021: 101].

Əslində, Əzizə xanım saçla bağlı artıq unudulmaq üzrə olan bu qədim inancın təsvir etməklə əski türk əxlaq “kodeks”i haqqında təsəvvür yaratmağa çalışır: “Ayla əvvəlcə buna fikir vermədi... Lakin birdən sanki dərin yuxudan, səadət yuxusundan ayıldı. Anladı. Saçlarını çözüb səliqəyə salan, onları iki qadın, ana hörüyündə hörən Yengə – ana deyil, Alptəkindir. Gözləri doldu: sevincindən – sevgilisinə qovuşmuşdu. Gözləri doldu, kədərinə – qızlıq dünyasına vida edib, qadınlıq aləminə qədəm qoyurdu. Və bu, el-ulus gözündən uzaqda, kahada baş verirdi” [Cəfərzadə, 2021: 101].

Beləliklə, qoyulmuş tabu pozulur və ənənənin gözlənilməməsi arxaik düşüncəyə nəzərən göylərin iradəsi əleyhinə olduğu üçün Alptəkin – Ayla cütlüyünə fəlakət gətirir. Ayla oğlu Yolqutluğu dünyaya gətirərkən, bütün qəbilənin dualarına rəğmənlə vəfat edir.

Maraqlıdır ki, Əzizə xanım əsərinin sonrakı səhifələrində digər təsvirləri verməklə yanaşı, saçla bağlı məqamı unutmur və sonda yenidən bu məsələyə qayıdır. Artıq zaman keçmiş, Alptəkinini sevən Aymən onun oğlu Yolqutluğa ana qayğısı göstərməkdədir. Alptəkin də Aymənə alışmaqdadır. Belə gecələrin birində Aymən gizlicə Alptəkinin çadırına gəlir. Pövestdə məhz bu zaman yuxarıda bəhs olunan məqam tam şəkildə öz izahını tapmış olur: “Sağ əlini qızın belindən çəkmədən onun qırxkakıl hörüklərini sığallamağa başladı. Toy gecəsindən sonra bu hörükləri qızlar, gəlinlər yığıncağında yengə açıb, iki qadın hörüyü hörməliydi. Halbuki onda, onda Alptəkin Aylanın hörüklərini özü açıb hörmüşdü! Özü! Qərarında daha da möhkəmləndi. Yüz kərə yox!.. Min kərə yox!.. O bir daha göyləri qəzəbləndirməyəcəkdi. O bir daha Yolqutluğu yetim qoymayacaqdı” [Cəfərzadə, 2021: 163].

Bu kiçik parçada toydan sonra keçirilən (zamanımızda unudulmuş) bir törənin müxtəsər təsvirini görmək mümkündür.

Xatırladaq ki, “Hun dağı” povestində qədim türk etnik düşüncəsinin bir çox məqamlarını izləmək mümkündür. Açıq-aşkar görünür ki, yazıçı qəsdən əzəmətli türk ruhunu sovet senzurasının mövcud olduğu dövrdə böyük bir həssaslıqla göstərməyə çalışmışdır. Obrazların (Alptəkin, Ayla, Aymən, Turqut, Yolqutluq və s.), toponim və hidronimlərin adları (Günəşlitəpə, Süslüçay, Suluçəmən və s.) qəbilə başçısının Göytanrının övladı olması, dəfn zamanı məzara qoyulan əşyalar, doğuş zamanı hal anasının görkəmi və s. təsvirlər – Əzizə xanımın povestdə demək istədiklərini bütün incəliylə ortaya qoyur.

Bəlkə də, çətin senzura illərində yazılan, türk əzəmətini özünəməxsus təhkiyəsi, oxucuya şirin müraciətilə verən “Hun dağı” povesti Əzizə Cəfərzadənin bütün varlığı ilə xalqına, elinə bağlılığını göstərməyə kifayət edərdi. Halbuki bu milli düşüncə yazıçının bütün əsərlərinin ruhunu, canını təşkil edir. Daha dəqiq, Əzizə Cəfərzadə bir əsas xarakterik cəhətilə hər zaman seçilir, onun bütün – istər elmi, istər bədii əsərlərinə möhtəşəm bir türklük sevdası hakimdir.

Qaynaqlar

Aşiq Ələsgər (2004) – Aşiq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: “Şərq-Qərb”, 400 s.

AD, I, (2005) – Azərbaycan dastanları, 5 cildə. I c., Bakı: Lider nəşr, 392 s.

AD, II, (2005) – Azərbaycan dastanları, 5 cildə. II c., Bakı: Lider nəşr, 448 s.

ATEL (2007) – Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 304 s.

Aşiq Ələsgər (1930) – Caferoğlu Ahmet. Orhon abidelerinde atalar sözü, “Halk Bilgisi Haberleri”, cilt I, İstanbul: 1 kanunisi, yıl 1, sayı 3, s. 43

Cəfərzadə (2021) – Cəfərzadə Əzizə. Seçilmiş əsərləri, XI cild, Bakı: Elm və təhsil, 380 s.

Əzizqızı (2012) – Əzizqızı Çimnaz. Nənəmdən nəvəmə, Bakı: Elm və təhsil, 189 s.

Delaney (2017) – Delaney Carol. Tohum ve Toprak (Türk Köy Toplumunda Cinsiyet ve Kosmoloji) – The Seed and the Soil (Gender and Cosmology in Turkish Village Society), Çevirenler: Selda Somuncuoğlu - Aksu Bora, İstanbul: İletişim Yayınları, 392 s.

Kaşğari (2006) – Kaşğari Mahmud. Divanü lüğət-üt-türk, (tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər), 4 cildə, I c., Bakı: Ozan, 512 s.

Kazımoğlu (2005) – Kazımoğlu Muxtar. Gülüşün arxaik kökləri, Bakı: Elm, 192 s.

Гаген Торн – Гаген Торн Нина Ивановна. Магическое значение волос и головного убора в свадебных обрядах Восточной Европы, [Elektron resurs] www.perunica.ru/etnos/1603-n-i-gagen-torn-magicheskoe-znachenie-volos-i.html

Путилов (1994) – Путилов Борис Николаевич. Фольклор и народная культура, Москва: Наука.

Şahbazi (2020) – Şahbazi Mehibe. İslamiyet Öncesi Türklerde Saç Kültürü. Tarih Okulu Dergisi (TOD) Haziran, Yıl 13, Sayı XLVI, s.1490-1507

Şəxsi arxiv.

Tarıdağlı (2000) – Tarıdağlı Güلزade. Uygur kültüründe saç örgüleri ve anlamları, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Erzurum, sayı 14, s. 47-53

Təbrizi (2013) – Təbrizi Şərafəddin Rami. Ənisül-üşşaq, (Nəşrə hazırlayan: Nəzakət Məmmədli), Bakı: Elm və təhsil, 236 s.

Yolcu (2018) – Yolcu Mehmet Ali, Türk Folklorunda Saçların Saklanması Yönelik Uygulamalar Üzerine, Sosyal Bilimlerde Yeni Yönelimler, September, s. 39-44

Prof.dr. Əhməd Sami Elaydi

Eyn-Şəms Universiteti,

Qahirə, Misir

**ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN “ELDƏN-ELƏ”
ROMANI JANR VƏ FORMA-ÜSLUB
KONTEKSTİNDƏ**

Giriş

Azərbaycan nəsrinin tanınmış imzalarından biri olan Əzizə Cəfərzadənin zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığı haqqında xeyli tədqiqat yazılsa da, indiyədək onun romanları sistemli şəkildə təhlil obyektinə çevrilməmiş, əsərlərinin ideya-estetik mahiyyəti aşkarlanmamışdır. Bunun başlıca səbəbi yazıçının daha çox tarixi mövzularda əsərlər yazması və ədəbi tənqidin həmin əsərlərin təhlili yönündə araşdırmalar aparmasının mürəkkəbliyi ilə bağlıdır. Başqa sözlə, Əzizə Cəfərzadənin tarixi romanları haqqında tədqiqat aparması tənqidçidən ciddi hazırlıq tələb edir.

Yazıçının müxtəlif dövrlərdə qələmə aldığı “Aləmdə səsim var mənim”, “Vətənə qayıt”, “Yad et məni”, “Bakı-1501”, “Zər-rintac-Tahirə”, “Gülüstan”dan öncə”, “İşığa doğru”, “Bir səsin faciəsi”, “Xəzərin göz yaşları”, “Eşq sultanı” və başqa əsərləri Azərbaycan tarixi roman janrının dəyərli nümunələrindən biridir. Müəllifin tarixi romanları içərisində “Eldən-elə” əsəri xüsusi yer tutur. Görkəmli Azərbaycan səyyahı Hacı Zeynalabdin Şirvaninin həyat yolundan bəhs edən bu əsərdə tarixi qaynaqlar əsasında Şərq həyatının canlı mənzərəsi yaradılmışdır.

“Eldən-elə” romanı haqqında indiyədək müxtəlif səpkili araşdırmalar aparılsa da, əsərin istər Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığında, istərsə də Azərbaycan tarixi nəsrində yeri müəyyən-

ləşdirilməmişdir. Eyni zamanda bəhs olunan əsərin janr və forma-üslub baxımından dəyərləndirilməməsi onun bir nəsr örnəyi kimi poetikasının aşkarlanmasına imkan verməmişdir. Oxucuların mühakiməsinə verilən məqalə məhz bu zərurətdən yaranmışdır.

Bütövlükdə, Azərbaycan romanlarında müşahidə olunan digər mühüm məsələ yazıçı mütaliəsi ilə bağlıdır. Bəlli olduğu kimi, mütaliə yaradıcı şəxsiyyətlərin fəaliyyətində mühüm yerlərdən birini tutmaqdadır. Xüsusilə tarixi roman janrında yazıb-yaradan yazıçı üçün bu aspekt daha səciyyəvidir. Bu mənada Əzizə Cəfərzadənin ciddi, sistemli mütaliyə geniş yer verməsi onun əsərlərinin orijinallığını şərtləndirən bədii keyfiyyət kimi nəzəri cəlb edir.

Tarixi romanın janr çalarları

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Əzizə Cəfərzadənin “El-dən-elə” romanı tarixi mövzuda qələmə alınmışdır. Lakin bu əsəri ənənəvi tarixi romanlardan fərqləndirən bir çox məqamlar vardır. Bu fərqlilik yalnız mövzu-problem çərçivəsi ilə məhdudlaşmır, həmçinin forma-sənətkarlıq məsələlərini əhatə edir. Şübhəsiz ki, bəhs olunan romanın tarixi mövzuda qələmə alınması bir çox məqamlarda müəllifə janrın ənənəvi prinsiplərindən bəhrələnməyə təbii imkanlar yaratsa da, o daha çox orijinal yolla getməyə üstünlük vermiş, sələflərini təkrarlamamış, mövcud poetika qəliblərini seçilmiş olduğu mövzuya uyğun şəkildə yeni ştrix və çalarlarla xeyli dərəcədə zənginləşdirmişdir.

“Əzizə Cəfərzadə tarixi təfərrüatı ilə əks etdirməyə çalışdığından özünün qeyri-adi fantaziyası ilə tarixin siyasi hadisələrdə yaşamayan unudulmuş səhifələrini canlandırır, beləliklə keçmiş tam, canlı, bütöv şəkildə bizə təqdim edir. Məhz tarixi

hadisələrin təfərrüatı ilə təqdim olunması onun əsərlərinin inandırıcı təsir bağışlamasına səbəb olur” [Əliyeva, 2005: 94].

Qeyd etmək lazımdır ki, tarixi mövzuda yazılan romanlarda müasirlik amili istisnasız olaraq qabarıq şəkildə bədii ifadəsini tapmalıdır. Çünki müasirlik istər sosioloji, istərsə də estetik aspektləri ilə tarixi romanın janr poetikasının tərkib hissəsini oluşturur. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında müasirlik probleminə münasibətdə fərqli baxış və mülahizələrə təsadüf olunur. Bu mənada filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq Hüseynoğlunun qənaətləri bəhs olunan problemə aydınlıq gətirilməsi baxımından maraq doğurur: “Milli ədəbiyyatşünaslığımızın iyirminci illərindən sonrakı dövrlərində müasirlik haqqında təsəvvür, ona verilən tərif və qiymət birmənalı olmamışdır. Xüsusilə də otuzuncu illərdə müasirliyi bir çox hallarda ancaq müasir həyat materialı əsasında yazılmış əsərlərə aid bir keyfiyyət kimi dərk və şərh edirdilər” [Hüseynoğlu, 2000: 151-152].

Müasirlik probleminə bu cür yanaşmanın yanlış olduğunu, məsələni mahiyyətcə aydınlaşdırmadığını vurğulayan tədqiqatçı mülahizələrini davam etdirərək yazır: “Belələrinə görə guya ancaq materialı müasir həyatdan alınıb, mövzusu müasir həyatın aktual məsələləri ilə əlaqədar olan əsərlərdə müasirlik varmış, mövzu və materialı, müəyyən hallarda isə süjetləri də tarixdən, xalq rəvayətləri və əfsanələrindən alınıb yazılan əsərlər isə müasirlikdən uzaqmış. Belə əsərlər yazmaq müasirlikdən qaçmaq, müasir həyatı sevmədiyi üçün ondan uzaqlaşmaq, keçmişlə müasirliyi, müasir zamanəni və həyatı gizli müqayisə və mübahisəyə çəkərək, üstünlüyü guya keçmiş o tarixə vermək imiş. Bu isə yolverilməz, ideoloji baxımdan zərərli hesab edilirdi” [Hüseynoğlu, 2000: 151-152]. Şübhəsiz ki, alimin dəqiq sərrast müşahidədən qaynaqlanan fikirləri ilə razılaşmamaq mümkün deyildir.

Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığını müasirlik bağlamında təhlil obyektinə çevirən filologiya elmləri doktoru, professor

İfrat Əliyevanın mülahizələri problemin çözümlünə münasibətdə maraq doğurur: “Əzizə Cəfərzadənin bir yazıçı kimi tarixə bu günün mövqeyindən yanaşmasının nəticəsidir ki, fantastik filmlərdə olduğu kimi, tarix doğrudan da bu günə çevrilir və bu günün problemlərinə xidmət etməyə başlayır” [Əliyeva, 2001: 54]. Maraqlıdır ki, Azərbaycan nəsrində yaranmış bir çox tarixi mövzulu əsərlərdən fərqli olaraq Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanı da onun digər əsərləri kimi müasirlik ruhunun görümlü tərzdə ifadə olunması ilə seçilir. Başqa sözlə, Əzizə Cəfərzadə Zeynalabdin Şirvaninin həyat və mübarizə yolu ilə bağlı olaraq təsvir etdiyi hadisə və əhvalatların tarixi konteksti ilə yanaşı, müasirlik aspekti də eyni dərəcədə aktualıq kəsb edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Azərbaycan ədəbiyyatında yaranan tarixi romanların mühüm bir qismi görkəmli sənətkarların həyatından, taleyindən bəhs edir”, lakin hər hansı “bədi əsər ədəbi şəxsiyyəti tarixi obraz kimi təqdim etdiyi üçün” yazıçı “onun həyatının ən mühüm anları üzərində dayanır, həmin şəxsiyyət barədə təsəvvürü genişləndirir” [Axundlu, 2005: 192-193]. Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanı da bu baxımdan istisna təşkil etmir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında tarixi mövzuların işlənilməsi ilə bağlı başqa mülahizələr də mövcuddur. Məsələn, gənc tədqiqatçı Cəmilə Abbasovanın “Zamanla üz-üzə” adlı məqaləsində bununla bağlı irəli sürülən mülahizələr bu baxımdan səciyyəvidir: “Bir çox tanınmış yazıçılar üçün tarixə, fakt və hadisələrə müraciət keçmişin öyrənilməmiş, tədqiq edilməmiş səhifələrinin və şəxsiyyətlərinin canlandırılmasına xidmət edirsə” bir çox hallarda “bu cəhət aparıcı keyfiyyət kimi özünü göstərmir”. Çünki yazıçıların böyük əksəriyyətini “tarixin qaranlıq, öyrənilməmiş, yaxud yalnız təqdim olunmuş səhifələrinin və şəxsiyyətlərinin canlandırılması ilə yanaşı, həm də yaşadığı epoxanın ruhunu əks etdirmək missiyası və müasirlik

məsələsi düşündürür”. Başqa sözlə, ...tarixilik müasirliyə xidmət edən faktor kimi özünü büruzə verir” [Abbasova, 2002: 186-187].

Tarixi roman janrı müəyyən tarixi dövrü hədəf seçməklə həmin zamanın bədii obrazını yaratmaq üçün əvəzədlənməz vasitədir. Bu janr yazıçıya imkan verir ki, o, istədiyi tarixi dövrün səciyyəsinə, ab-havasını, həmin dövrdəki insanların psixologiyasını, adət-ənənələrini, məişətini yaratmaqla oxucuda öz keçmişinə, tarixinə maraq yarada bilsin [Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, 2016: 146].

Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanının janr məsələlərindən bəhs edərkən müəllifin novatorluğunu şərtləndirən məqamlardan biri kimi həm tarixi şəxsiyyətin (başlıca olaraq Zeynalabdin Şirvani obrazının timsalında), həm də bəhs olunan dövrün sosial-siyasi və kulturoloji panoramının, Şərqi çeşidli mədəniyyətə və dini inanca mənsub xalqlarının həyat tərzinin paralel şəkildə yaradılmasıdır. Müəllifin hədəf olaraq seçdiyi sadalanan məqamların süjet ardıcılığının təmin olunması əsərin yüksək bədii sənətkarlıqla qələmə alınmasının örnəyidir.

Tarixi şəxsiyyətin bədii obrazı

Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanının baş qəhrəmanı tarixi şəxsiyyət olan görkəmli Azərbaycan səyyahı Zeynalabdin Şirvanidir. Bu məşhur səyyah haqqında bir çox elmi-nəzəri qaynaqlarda məlumat verilsə də, onun bədii obrazı yaradılmamışdır. “Eldən-elə” romanı bu mənada adı çəkilən səyyahın bədii obrazının yaradıldığı ilk nəsr örnəyidir. Əsərin tarixi roman janrında yazılması müəllifə bir tərəfdən dövrün tarixi-etnoqrafik mənzərəsini yaratmağa, digər tərəfdən tarixi şəxsiyyət kimi Zeynalabdin Şirvaninin daxili mənəvi dünyasını aşkarlamağa imkan vermişdir.

Romanın baş qəhrəmanı oxuculara ilk öncə yazıçının təhkiyə-təqdimatında tanınılır. Müəllif onun bir şair, bir alim və bir səyyah olaraq xarakter cizgilərini aşağıdakı tərzdə canlandırır:

“Bir vücudda, bir ürəkdə, bir beyində birləşmiş bu üç şəxs – alim, şair, səyahətçi bitib-tükənmək bilməyən yollarda, gah susuz qumlu səhralarda, gah yamyaşıl, sınımsız cəngəlliklərdə, gah da qarlı dağ aşırımlarından keçməkdəydi. Hacı Zeynalabdin yollarda idi” [Cəfərzadə, 2006: 241].

Bu cür yanaşma əsərin sonrakı səhifələrində qəhrəmanın taleyi fonunda təsvir olunan hadisələrin aşkarlanmasına açar rolunu oynayır, başqa deyimlə, müəllif Zeynalabdin Şirvanini gələcəkdə onun müşayiət edəcək hadisə və əhvalatlardan öncə oxuculara təqdim edir.

“Sabah sübh vaxtı karvan Təbrizə, oradan da Hindistana yola düşəcəkdə. Bu karvanla Zeynalabdin 37 illik səyahətinə başlayaraq, 37 il sərgərdan, evsiz-eşiksiz dolaşdığı Hindistan, Pakistan, Banqladeş, Sərəndib, Seylon, Uzaq və Yaxın Asiya, Uzaq və Yaxın Şərqi ölkələri, Ərəbistan, Türkiyə və başqa yerləri, dünyanın yarısından çoxunu gəzib görəcəkdə. İndi şair Təmkin idi o! Səyyah Zeynalabdin idi o! Aşiq Zeynalabdin idi o! Coğrafiyaşünas etnoqraf Zeynalabdin idi. Və başlıcası bizim həmvətənimiz, bizi dünyaya saydıran ulu vətəndaşlarımızdan biri. Yerlimiz, dünya ünlü vətəndaşımız, ulu babamız. Canımız-ciyərimiz idi o!” [Cəfərzadə, 2006: 75].

Romandan aydın şəkildə görüldüyü kimi, müəllif Zeynalabdin Şirvaninin bədii obrazını yaratmaq üçün onun daxili-mənəvi dünyasını müxtəlif yönərdən aşkarlamağa çalışmışdır. İlk növbədə qeyd olunmalıdır ki, qəhrəmanın xarakteri onun yazmış olduğu səyahətnamə fonunda canlandırılmışdır. Əzizə Cəfərzadənin bir yazıçı kimi Zeynalabdin Şirvaninin qələmə aldığı əsərləri öyrənməsi, onun gəzdirdiyi-gördüyü ölkələrlə bağlı düşüncələri ilə yaxından tanış olması obrazın real cizgilərlə təs-

vir edilməsinə imkan vermişdir. Başqa sözlə, Zeynalabdin Şirvaninin ilkin portret cizgiləri onun əsərlərindən alınmış bilgiler əsasında gerçəkləşmişdir. Bundan əlavə, müəllif bədii şəxsiyyət kimi seçdiyi qəhrəmanı onun doğulub boya-başa çatdığı Şamaxının tarixi keçmişi, etnoqrafiyası, adət-ənənələri kontekstində canlandırmaq məramı izləmişdir. Müəllif eyni zamanda baş qəhrəmanın xarakter bütövlüyünü təmin etmək üçün onu ailə bağları müstəvisində təqdim etmişdir.

Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanında Zeynalabdin Şirvaninin daxili-mənəvi dünyasının aşkarlanmasında müəllif təhkiyəsi fonunda xatırlatmalar qəhrəmanın xarakter cizgilərinin gizli, qapalı tərəflərini üzə çıxarır. Maraqlıdır ki, müəllif süjet boyu davam edən hadisələrin ümumi axarında ön sırada görməyə çalışır. “...Zeynalabdin Şamaxıda cəmi beşcə uşaqlıq illəri yaşamış və on yeddi yaşında isə buraya gəlib bir neçə il qalmış, azacıq gəzib-görüb dünya səyahətinə çıxmışdı. Amma elə bu anda dilinə nə on beş il təhsil aldığı, ata-anasının yaşadığı Kərbəla gəldi, nə də arvadı Hümeyra gözəlin iki balası, qoşa oğlu ilə birlikdə doğulduğu Şiraz yadına düşdü. Şamaxı dedi. Qanı-canı ilə bağlı olduğu Şamaxımı dedi...” [Cəfərzadə, 2006: 241].

Yazıçı roman boyu dəfələrlə təsvir olunan qəhrəmanla bağlı özünün mövqeyini əks etdirməyə çalışır. Bu isə Zeynalabdin Şirvaninin sadəcə xarakterinin yalnız hadisə və əhvalatlar fonunda deyil, həmçinin müəllif təhkiyəsində verilən tarixi fakt və sənədlərlə görünməsinə şərtləndirir. Şübhəsiz ki, qəhrəmanın daxil dünyasına müxtəlif yönərdən işıq salınması onun səciyyəvi keyfiyyətlərinin, bir fərd olaraq insani xüsusiyyətlərini görməyə imkan verir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Zeynalabdin Şirvaninin biqrafiyası ilə bağlı məlumatların azlığı onun tarixi xidmətlərini yetərincə dəyərləndirməyə imkan verməmişdir. Yazıçı bunu duymuş, yeri gəldikcə qənaətlərini ifadə etməyə çalışmışdır. “İndi

o bu yolun astanasında dayanmışdı. Kaş onun kitablarından başqa xalqlar, ölkələr, qəbilələr, tayfalar haqqında, zəmanəsinin ulu-ünlü insanları haqqında öyrəndiklərimizin yüzdən biriycən özü haqqında da öyrənə biləydik. Bu müdrik, bu təvazökar insan öz tərcümeyi-halını yazmayıb, haradasa əsərlərinin ora-burasına səpələnən xırdaca işarə və qeydlərdən öyrəndiklərimizdə də o qədər sual var ki!” [Cəfərzadə, 2006: 76].

Bizcə Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanının ən böyük uğuru Zeynalabdin Şirvaninin əsərlərinə səpələnmiş pərakəndə detalları diqqətlə incələməsi fonunda onun real, gerçək obrazını – tarixi simasını yarada bilməsidir.

Forma, dil və üslub xüsusiyyətləri

“Eldən-elə” romanının diqqəti çəkən cəhətlərindən biri burada Şərq həyatının canlı mənzərəsinin yaradılmasıdır. Əsərin baş qəhrəmanının səyyah olması, müəllifə onun səyahətnamələrindən istifadə etmək, nəticədə bir çox ölkələrin tarixi, ictimai-siyasi mühiti, etnoqrafiyası haqqında danışmaq imkanı vermişdir. Yazıçı bədii təsvir obyektinə çevirdiyi hadisələri canlı şəkildə təqdim etmək üçün digər tarixi romanlarında olduğu kimi özünəməxsus forma, dil-üslub imkanlarından bəhrələnmişdir.

Görkəmli yazıçı-tənqidçi Mehdi Hüseyn yazırdı: “Məlumdur ki, öz-özlüyündə forma yoxdur, bədii əsərdə hadisələrin təbii cərəyanı, daxili bir məntiq üzrə hərəkəti, həm süjet xəttini, həm fəsillər arasındakı əlaqəni, həm də ayrı-ayrı epizodların bir-birinə üzvi surətdə bağlanması şərtləndirir. Burada müəllif iradəsinin ən yaxşı təzahürü ondan ibarət olmalıdır ki, məhz hadisələrin təbii axını pozulmasın, insanların mənəvi inkişafı əyani olaraq görülsün... Deməli, əgər forma gözəlliyindən və yüksək bədii keyfiyyətdən danışmaq lazım gəlsə, birinci növbədə məzmun gözəlliyindən, doğru inkişaf etdirilmiş insan xarak-

terindən, dürüst əks olunmuş insan münasibətlərindən, bir-birini tamamlayan hadisələr silsiləsindən danışmaq daha doğru olardı” [Hüseyn, 1989: 37-38].

Hər şeydən əvvəl romanın bir səyyahın həyatından bəhs etməsi (bu kontekstdə səyahətnamələrdən istifadə etməsi) müəllifi yeni forma axtarışlarına sövq etmişdir. Əsərin tarixi mövzuda yazılmış digər ənənəvi romanlardan bir çox cəhətlərinə görə seçilməsi məhz buradan irəli gəlir. Belə ki, romanda təsvir olunan hadisə və əhvalatların başlanğıcı, süjetin inkişafı və kəsişməsi, ayrı-ayrı epizodların əvəzlənməsi, finali, müəllifin təhkiyə tərzini orijinal kompozisiya çərçivəsində reallaşır. Məsələn, romanda qədim Təbriz şəhəri tarixin və bugünün kontekstində yazıçı təhkiyəsində orijinal səpkidə canlandırılır.

“O Təbrizi gənclik həvəsilə gəzirdi. Qədim abidələrini, örtülü və açıq bazarlarını, məscidlərini, bağlarını. Axşam bayazına yazırdı ki, Təbrizdə iyirmi mindən ziyadə ev var. Ab-havası sağlam, suyu gözəldir. Çiçəklənən bağa bənzəyir Təbriz. Bütün bunlar Azərbaycana ikinci səyahətindən sonra tamamlayacağı “Riyazüs-səyahə” (“Səyahət bağları”) adlı birinci kitabının birinci hissəsinə daxil ediləcək idi. O, Təbriz haqqında “Nigaristan” (“Gözəlliklər diyarı”) kitabını oxuyacaq, bu qədim azərbaycanlıların şəhəri, onun şairləri, alimləri, orada dəfn olunmuş həmvətənləri haqqında məftunluqla danışacaqdı. Bütün bunlar sonra olacaq idi. İndi isə... İndi isə...” [Cəfərzadə, 2006: 104].

“Eldən-elə” romanı dil-üslub xüsusiyyətləri ilə də yazıcının tarixi mövzuda yazdığı əvvəlki əsərlərindən xeyli dərəcədə seçilir.

Azərbaycan romanlarında ayrı-ayrı yazıçıların təmsalında süjet xəttinin fərqli şəkildə qurulduğunu müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, Əzizə Cəfərzadənin romanları bir çox hallarda vahid süjet xətti ətrafında qurulmur. Müəllif “oxucunu maraq içində saxlaya bilmək, obrazların mürəkkəb inkişafında bəzən öləri görünə bilən hərəkət və əlaqələrinə əsərin ana ideya-bədii

xətti axarında yön verə bilmək” məqsədilə müxtəlif süjet xətlərini qovuşdurur [Rza, 1977: 50]. Bu xüsusiyyəti Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanında da müşahidə etmək mümkündür. Ümumiyyətlə, süjet paralelliyi, yaxud çarpazlaşması müəllifə tarixi dövrün mürəkkəb hadisələrini aydın, anlaşılıqlı şəkildə təqdim etməyə imkan verməklə yanaşı, əsərin oxunaqlılığını təmin edən faktor rolunu oynayır.

Bəlli olduğu kimi, ədəbiyyatın səviyyəsi çox zaman bədii dil meyarı ilə ölçülür. Bu kontekstdə yanaşıldıqda, çağdaş tarixi romanların dili və üslubu Azərbaycan tarixi nəsrinin poetik imkanlarını aşkarlamaq və üzə çıxarmaq baxımından səciyyəvidir [Yusifli, 2001].

Çağdaş Azərbaycan romanlarının dilindən danışarkən bir məsələyə də toxunmağa ehtiyac duyulur ki, o da bədii dilin imkanlarından bəhrələnərkən yazıçıların fərqli mövqedən çıxış etməsidir. Ayrı-ayrı romanlarda təsvir olunan mövzunun ruhuna, məzmununa uyğun bir dil seçilməyə çalışılmışdır. Belə ki, əgər roman müasir və ya tarixi mövzudadırsa, müəllif həmin əsərin dilini dövrün ruhuna uyğun şəkildə canlandırmağa üstünlük vermişdir [Yusifli, 2003: 189].

Bilindiyi kimi, çağdaş Azərbaycan nəsrində folklorla müraciət edən, ondan məqsədə müvafiq şəkildə bəhrələnən yazıçılar içərisində Əzizə Cəfərzadənin xüsusi yeri vardır. Yazıçının əsərlərində folklor sadəcə forma komponenti kimi deyil, dövrün koloritini, əxlaqi dəyərlərini aşkarlamaq funksiyası daşıyır. Müəllifin digər əsərlərində olduğu kimi, bu romanda da folklor motivləri qabarıq şəkildə bədii təcəssümünü tapmışdır. “Alnında, alnının hərərətini yanağında duymağı bir yana qalsın, ömründə eşitmədiyi o bayatı, yuxuda, birinci dəfə eşitsə də eynilə yadında qalmışdı:

Axşamlar, ay axşamlar,
Şam yanar ay axşamlar.

Evli evinə gedər,
Qərib harda axşamlar?”

[Cəfərzadə, 2006: 100].

Təqdim olunan mətndən görüldüyü kimi, yazıçının folklorla müraciəti bilavasitə əsərin məzmunu, ideya istiqaməti ilə sıx bağlıdır. Belə ki, romanda qərblilik motivinin canlandırılması fonunda bayatı janrına müraciət olunmuş, bu da yaşanan ovqatı bütün gerçəkliyi ilə əks etdirməyə imkan vermişdir.

“Eldən-elə” romanında müəllif obrazın xarakterini səciyyələndirmək üçün yeri gəldikcə dialoqlara və monoloqlara müraciət etmişdir. Xüsusilə, daxili monoloqlardan məharətlə bəhrələnmə əsərin baş qəhrəmanı olan Zeynalabdin Şirvaninin təmsalında uğurlu bədii həllini tapmışdır. “Nə dərin dir qürbət yarası şeirimizdə? Görəsən bunun kökü nədədi? Nədən qürbətə düşüb bizim ellər? Ellərin adlı-sanlı oğulları? Soraqları məğribdən, məşriqdən, Afrikadan, Rumdan... bütün yeddi iqlimdən gəlir... Didərgin... Yad ellərin bargahlarının zinəti... Yad iqlimlərin mədrəsələrinin, türbələrinin müddərisi, xüddamı... Atam kimiləri də olub... Kimdən, nədən qaçıblar? Neyçün gediblər?.. Nə axtarıblar? Vətənlərində nə tapmayıblar? Bir vaxt o, atasının behişt misallı vətəndən cəhənnəmə bənzər Ərəbistan səhralarında yerləşən Kərbəlaya köçməsi haqqında Baba Sakit dərvişlə söhbət etmişdi. Onunla gedən söhbət indiki kimi yadımdadı [Cəfərzadə, 2006: 88].

“Eldən-elə” romanını forma-sənətkarlıq baxımından səciyyələndirərkən zəruri bir məqama diqqət yetirilməsinə ehtiyac vardır. Bu da yazıçının ayrı-ayrı ölkələr və şəhərlər barədə baş qəhrəmanı olan səyyahın əsərlərinə istinad edərək təsvir və təəssüratlarını canlandırmasıdır. Məsələn, romanda Səmərqəndlə bağlı müəllifin təəssüratları Zeynalabdin Şirvaninin səyahətnaməsinə söykəndiyi üçün özəllik daşıyır.

“Könül sevən bir şəhərdir, oranın havası sağlam, suyu isə dadlıdır. Torpağı gözəl, münbitdir, yeri fərəhlidir. Beşinci iqlimə daxil olub. Xalidat cəzirlərindən uzunluğu 102 dərəcə və eni isə ekvatorndan 30 dərəcədədir” [Cəfərzadə, 2006: 278].

Bütövlükdə, Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanı dil-üslub və forma-sənətkarlıq baxımından XX yüzil Azərbaycan tarixi nəsrinin seçilən örnəklərindən biridir və əsərin daha geniş aspektdə təhlilinə ehtiyac vardır.

Nəticə

Təhlillərdən görüldüyü kimi, Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanı istər ideya-problem, istərsə də bədii sənətkarlıq baxımından XX əsr Azərbaycan nəsrinin diqqəti çəkən, kamil nümunələrindən biridir. Yazıçı romanda görkəmli Azərbaycan səyyahı Zeynalabdin Şirvaninin həyat və yaradıcılığı fonunda orijinal, fakt və qaynaqlar kontekstində tarixi keçmişə ekskurs etmiş, Şərq həyatının ictimai-siyasi və mənəvi əxlaqi məsələlərini bədii düşüncə mərkəzinə çəkmişdir.

Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanının ədəbi-bədii dəyəri onun ideya-problem özəllikləri ilə məhdudlaşmır; əsər həmçinin janr və forma, sənətkarlıq baxımından bənzərsiz keyfiyyətlərə malikdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının böyük əksəriyyətinin əsərin poetik xüsusiyyətlərini dəyərləndirməkdən çəkinməsi məhz burdan qaynaqlanır. Daha doğrusu, “Eldən-elə” romanı Azərbaycan nəsrində bir səyyahın həyatından bəhs edən ilk tarixi roman olmaqla qalmır, bununla yanaşı özünəməxsus janr tipi, forma-üslub keyfiyyətləri ilə səciyyələnir. Romanın çoxşaxəli, mürəkkəb süjetinin təməlində duran hadisə və əhvalatlar tarixi qaynaqlarla əsərin baş qəhrəmanı olan Hacı Zeynalabdin Şirvaninin səyahət qeydlərinin, səfər təəssüratlarının müqayisəli təsviri fonunda aşkarlanır. Əsərin dil və üslubunda

Şərqi ayrı-ayrı ölkələrinin adət və ənənəsindən, etnik fərqliliyindən, milli koloritindən qaynaqlanan çalarlar janr tipinin orijinallığını şərtləndirmişdir. Müəllif bəhs olunan tarixi romanda yalnız dəqiq elmi faktlara söykənən qaynaqlardan və mövcud səyahətnamələrdən bəhrələnməklə yanaşı, yeri gəldikcə bədii təxəyyülün gücü ilə dövrün real mənzərəsini görə və göstərə bilmişdir. Başqa sözlə, “Eldən-elə” romanında tarixiliklə bədii təxəyyülün qovuşması, biri-birini tamamlaması vəhdət yaratmış, əsərin janr fərqliliyini təmin etmişdir.

Romanın tarixi mövzuda qələmə alınması bir çox məqamlarda müəllifə janrın ənənəvi prinsiplərindən bəhrələnməyə imkan versə də, o daha çox orijinal yolla getmiş, mövcud forma qəliblərini yeni çalarlarla xeyli dərəcədə zənginləşdirmişdir.

Şübhəsiz ki, gələcəkdə Əzizə Cəfərzadənin tarixi nəsrinə həsr olunacaq araşdırmalarda “Eldən-elə” romanının janr, forma və üslub xüsusiyyətləri fərqli mövqe və baxış bucaqlarından əhatəli şəkildə işıqlandırılacaqdır. Bu mənada oxucuların mühakiməsinə verilən məqalə əsərin bəhs olunan problem kontekstində səciyyələndirilməsində ilkin qaynaqlardan biri rolunu oynayacaqdır.

Qaynaqlar

Abbasova Cəmilə (2002). Zamanla üz-üzə // Filoloji araşdırmalar, XIV kitab, Bakı: Elm, s. 186-187.

Axundlu Yavuz (2005). Azərbaycan tarixi romanı: məsələlər, problemlər. Bakı: Adiloğlu, 596 s.

Cəfərzadə Əzizə (2006). Eldən-elə. Bakı: Şərq-Qərb, 384 s.

Əliyeva İfrat (2001). El anası Əzizə Cəfərzadə, Bakı: Elm, 64 s.

Əliyeva Asifə (2005). Əzizə Cəfərzadənin bədii yaradıcılığı, Filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya, Bakı: 132 s.

Hüseyn Mehdi (1989). Ədəbiyyat və həyat. Bakı: Yazıçı, 360 s.

Hüseynoğlu Tofiq (2000). Söz – tarixin yuvası. Bakı: Azər-nəşr, 166 s.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı (2016), 2 cildə, 2-ci cild, elmi red. İ.Həbibbəyli Bakı: Elm və təhsil, 1087 s.

Rza Rəsul (1977). Talant, bilik, zəhmət // Azərbaycan, № 12, s. 45-51.

Yusifli Vaqif (2001). Tarixin iki məqamı // Yeni Azərbaycan, 14 dekabr, № 238.

Yusifli Vaqif (2003). Tənqid də yaradıcılıqdır. Bakı: Mütər-cim, 212 s.

Dos.dr. Məhəmməd Məmmədli

Bakı Dövlət Universiteti

mehemmedmemmedli@mail.ru

FOLKLOR VURĞUNU ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ VƏ AŞIQ YARADICILIĞI

Professor Əzizə Cəfərzadə Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi hadisələri özünəməxsus şəkildə əks etdirən tarixi romanlar müəllifi olmaqla yanaşı, həm də XIX əsr ədəbiyyatının gözəl bilicisi, folklorumuzun yorulmaz bir tədqiqatçısı kimi tanınır. Şifahi ədəbiyyatımıza uşaqlıqdan bağlanan bu görkəmli söz ustadı həm də xalq məişətimizi, etnoqrafiamızı, xalq bayramlarımızı dərinləndirən bir el anasıdır. Ə.Cəfərzadə folklorumuzun müxtəlif janrlarını, xüsusilə aşıq yaradıcılığını, aşıq sənətini mükəmməl bilən, bu sahədə daim araşdırmalar aparmış görkəmli ədibdir.

Xalq yazıçısı, professor Əzizə Cəfərzadənin müxtəlif illərdə nəşr etdirdiyi məqalələr içərisində “Şairnamə və vücudnamələr” məqaləsi xüsusi yer tutur. Müəllif bu məqaləsində Şairnamə şeir şəkli haqqında ətraflı məlumat verir. “Şairnamə” adlanan şeir şəkli haqqında Türkiyə aşıqlarının ən tanınmışları öz dövründə, yaxud özündən əvvəl yaşamış və türk ədəbiyyatında iz qoymuş şairlərin yeri və təxəllüsü haqqında bədii şəkildə xəbər verir. Məqsəd yurdun, elin şairlərini unudulmamışdan əvvəl tanıtdırmaqdır. Bu “namələri” yazanların əsərlərini türk tədqiqatçısı Toğan Qaya toplayıb kitab şəkli tərtib edərək nəşr etdirmişdir. Müəllifin qeyd etdiyi kimi türk tədqiqatçısı bu kitabı çap etdirməklə, sanki sələflərinin “heç kəs unudulmamalıdır” vəsiyyətinə əməl etmiş, el deyimlərində, ağızlarda, xatirələrdə, hardasa vərəq şəkli qalmış, əksəri nəinki geniş

oxucu kütləsinə, hətta tədqiqatçı alimlərin bilmədiyi tarix boyu yazıb-yaratmış yüzlərlə söz ustasının təxəllüsünü toplamışdır [Cəfərzadə, 2020: 140]. Əksəri 11 hecalı, qoşma şəklində olan şeirlərdən olan nümunələrdir. Həmin örnəklərdə Aşığı Ömər, Devrani, Əmini, Gülhani, Həsəti, İsməti, Pir Yəqub, Reyhani və başqalarının adları çəkilir. Türk tədqiqatçısı hər bir aşığı və onun bəhs etdiyi şairlər haqqında yığcam məlumat verir. Türkiyədə “Şairnamə” şeir janrı o qədər məşhur olmuşdur ki, onlarla məşğul olmaq vacib sayılmışdır. Toğan Qayanın “Vücutnamələr” adlı əsərində türk dilində danışan və yazan şairlərin, aşıqların 34 “Şairnamə”si toplanmışdır. Kitabda təkcə aşıqlar deyil, həm də Füzuli, Nəsimi, Nəvai kimi bir sıra klassik şairlər və təriqət poeziyasının bəzi nümayəndələri az da olsa xatırlanmışdır. Bəzən “Şairnamə”dəki bir bənddə on və daha çox aşığın, şairin adı çəkilmişdir:

Dəlili, Zəlili, Devrani, Kani,
Həmdəmi, Katibi, Gərmi, Giryani,
Qahiri, Fəxiri, Dərdi, Hicrani,
Cəfayi, Cünuni çəkdi fırqəti

[Cəfərzadə, 2020: 141]

“Şairnamə” kitabı klassik poeziya nümayəndələrindən bəhs etsə də, müəlliflərin əksəriyyəti ağız ədəbiyyatı müəllifləridir. Həmin kitabda Aşığı Dadaloğlu, Aşığı Veysəl, Devrani və başqa ustad aşıqlarla yanaşı, elm aləminə, tədqiqatçılara belə məlum olmayan aşıqlar haqqında qısa və maraqlı məlumatlar verilir. Əzizə Cəfərzadə “Şairnamə və vücutnamələr” məqaləsində Toğan Qayanın “Vücutnamələr” kitabından bir neçə aşıqdan maraqlı örnəklər verir. Araşdırıcı haqlı olaraq belə bir qənaətə gəlir ki, həmin aşıqların kimliyini müəyyənləşdirmək üçün bircə bənd də kifayət edir:

Nə bir Türabiyəm, nə bir Peymani,
Nə Aşıq Veysələm, nə də Cevlani,

Nə Aladəliyəm, nə də Fərmani,
Xalq ozanı – Aşıq Eminiyəm mən

[Cəfərzadə, 2020: 142].

“Hər məclisdə vardır ləzzətim, dadım” – deyə özünü tanıtdıran Aşıq Məxləsi şeirlərinin birində başqa aşıqların ondan daha üstün olduğunu etiraf edir:

Aşıq Fəryadı dəryaya dalmış,
Rüsxəti dastanı dünyayı almış,
Məsləki guşeyi-möhnətdə qalmış,
Münhaci Qurban var, səndən nə çıxar?

[Cəfərzadə, 2020: 142].

Ozan-aşıqlar “Şairnamələr”ə Nəsimi, Füzuli, Hafizi, Rumi ilə yanaşı, Məcnun, Fərhad, Leyli, Şirin kimi məhəbbət dastan qəhrəmanlarını, həmçinin özlərindən əvvəlki və öz dövrünün tanınmış dövlət xadimlərinin bəzilərini daxil etmişlər. “Şairnamə”lərin bəzisi insanın yaradılışından başlayıb, türk tarixinin bütün mərhələlərini, türk ədəbiyyatı, poeziyanın keçdiyi yolda mühüm rol oynamış ədibləri əhatə edir. “Şairnamə”lərin bəzisi həm bəndlərin, misraların sayı, həm də tarixi, ədəbi məzmunuyla kiçik həcmli poemaları belə üstələyir. Ə. Cəfərzadə bildirir ki, tədqiqatçı Qaya məşhur folklorşünas Şükrü Elçinin tanıtdığı Ğübari təxəllüslü aşığın 59 bənddə yaratdığı “Şairnamə”yə istinad edir. Əsərin ilk 25 bəndində “Allahın sifətlərindən, peyğəmbərlərdən, xəlifələrdən və məzhəblərdən bəhs edilmişdir. Şairnamədə adı keçənlərin çoxu divan şairidir. Ğübari əsərində 288

şairin adını zikr etmişdir... 55-ci dördlүkdə Mehri və Zeynəb adlı iki qadın şairin də adı keçmişdir” [Cəfərzadə, 2020: 144].

Aşıq Ömər in 38 bənddən ibarət tər tīb etdiyi “Şairnamə”sində nətvəri iki bənddən sonra Nəsimi ilə başlayan şairlərə keçir. Kiçik “Şairnamə”lərə gəlincə, bu örnəklər müəllifin dünya və ədəbi görüşlərini əks etdirir. Müəlliflər dar çərçivədə yalnız öz mahalının aşıq və şairlərinin adını çəkir. Araşdırıcı qeyd edir ki, əsərini “Şairnamə” deyil, “Cəmüştəşairin“ adlandıran Hızır 51 bəndlik əsərinin 14 bəndini nətlə başlasa da, milli ədəbiyyatını da tanıtdırmağa çalışmışdır. Məsələn, həmin əsərin 27-ci bəndində müəllif 15 aşığın adını çəkməklə, sanki bir sənət aşıqı kimi xalq poeziyası nümayəndələrinin adının itməməsini vəsiyyə t edir. Aşıq Devraninin 4 bəndlik “Emlek ozanları” əsərində Əmlak kəndində yaşamış 10 ozanı millətə tanıtdırmaq istəmişdir. Aşıq Devrani “özündən başqa şair tanımayanlara” örnək olsun deyə, bu aşıqların adını məhəbbət və hörmətlə çəkir. Aşıq Hızır Xallı Əli, Topal Xəlil, Kor Alı kimi təxəllüsləri olan söz sənətkarlarını unutmur. Araşdırıcı belə bir nəticəyə gəlir ki, Toğan Qaya qısa məlumat, təzkirə xarakteri daşıyan “Şairnamələr” kitabında oxucunu keçmiş dövrdə və indi yaşayan aşıqların söz dünyası ilə tanış edir. Müəllif Şükrü Elçin, Cahid Öztelli, Onal Qaya, Xeyrəddin İvgin kimi istinad etdiyi tədqiqatçılar və onların qaynaqları ilə oxucunu tanış etməyə çalışır [Cəfərzadə, 2020: 145].

“Şairnamə” ilə “Vücutnamə” arasında paralellik apan Ə.Cəfərzadənin fikrincə, onlar yalnız zahiri oxşardır, yəni hər ikisinin qoşma şəklində olması, onlardakı daxili, dərin məzmunlu həyat fəlsəfəsi və ya hər ikisinin aşıq tərəfindən yaranması və s. ilə izah oluna bilər. Müəllif bildirir ki, aşıq yaradıcılığını araşdıran alimlərimiz bu mövzudan yan keçməmiş, yeri gəldikcə araşdırmalarında aşıqlarımızın yaratdığı bu janra toxunmuşlar. “İzahlı aşıq ədəbiyyatı sözlüyü” kitabında vücutnamə şeir biçimi haqqında deyilir: “Ustad aşıqların müraciət etdiyi bu janr

mahiyyət etibarilə təsəvvüf simvolikasına bağlıdır. Zərrənin – insanın Vücutdan – Allahdan qopub dünyaya gəlişi, müxtəlif yaş mərhələləri boyunca yaşadıkları və sonda yenidən üqbaya dönüşü – Vücuda – Allaha qovuşması gedişatının fəlsəfi-poetik təqdimatı vücudnamənin əsas səciyyəsidir. Bu şeir formasında sənətkarlar özlərinin əsli-nəcabəti, ata-anası, ana bətninə düşməsi, anadan olması, uşaqlıq illəri, təhsil alması, ədəb-ərkanı, həyatının müxtəlif yaş dövrləri, oturub-durması, ailə məişəti, məhəbbəti, el-obası, həyat yollarında olan çətinlikləri, gənclik, ahıllıq dövrü və s. haqqında avtobioqrafik məlumatlar da verir” [Qasımlı, Allahmanlı, 2019: 213-214].

Folklorşünas alimlər Məhərrəm Qasımlı, Mahmud Allahmanlı “vücutnamə” janrını xarakterizə edərkən yazırlar: “Daha çox nəsihət xarakteri daşıyan vücudnamə rəmzi-məcəzi səciyyə daşıyan fəlsəfi-irfani şeirlərdir. Vücutnamə sənətkarın tərcüme-yi-halı, yaşadığı dövr haqqında ətraflı məlumat verə bilən mənbə kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır” [Qasımlı, Allahmanlı, 2018: 195-201].

Əzizə Cəfərzadə bildirir ki, professor P.Əfəndiyev “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” dərslində vücudnamə janrı ilə bağlı fikirlərini belə dəyərləndirir: “Bir sıra vücudnamələrdə insanın ana bətninə düşdüyü dövrdən həyatının sonuna qədərki dövrü (uşaqlıq, məktəb illəri, evlənməsi, qocalığı, hətta o dünyadakı vəziyyəti və s.) təsvir edilir. Abbas Tufarqanlının, Aşıq Mədədin, Aşıq Valehin, Xaltanlı Tağının, Molla Cümənin vücudnamələri bu cəhətdən diqqətəlayiqdir... Vücutnamələrin əksəriyyəti on bir hecalı olduğu halda, Vəli Miskinin “gəldim” rədifli vücudnaməsi gəraylı şəkildədir” [Əfəndiyev, 2012: 293]. Ə.Cəfərzadə bildirir ki, folklorşünas alim fikirlərini əsaslandırmaq üçün Aşıq Valehin vücudnaməsindən örnək də gətirir:

Əsli bəni-Adəmin vəsfın söylədim:
Ata vücudundan gəldim anaya,
Ana bədənində qan oldum durdum,
Anam həmli oldu qaldı vədaya.

* * *

... Əvvəl başlanğıcda bünyad oldu dil,
İki gözlər oldu ona müqabil.
İki damaq, iki cigər, bir ürək hasil,
Doqquz gündə tamamlandım əzaya ...

[Əfəndiyev, 2012: 293].

Vücudnamədə insan taleyini özü düşündüyü kimi təsvir edən Aşıq Valeh insan ömrünü pillə-pillə ardıcıl izləməklə yanaşı, dövrünün ənənəvi anlayışlarına, adətlərinə də toxunur. Görkəmli ədib qeyd edir ki, Aşıq Məhzunun nikbin vücudnaməsində adı çəkilən kitablar onun geniş dünyagörüşə malik olmasını sübut edən dəlildir:

On bir yaşda mənə elm oldu bəyan,
“Cədidi- müxtəsər”, “Şahidi-sibyan”,
“Mənayi-fərayiz”, bir də “Gülüstan”...

[Cəfərzadə, 2020: 147].

Ə.Cəfərzadə məqaləsində bildirir ki, Aşıq Mustafanın “Vücudnamə”si yalnız qadın taleyindən bəhs etdiyi üçün deyil, həm də qadınların həyatı, adət-ənənələri öyrənmək baxımından diqqətəlayiqdir. Həmin vücudnamədə on yaşına girmiş qız uşağının həddi-buluğa, yetkinlik yaşına çatması göstərilir:

On birində kətən örtər başına,
On ikidə vəsmə yaxar qaşına.

Elə ki, gəldi doldu on üç yaşına,
Qoyma qonşulara, o, bir söz olar.
On dördündə gözəllərə qatılar,
On beşində elçilərə satılır.

[Cəfərzadə, 2020: 148].

Əzizə Cəfərzadə Aşıq Mustafanın "Vücutnamə"ində adət-ənənə, geyim-keçim və s. ilə bağlı xeyli sayda etnoqrafik materialların olduğunu vurğulayır. İstər "Şairnamə", istərsə də "Vücutnamə" Əzizə Cəfərzadənin sözləri ilə desək, duyan qəlbin harayıdır. Türkiyədə "Şairnamələri" çap etdirməkdə məqsəd söz adamlarını – şairləri, aşıqları tanıtdırmaqdır. Görkəmli ədib bildirir ki, aşıq şeirinin bir çox şəkillərini yaradan aşıqlarımız çox təəssüf ki, "Şairnamə və ya aşıqnamə" yaratmamışlar. Bu şeir şəkli unuduğumuz, adını eşitmədiyimiz xalq şeiri ustalarını bizə tanıtdırardı. Bunun üçün aşıqlarımızın yaradıcılığına yenedən üz tutmaq, bu günün nöqteyi-nəzərindən, yəni müstəqillik işığında araşdırmaq lazımdır.

Xalqın həyatı, məişəti, adət-ənənələrini öyrənmək baxımından xalq ədəbiyyatının ən zəngin janrı olan dastanların xüsusi yeri vardır. Dastanlarda tarixi hadisələr, şəxslər xalqın hafizəsinə, qan yaddaşına elə dərinədən həkk olunmuşdur ki, bu və ya digər tarixçinin təsdiqinə ehtiyac duyulmur. Araşdırmaçının fikrincə, dastanlarımızı məişət, tarixi, məhəbbət və s. kimi bölgülərə ayırmaq məqsəduyğun deyil. Müəllif bildirir ki, dastanların hər birində mülkü həyatımızın səhifələri öz əksini tapdığından onları bütöv bir xalqın həyat tərzini və tarixini canlandıran vahid bir əsər kimi tədqiq etmək doğru olardı. Tariximizin bir çox faktlarının saxtalaşdırıldığı, qaranlıq səhifələrinin işıqlandırılmadığı bir zamanda bu işi öyrənmək vacibdir.

XIX əsrdən başlayaraq folklorşünaslarımız dastanlarımızın üzə çıxarılmasına səy göstərmişlər. Məqsəd folklor nümunələri,

o cümlədən dastan variantlarının hafizələrdən silinməməsi istəyi ilə bağlı olmuşdur. Müəllif H.Əlizadə, V.Xulufu, S.Mümtaz, H.Araslı və başqalarının əməyini təqdirəlayiq saymaq ilə yanaşı, Məmmədhüseyn Təhmasibin, Əhliman Axundovun dastanların toplanması, nəşri və tədqiqində gördükləri işi xüsusi dəyərləndirir. Ə.Axundov nəşrlərinə şəxsi münasibət bildiren Ə.Cəfərzadənin fikrincə, müəllif dastanlarda müəyyən sərbəstliyə, özündən əlavələrə yol vermişdir. Müəllif haqlı olaraq belə bir nəticəyə gəlir ki, “folklor materialı danışanın söylədiyi şəkildə, heç bir müdaxilə olmadan yazıya alınmalı və nəşr edilməlidir” [Cəfərzadə, 2020: 169].

Məhəbbət dastanlarında məzmun, yəni süjet əsasən qəhrəmanın buta ardınca getməsi və bu yolda başına gələn macərələrin, öz sevgilisi uğrunda apardığı mübarizənin təsvirindən ibarət olur. Lakin ilk baxışda şəxsi səadət, xüsusi məqsəd uğrunda gedən bu çarpışma tipikdir, tipik olduğu qədər də fərdi deyil, ümumi, hətta ictimaidir. “Abbas-Gülgəz” dastanında Aşıq Abbasın Şah Abbasa, “Əsli-Kərəm”də Kərəmin keşişə və keşişlərə, Qurbaninin xana, vəzirə, “Alı xan-Pəri”də Pərinin öz “qardaşı” Tapdığa, “Tahir-Zöhrə”də Tahirin öz əmisi Hatəm Sultana qarşı mübarizəsi fərdi, şəxsi səadət uğrunda aparılan mübarizə çərçivəsindən çıxaraq Kərəmlərin, Tahirlərin azad sevgi qarşısında dayanan maneələrə qarşı mübarizəsi kimi səslənməkdədir [Təhmasib, 1979: 3-22]. Ə.Cəfərzadə “Azərbaycan məhəbbət dastanları” kitabında verilmiş “Ön söz”də dastanların təsnifatına, geniş təhlilinə, şərhinə müdaxilə etmədən İsrafil Abbasovun verdiyi izahat və qeydlərə, daha məşhur dastanlar haqqında öz düşüncələrini qeyd edir [Azərbaycan məhəbbət dastanları, 1979: 492-503].

Avtobioqrafik dastanlar müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı ustad sənətkarların özlərinin tərcümeyi-halı ilə bağlı yaratdıqları, yaxud həmin sənətkarların şeirləri əsasında sonradan aşıq

məktəblərinin repertuarında yaranıb yayılan dastanlardır. Bəzi tədqiqatçılar avtobioqrafik dastanların yaranma dövrünü nəzərə almadan, onların eyni aşıqların özü tərəfindən yarandığına hökm verirlər. Avtobioqrafik dastanlarda ən başlıca göstərici ünvanın – şəxsiyyətin məlum olmasıdır. Bu tipli dastanlarda hadisə, əhvalat və ya süjetin kimin həyatı, sevgisi və ya məhəbbəti ilə bağlı olduğu məlumdur.

AMEA-nın müxbir üzvü Azad Nəbiyev qeyd edir ki, həmin dastanlarda hadisənin baş verdiyi məkan bəlli olsa da, hansı zaman dönəmində baş verdiyi şərtidir. Həmin dastanlarda aşiq və məşuqun dilindən verilən poetik nümunələrin, dastanın yurd yerinin söylənməsinin kompozisiya daxilindəki yeri də şərtidir. Əgər “Valeh və Zərnigar”, “Güllü-Tağı”, “Rəcəb-Şərəbanı” “Soltan və Qəndab” kimi məhəbbət dastanları aşiq-məşuq münasibətləri çərçivəsindən kənara çıxmırsa, “Qurbani”, “Abbas-Gülgəz”, “Yaxşı-Yaman”, “Hüseyn- Reyhan” və başqa məhəbbət dastanlarında süjet yalnız fərdi səciyyə daşımır, eyni zamanda dövrün ictimai səciyyəsini, idarəçilik üsulunu, hökmdar və rəiyyət problemlərini əhatə edir [Nəbiyev, 2014: 417-419].

Ə.Cəfərzadə məhəbbət dastanlarının bir qisminin avtobioqrafik sayılmasının səbəbini izah etmək üçün əvvəlcə dastanlarının quruluşuna nəzər salmaq lazım olduğunu vurğulayır. Müəllif bildirir ki, ifaçı aşiq birinci və ikinci ustadnaməni oxuyub, üçüncü və keçiddə “ustadlar ustadnaməni bir deməyib, iki deyər, bir də deyək iki olsun (və ya üç olsun), düşmanların bağı puç olsun” deyir [Cəfərzadə, 2020: 171]. Ustadnamələrdə ozanlar gəncliyə böyüyə hörmət, nadanlardan uzaqlaşib aqillərlə dostluq bünövrəsi qoymaq, yoxsulu incitməmək, halal əməyə can atmaq, lovğa və s. olmamaq kimi gözəl xüsusiyyətləri aşılayırdılar. Məhəbbət dastanlarının ustadnamələri ustad aşıqların ayrı-ayrı hallarda dediyi nümunələrdir və bəzən də elə baş qəhrəmanın, yaradıcının, məhəbbət dastanını qoşan

aşığın öz məhsuludur. “Aşiq Qərib”, “Qurbani”, “Valeh-Zər-nigar” kimi bir neçə avtobioqrafik məhəbbət dastanlarının müəllifi aşiq özüdür, duvaqqapma- gözəlləməni də özü qoşur. Avtobioqrafikliyi ən çox təsdiq olunan “Abbas və Gülgəz” dastanındakı dərin məzmunlu ustadnamələrin üçü Aşiq Abbasın olduğu halda, duvaqqapma-gözəlləmə özünün deyil, şair Vəlinindir. Araşdırıcı Ə.Cəfərzadə qeyd edir ki, bu nəşrə “Abbas və Gülgəz”in müəllifi Tufarqanlı Abbasın bəzi şeirləri nöqsanlı şəkildə təqdim olunmuş, ya da heç daxil edilməmişdir [Cəfərzadə, 2020: 172].

Müəllif bildirir ki, bioqrafik məhəbbət dastanlarının yaradıcısını müəyyənləşdirmək üçün onların dili, xüsusilə şeir dili diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Nəsr hissəsində aşiq məlum hadisəni öz bildiyi, düşündüyü şəkildə danışır. Şeir dili dastanı qoşan aşığın müəllifliyini sübut edən əsas amillərdən biridir. Şeirlərin bədii gücünün müxtəlifliyi haqqında danışan müəllif bildirir ki, onların güclü qismini şair özü yaradır, zəifləri isə dastanı bütövləşdirib tamamlayanlar əlavə edirlər. Bu xüsusilə dini-şiiəlik motivləri tərənnüm olunan parçalarda özünü göstərir:

İsmin xəbər aldım, dedi: Vəlidı,
Göydə gəzən Cəbrayıldı, Pəridi.
Qarıçısı şahı-Mərdan Əlidi,
Məhəmməd Meraca gedər o burca

[Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri, 1987: 179].

Qurbani kimi güclü söz ustadı həm misra, həm də dini anlayış baxımından belə qarmaqarışıqlığa yol verə bilməzdi. Müəllif “Aşiq Qərib” dastanını ən çox təhriflərə uğramış nümunə sayır. Bu, xüsusilə türk alimi Ə.B.Ərculasunun Arpaçay köylərində toplanan nüsxə ilə qarşıqlı müqayisəsi zamanı üzə çıxır. Müəl-

lif bildirir ki, dastanın Arpaçay variantında geniş nağılvari başlanğıc nəzərə alınmazsa, şeirlər bizdəkilərə nisbətən kamildir. Arpaçay variantında şeir dili ilə nəsr dili arasında fərqin böyük olduğunu vurğulayan müəllif nəsr dilində Türkiyə türkcəsinin, şeir dilində isə Azərbaycan türkcəsinin dominant rol oynadığını bildirir. Ə.Cəfərzadə “Abbas-Gülgəz” dastanını məhəbbət dastanlarının bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməsi, kamilliyi, bütövlüyü baxımından əsl sənət əsəri kimi dəyərləndirir. Müəllif dastanla bağlı belə bir qənaətə gəlir ki, həm nəsr, həm də şeir dili baxımından bir müəllifin əsəri olduğu duyulur. Dastanda, toy mərasiminin sonunda söylənən duvaqqapma-gözəlləmə (şair Vəlinindir) istisna olmaqla, müqəddimədəki üç ustadnamə və başqa şeirlər Abbasın özünündür. Müəllif qeyd edir ki, aşiq şeirinin bütün şəkillərindən məharətlə istifadə edən ustad aşiq Azərbaycan dilinin bütün imkanlarından bacarıqla istifadə edərək, təkrir, bənzətmə, təşbih, hiperbola və s. yaratmışdır. Ustad aşiq şeir şəkillərində “sağalam, yar üçün, bu sabahları, yara üz, can ilə” kimi cinas kəlmələr tapıb işlətməmişdir. Müəllif bildirir ki, Aşiq Abbas yaradıcılığında, xüsusilə “Abbas və Gülgəz” dastanında sinfi bölgü, yoxsul-zəngin məsələsi kəskin şəkildə qoyulur:

Varlı yalan desə, yoxsullar gerçək,
Yoxsulun sözünü sözə tutarlar
[Azərbaycan məhəbbət dastanları, 1979: 278].

və ya:

Adam var ki, çörək tapmaz dünyada,
Adam var yağ yeyər, balı bəyənməz
[Azərbaycan məhəbbət dastanları, 1979: 261].

Tədqiqatçı alimin fikrincə, atalar sözündən məharətlə istifadə edən Tufarqanlı Abbasın yaratdığı elə misralar vardır ki, atalar sözü səviyyəsindədir:

El bir olsa, dağ oynadar yerindən,
Söz bir olsa, zərbi-kərən sındırar.

[Azərbaycan məhəbbət dastanları, 1979: 262].

Ə.Cəfərzadə XVIII-XIX əsrlərdə yaranmış “Valeh-Zərnigar” dastanını bədii kamillik baxımından bir çox əski dastanlardan üstün sayır. “Valeh-Zərnigar” dastanı Abdalgülablı Valehlə onun qəbrinin yeri belə göyərməyən sevgilisi Zərnigar haqqında həzin bir məhəbbət dastanıdır. Valeh dastanla bağlı üç ustadnamə və bir duvaqqapma yaratmışdır. Müəllifin fikrincə, çoxarvadlıq həvəskarları bəzi dastanlardan təsirlənərək buraya daxil etdikləri Sənəm və Xətai xanım surətlərinin adlarını çəkməklə kifayətlənirlər.

Müəllif bütövlüyü, tamlığı ilə seçilən “Tahir-Zöhrə”, “Əsli-Kərəm”, “Vanlı Alı xan-Pəri” kimi dastanları məhəbbət dastanlarının ikinci qisminə aid edir. Ustad aşıqlar tərəfindən yaradılmış, bugünkü səviyyədə bizə çatmış bu dastanların müəllifini tapmaq çətin, bəlkə də qeyri-mümkündür [Cəfərzadə, 2020: 176].

Müəllif üçüncü növ məhəbbət dastanlarına tarixi şəxsiyyət (“Şah İsmayıl”), ya da məlum bədii əsər əsasında (“Leyli-Məcnun”) yaranmış dastanları aid edir. Görkəmli ədibin fikrincə, bu dastanlarda sevən aşıqın məhəbbətinin zəifliyi duyulduğundan, “Qurbani”, “Tahir-Zöhrə”, “Abbas-Gülgöz” dastanları kimi məşhur deyillər. Müəllif dördüncü qrupa son otuz-qırx ildə tələsik yaradılmış “Vaqifin dastanı”, “Hüseyn və Reyhan”, “Ələsgər-Şəhrəbanu” kimi dastanları aid edir. Araşdırıcının fikrincə, şeirlərin müəllifi dəqiq bəlli olduğundan bu kimi dastanları

bioqrafik hesab etmək olar. Bu dastanlar məlum şəxsiyyətlərin həyatından epizodlara əsaslandığından onları uydurulmuş hadisələrlə bağlamaq çətindir. Ə.Cəfərzadə bu dastanları bitkin klassik dastanlarımıza bənzətmə cəhdi kimi qiymətləndirir. Avtobioqrafik məhəbbət dastanlarını, ayrıca sırf məhəbbət dastanı kimi öyrəndikdə belə, həmin müəlliflərin xalqına, dininə, milli adət və ənənələrinə dərinə bağlı olduğunu görürük.

Qaynaqlar

Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. (1987). / Dastanlar. Bakı: Yazıçı.

Azərbaycan məhəbbət dastanları (1979). Bakı: Elm.

Cəfərzadə, Əzizə. (2020). Folklor araşdırmaları. Bakı: Elm və təhsil, 296 s.

Qasımlı, M., Allahmanlı, M. (2019) İzahlı aşığı ədəbiyyatı sözlüyü. Bakı: Azərbaycan Aşıqlar Birliyi.

Qasımlı, M., Allahmanlı, M. (2018). Aşığı şeirinin poetik bəçimləri və çeşidləri. Bakı: Elm və təhsil.

Əfəndiyev, P. (2012). Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil.

Nəbiyev, A. (2014). Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə. Bakı: Apostroff.

Təhmasib, M.H. (1979). İlk söz / Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı: Elm, s. 3-22.

Dos.dr. Pərvanə Bayram

Mehmet Akif Ersoy Universiteti, Türkiyə

pbayram@mehmetakif.edu.tr

pervane32@yahoo.com

ORCID: 0000-0003-3051-3395.

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ YARADICILIĞINDA QARABAĞIN TARİXİ, ƏDƏBİ VƏ SOSİAL-MƏDƏNİ MÜHİTİ

Giriş

Hekayə, povest və romanları ilə tanınan Əzizə Cəfərzadə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının bir çox sahələrində mühüm əsərlər yazmışdır. Azərbaycanın zəngin tarixini, ədəbi şəxsiyyətlərini dərindən araşdıran və əsərlərində ətraflı şəkildə əks etdirən Əzizə Cəfərzadə, Qarabağın elmi, ədəbi və mədəni mühitini tədqiq etməyə gənc yaşlarından başlamışdır.

Əzizə Cəfərzadənin əsərlərində bütövlükdə Azərbaycanın bütün bölgələri haqqında ətraflı ədəbi, mədəni, tarixi və folklor məlumatlarına rast gəlirik. Xüsusən də Qarabağ məsələsi, son iki yüz ildə xarici dövlətlərin bu bölgə ilə bağlı məkrli planlarını gören bütün şair və yazıçılarımızın diqqət mərkəzində olub. Əzizə Cəfərzadənin əsərlərində Qarabağdan və bu bölgənin yetişdirdiyi mədəni dəyərlərdən, ictimai-siyasi və ədəbi şəxsiyyətlərdən bəhs edilmişdir.

Müəllif roman, hekayə və qəzet məqalələrində 1988-ci ildən sonra başlayan Qarabağ müharibəsi və Qarabağ məsələsinə geniş yer verib. Əzizə Cəfərzadə Qarabağın elmi, ədəbi, mədəni-ictimai mühitini dərindən tədqiq etmiş, ədəbi əsərlərini daha çox “Natəvan haqqında hekayələr”də, Qarabağ müharibəsi haqqın-

da yazdığı hekayələrdə və romanlarının müəyyən hissələrində qələmə almışdır.

Müəllifin Qarabağla bağlı əsərlərini altı fərqli kateqoriyada dəyərləndirə bilərik:

1. Əzizə Cəfərzadənin Qarabağla bağlı elmi əsərləri.
2. Əzizə Cəfərzadənin Qarabağla bağlı ədəbi əsərləri.
3. Əzizə Cəfərzadənin Qarabağla bağlı dövrü mətbuatda dərc olunan müsahibələri və məqalələri.
4. Əzizə Cəfərzadənin Qarabağla bağlı radio və televiziya verilişləri.
5. Əzizə Cəfərzadənin xatirə və gündəliklərində Qarabağ haqqında yazdıqları.
6. Əzizə Cəfərzadənin səyahət qeydlərində yer alan Qarabağla bağlı başlıca fikir və təsbitlər.

Əvvəlki tədqiqatlarımızdan biri olan “Əzizə Cəfərzadənin əsərlərində Qarabağ mövzusu” adlı məqaləmizdə bu altı maddədən yalnız ilk dördünü əhatə etmişdik. İnanırıq ki, müəllifin arxivindəki bütün nəşrlər tədqiq olunduqca bu yazıların sayı daha da artacaqdır.

Altı fərqli kateqoriyada təsnif edilən bu başlıqların hər biri ayrı bir araşdırma və ya elmi tədqiqat mövzusu olsa da, bu yazıda mövzunun əsas xətləri qiymətləndiriləcək və daha çox 1,2,5 və 6-cı bəndlər vurğulanacaqdır.

1. Əzizə Cəfərzadənin Qarabağla bağlı elmi əsərləri

Qarabağ mövzusu istər müharibə ilə, istərsə də elmi, ədəbi, tarixi və mədəni mövzularla bağlı olsun, Əzizə Cəfərzadənin əsərlərinin başlıca mövzularındandır.

Əzizə Cəfərzadə, yazıçılıqla yanaşı, uğurlu elmi işçidir. O, uzun illər Azərbaycanda və Sovet İttifaqının ali məktəblərində çalışmış, Azərbaycan ədəbiyyatının elmi-nəzəri məsələlərinə

dair dərslər vermişdir. Elmi işləri daha çox 19-20-ci əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və bu ədəbiyyatın divan və xalq şeiri təmsilçiləri ilə bağlıdır. Eyni zamanda, o, Azərbaycan qadın ədəbiyyatı, xalq şeirindəki və klassik poeziyada qadın şair və aşıqlarla bağlı mühüm əsərlərə imza atmışdır. “Azərbaycanın aşıq və şair qadınları”, “Azərbaycanın şair və aşıq qadınları”, “Fatma Xanım Kəminə”, “Könül çırıntıları”, “Hər budaqdan bir yarpaq” və “Azərbaycan poeziyasında xalq şeiri üslubu” (XIX əsrin ədəbi nümunələri əsasında) kimi əsərlərdə Qarabağa aid hissələr xüsusi yer tutur.

“Azərbaycanın aşıq və şair qadınları”nın ilk nəşri 1974-cü ildə, sonrakı nəşrləri isə 1991 və 2005-ci illərdə işıq üzü görmüşdür. Son nəşrlər əsərin genişləndilmiş, bioqrafiyaların artırılmış və işlənmiş versiyalarıdır. Birinci nəşrdə 40 tərcümeyi-haldən bəhs edildiyi halda, son nəşrdə yetmişə yaxın qadın şair və aşığın tərcümeyi-halı təsvir edilmişdir. Kitabda XII əsr Səlcuqlu dövrünün məşhur qadın şairləri Məhsəti Gəncəvi, Raziyyə Gəncəvi və sonrakı dövrlərdə yaşayıb-yaradan Gülşad, Sahib Sultan Dünbülü, Fatma xanım Ani, Xədicə Sultan xanım, Mahi xanım, Gülgəz, Ağabəyim Ağa Ağabacı, Cəməli, Güllər Pərisi, Heyran xanım, Aşıq Pəri, Tahirə Qürretül-eyn, Zöhrə xanım, Qoncabəyim, Gövhər, Tuğra xanım, Xurşidbanu Natəvan, Fatma xanım Kəminə, Şahnigar xanım Rəncurdan və adını sadalamadığımız yetmişə yaxın şairin tərcümeyi-halı və şeirlərindən nümunələr yer almışdır.

“Azərbaycan şair və aşıq qadınları” adlı 2003-cü ildə “Məarif” nəşriyyatında çap olunmuş yazıcının başqa bir əsəri daha əvvəl nəşr olunmuş “Azərbaycanın aşıq və şair qadınları” əsərinin ikinci cildidir və 280 səhifədən ibarətdir. Bu cildde müəllifin yazdığı “Ön söz”dən sonra yalnız 20-ci əsrdə yaşayıb-yaratmış çağdaş qadın şairlərin adı çəkilir və onların şeirlərindən nümunələr verilir. Əsərin mühüm cəhətlərindən biri də şəkilləri

ilə birlikdə həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycanda qadın şairlərin adının çəkilməsidir. Beləliklə, bu iki cildlik kitabla Əzizə xanım, elmi fəaliyyətinin 40 ildən çox hissəsini, 12-ci əsrdən günümüzə qədər yazıb yaratmış şair və aşıq qadınların yaradıcılığını əhatə edən mühüm bir tədqiqat işinə sərf etmişdir.

Müəllif “Fatma xanım Kəminə” adlı digər elmi əsərində 19-cu əsrdə yaşamış, Xurşidbanu Natəvanın müasiri və dostu olan şair Fatma xanım Kəminənin həyatı, sənətindən söz açmış, və şeirlərini toplayaraq çap etdirmişdir. Qarabağın Natəvandan sonra ən məşhur qadın şairi olan və 400-dən çox şeiri olan Fatma xanım Kəminə, 1841-1898-ci illər arasında yaşamış, Mir Möhsün Nəvvabın idarə etdiyi “Məclisi-fəramusan” ədəbi məclisinin daimi üzvü olmuşdur. O, eyni zamanda dövrünün bir çox məhçür şairi ilə də şeirləşmədə iştirak etmişdir. 1971-ci ildə Bakıda “Gənclik” nəşriyyatında çap olunan bu 97 səhifəlik əsərdə şairin divanından seçmələr yer almışdır. Əzizə Cəfərzadənin Ev arxivindəki materialların araşdırılması onu göstərir ki, müəllif bu əsəri 1961-63-cü illərdən çap etdirməyə çalışmış, lakin 1971-ci ildə buna nail ola bilməmişdir. Təəssüf ki, toplanmış şeirlərin ancaq 30%-i işıq üzü görmüşdür.

Müəllif “Könül çırpıntıları” əsərində sovet inqilabına qədər və sovet dövründə fəaliyyət göstərən şair və yazıçıların bir qisminin tərcümeyi-halından bəhs edərək əsərlərindən seçmələrə yer vermişdir. 126 səhifəlik bu əsər Azərbaycan Qadınlarının IV qurultayı ərəfəsində Bakıda “Gənclik” nəşriyyatında çap edilmişdir.

Əzizə Cəfərzadə, “Hər budaqdan bir yarpaq” adlanan 232 səhifəlik bu antologiyada, 17-19-cu əsrlər arasında yaşamış xalq və divan şairlərinin müxtəlif cüng və əlyazmalardakı şeirlərini toplamışdır. Klassik poeziya və xalq poeziyası nümunələrini yetiştirməkdə olan nəsillərə çatdırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu əsər 1983-cü ildə Bakıda “Gənclik” nəşriyyatında çap olunub.

“Azərbaycan poeziyasında xalq şeiri üslubu” I-II cildlər (XIX əsrin ədəbi nümunələri əsasında):

Əzizə Cəfərzadə 1958-1970-ci illərdə XIX əsr Azərbaycan poeziyası ilə bağlı elmi tədqiqat işləri aparmış və iki doktorluq dissertasiyası yazmışdır. 1965-ci ildə müdafiəyə çıxarılan 590 səhifəlik (orijinalda 900-1000 səhifə yazılmış və sonra qısaldılaraq 590 səhifəyə salınmışdır) “XIX əsrdə Molla Pənah Vaqif ədəbi məktəbi” adlı doktorluq dissertasiyası müdafiə zamanı baş verən intriqaqların qurbanı olmuşdur. Bu əsərdə Aşıq Pəri, Qasım bəy Zakir və başqa Qarabağ şairlərinə geniş yer verilmişdir. Bu əsərin tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. 1970-ci ildə Əzizə xanım “XIX əsr Azərbaycan poeziyasında aşıq tərzii” adlı ikinci 661 səhifəlik doktorluq dissertasiyasını müdafiəyə çıxarmışdır. Alimin uzunmüddətli tədqiqatları nəticəsində meydana gələn bu əsərdə Azərbaycan xalq ədəbiyyatının, ədəbiyyatşünaslığının və folklorunun mühüm məsələlərinə toxunulmuşdur. Bu dissertasiya əsasında daha sonralar Əzizə Cəfərzadə iki cildlik dərslük hazırlamışdır. Əsərin birinci cildi 1981-ci ildə, ikinci cildi isə 1999-cu ildə Bakı Universitetində dərslük kimi nəşr edilmişdir. 80 səhifəlik birinci cilddə müəllif 19-cu əsrdə yaşamış Aşıq Pəri, Məhəmməd bəy Aşıq, Mücrüm Kərim Vardani, Abdulla Padarlı, Məlikballı Qurban, Baba bəy Şakir, Hilali, Həddad, Udulu Musa, Hacı Rıza Sabir, Mirzə Rəhim Fəna kimi şairlərin həyat və yaradıcılığından bəhs etmiş, müxtəlif nəzm formalarında yazılmış şeirlərdən nümunələr verərək təhlil və araşdırmalar aparmışdır. Müəllif əsərdə XIX əsrdə yaşayıb daha çox klassik tərzdə əsərlər yazan şairlərin yaradıcılığında xalq şeiri xüsusiyyətlərini, xalq ədəbiyyatına xas olan deyim, atalar sözü, təşbih və ifadələr, klassik poeziya və xalq poeziyası arasındakı orta qəhətləri araşdırmışdır. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı ilə birlikdə folkloru da çox yaxşı bilən Əzizə Cəfərzadə, xalq ədəbiyyatını yazılı ədəbiyyatın dayaq nöqtəsi olaraq qəbul etmişdir.

Əsərin ikinci cildində isə daha çox nəzəri məsələlərdən bəhs edilmiş, “Aşıq üslubunda yazan şairlərin sənətkarlıq xüsusiyyətləri” başlığı altında ədəbi dil, bənzətmə, təzad, mübaligə, təkrir, təşbih kimi bədii ifadə vasitələrindən istifadə ilə bağlı nümunələr tədqiq edilmişdir. Burada vurğulamaq yerinə düşər ki, alimin bu ikicildlik əsəri istər üslubşünaslıq, istərsə də Azərbaycan xalq poeziyası sahəsində bütün sahə tədqiqatçıları üçün ən mühüm və ilk mənbədir.

Əzizə Cəfərzadə elmi çalışmalarında Azərbaycanın bütün bölgələrində baş verən ədəbi-mədəni hadisələri araşdırmışdır. Xüsusilə 19-cu əsrdəki ədəbi məktəblərdən bəhs edərkən, Şamaxıdakı ədəbi məktəb və şairlərlə birlikdə Qarabağda fəaliyyət göstərən iki mühüm ədəbi məclis və məktəb olan “Məclisi-üns” ilə birlikdə “Məclisi-fəramusan”ı və bu məclislərin daimi nümayəndəsi olan şairləri tədqiq etmişdir. O, Qarabağ şairləri ilə yanaşı, Qarabağın ədəbi-sosial-mədəni mühitini də təsvir etmişdir.

Əzizə Cəfərzadə, yuxarıda bəhs etdiyimiz bütün elmi əsərlərində, müxtəlif dövrlərdə yetişmiş qarabağlı şairlərdən yazaraq əsərlərindən nümunələrə yer vermişdir. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və bütövlükdə onun mədəni mühiti baxımından mühüm mərkəz olan Qarabağ, estetik zövqün, geyim elementlərinin, elmi-ədəbi mühitin inkişafında da mühüm rol oynamışdır. Qadın şairlərinin çoxluğu, Xan qızı Natəvanın özünün də şair və ədəbi məclis başçısı olması bu vəziyyətə təkan verən amillərdəndir. İbrahimxəlil xanın ailəsində belə bir neçə qadın şairin olması bu baxımdan mühüm ipuclar verməkdədir. Ağabəyim ağa, Xurşidbanu Natəvan, Fatma xanım Kəminə və b. qadın şairlər, Molla Pənah Vaqif, Mir Möhsün Nəvvab, Mirzə Rəhim Fəna və burada adını çəkmədiyimiz yüzlərlə qarabağlı şair, öz əsərlərində onlar haqqında təzkirələr yazan bir çox müəllif, bu zəngin ədəbi-mədəni mühitin nümayəndələridir.

2. Əzizə Cəfərzadənin Qarabağla bağlı ədəbi əsərləri

Bu başlığı iki alt başlıq altında qiymətləndirmək olar:

2.1. Əzizə Cəfərzadənin Qarabağ mövzusunda hekayələri

a) Natəvan haqqında hekayələr

Yazıcının Qarabağla bağlı başlıca əsərlərindən biri “Natəvan haqqında hekayələr”dir. Bu hekayələrin bir qismi 1960-cı illərdən etibarən dövrü mətbuatda dərc olunub və ya qəzet və jurnallarda hissə-hissə çap olunub. İlk dəfə 1963-cü ildə Bakıda kitab şəklində çap olunan bu əsərə üç əsas başlıq altında ümumilikdə 15 hekayə daxil edilib. Əsərin 1970-ci il nəşrində bu hekayələrin sayı 22-yə çatmışdır.

Bu hekayələrin adları belədir: “Səmiş”, “Görüş”, “Bibi-heybət”, “Hədiyyə”, “Dünyaya insan gəlir”, “Aylı gecədə”, “Məhəbbət”, “Elçi”, “Vergi”, “Ağdam yolunda”, “Su dərdi”, “Atlı, kimsən?”, “İki arzu”, “Dayan Dərviş, bayramdır”, “Ceyran”, “Qırxbuğum”, “Şairə”, “Qarapapaq qəbiləsinin qızı”, “Sevənlər”, “Aman evi”, “Nəğmə”, “Bu gün sənin yaşını gördüm”. [Bayram, 2021b: 48-49].

Natəvanın uşaqlıq dövrünü və daha çox da ərə getdikdən sonrakı və yaşlılıq dövründən bəhs edən bu hekayələrdə şairin şəxsi həyatından da müəyyən hissələrə yer verilmişdir. Bu hekayələrdə Xan qızı Natəvan yüksək duyğular sahibi bir şair, gözəl və ziyalı Şərq və Azərbaycan qadını, ədalətli idarəçi, dərd ortağı, haqq və hüquqların müdafiəçisi, dərdli bir ana və Qarabağın son hakimi kimi təsvir edilmişdir. Bu hekayələrin ən mühüm xüsusiyyəti yarımioqrafik olub, müxtəlif mənbələrdən, təzkirə və

cümlərdən, davam edən ailə üzvlərinin məlumatlarından faydalanmış olmasıdır.

Bu hekayələr Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı və xüsusən də klassik qadın şairlərin təsviri və təbliği baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bundan əlavə, bu hekayələr həm də qədim vətən olan, rus işğalı ilə birlikdə problemləri bitib tükənməyən Qarabağa bir gözəlləmə kimi də dəyərləndirilə bilər.

Əzizə Cəfərzadə Xurşidbanu Natəvanın həyat və yaradıcılığına 1955-ci illərdən xüsusi önəm verməyə başlamış, həm ədəbi əsərləri, həm də müxtəlif elmi məqalələri ilə bu məsələyə dərinləndirən nüfuz etmişdir. Bu məqalələrdən biri SSRİ Elmlər Akademiyasının mötəbər nəşri olan “Советское востоковедение” 1958-ci il 3-cü sayında “Альбом Хуршидбану Натаван” (“Xurşidbanu Natəvanın şəkil albomu”) adı ilə rus dilində dərc edilmişdir [Джафарзаде, 1958: 132]. Digəri “Хуршид Бану Натаван – поэтесса и художница Азербайджана XIX века» (Xurşid Banu Natəvan – XIX əsr Azərbaycan şairi və rəssamı), Azərbaycan Respublikasının Əlyazmalar Fondu əsərləri sırasında rus dilində nəşr edilmişdir ki, bu da mötəbər nəşrlərdəndir [Джафарзаде, 1961: 43-53].

Əzizə Cəfərzadənin Natəvanla bağlı əsərləri Türkiyədə də çap olunub. Aylıq siyasi, mədəni və elmi “Tanıtım” dərgisində çıxan “Хуршид Бану Натеван” başlıqlı məqalədə müəllif Türkiyə ilə Azərbaycan arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin möhkəmlənməyə başladığı bu illərdə şairin həyat və yaradıcılığından söz açmış, Natəvanı türk oxucularına və alimlərinə tanıtmışdır [Cəfərzadə, 1989: 29-30].

Yazıçı, Natəvan haqqında müxtəlif jurnallarda elmi məqalələr dərc etdirdikdən sonra hekayələrini çap etdirib. Bura dan məlum olur ki, Əzizə Cəfərzadə hər hansı bir məqaləni, hər hansı tarixi və ədəbi əsəri yazmağa başlamazdan əvvəl mövzu haqqında birinci əldən məlumat və sənədləri araşdırıb tədqiq et-

mişdir. Müəllif, Xurşidbanu Natəvanın portretini həm elmi, həm də ədəbi müstəvidə tədqiq etdikdən sonra onun hekayələrini qələmə alaraq əbədiləşdirmişdir.

Əzizə Cəfərzadə Natəvan haqqında kinossenari də yazmış, hətta onu çəkilmək üçün çox çalışmışdır, amma filmin Moskvada çəkilişə buraxılması zamanı qoşulan əlavə ssenaristin müdaxilələrini qəbul etmədiyi üçün film çəkilməmişdir [Bayram, 2021: 49].

1974-cü ildə Cəfər Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası Natəvan haqqında çəkiləcək filmin ssenarisini yazmağı Əzizə Cəfərzadəyə təklif etmişdir. Ssenari yazıldıqdan sonra məşhur rejissor Hüseyn Seyidzadənin iştirakı ilə əsər tamamlanmışdır. Bu ssenari kinostudiya rəhbərliyi və komissiya tərəfindən bəyənilib və hazırlıq işləri başa çatmışdır. Sonralar bu film, o illərdə həmişə olduğu kimi Moskvaya göndərilir və 1976-77-ci illərdə filmə ssenari müəllifi kimi Elqa Lındina adlı müəllif də təyin olunur. Lındina ssenaridə köklü dəyişikliklər etmək istəyəndə Əzizə Cəfərzadə planlı olaraq edilən bu dəyişikliklərin məşhur şair və Qarabağın son hakimi Natəvanın obrazına uyğun gəlmədiyini anlayıb buna etiraz etmişdir. Nəticədə film çəkilməmişdir.

Ssenarinin Azərbaycan və rus dillərindəki variantları müəllifin Ev arxivində saxlanılır. Əslində, bu ssenarinin yenidən gözdən keçirilib Natəvan haqqında filmin çəkilməsi Qarabağ həqiqətlərinin bütün dünyaya çatdırılması baxımından olduqca önəmlidir. Bundan başqa, Qarabağın son hakimi, divan poeziyasının uğurlu nümayəndəsi, xeyriyyəçi qadın, təsviri sənət mütəxəssisi kimi Xurşidbanu Natəvan obrazının canlandırılacağı bir filmin çəkilməsi, tarixi keçmişimizin və mədəni irsimizin gələcək nəsillərə çatdırılmasında, kino və mədəniyyət tariximizin gələcəyə işıq tutması baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

b) Əzizə Cəfərzadənin Qarabağla bağlı digər hekayələri

İkinci Dünya müharibəsinin Əzizə Cəfərzadənin həyatında və yaradıcılığında mühüm bir yeri vardır. Yazıçı həm müharibə illərində, həm də müharibədən sonrakı 43 ildə bu mövzuda onlarla hekayə yazmışdır. Məhz müharibənin yaraları sağalıb ağrısı duracağı zamanda Azərbaycanda yeni bir müharibə başlamışdır. Bu, Əzizə Cəfərzadənin və ümumən sovet Azərbaycanındakı insanların gözləmədiyi və öyrəşmədiyi tərzdə bir müharibədir. Çünki hər şeyimizi paylaştığımız qonşumuz hücumu həyata keçirib. Bu müharibədə kin və qəzəb bərabər olmadığı kimi, qüvvələr də bərabər deyildir. Çünki dağılan Sovet üsuli idarəsi azərbaycanlıların əlindəki ən sadə ov tufənglərini belə topladığı halda ən ağır zirehli texnikasını, pulemyotlarını, toplarını, tanklarını işğalçı ermənilərə təhvil vermişdir. Düşmənimiz, qarşısındakı tərəfi insan kimi deyil, haradasa min illik zillət və zülmün səbəbkarı olaraq görməkdə və düşməninin canını almadan əvvəl bütün müqəddəs saydıqlarına hücum edib təhqir edir, qeyri-insani davranışlar nümayiş etdirir. Bunu edərkən qoca, uşaq, qadın və anaları xüsusi olaraq hədəf taxtasına qoymuş, tarix boyu çörəyini yeyib, suyunu içdiyi və yaxşılıqdan başqa bir şey görmədiyi bu xalqın çox bildiyi mədəni və əxlaqi dəyərlərinə zərbə vurmaq məqsədi güdmüşdür.

Müəllifin İkinci Dünya müharibəsi ilə bağlı onlarla hekayəsi olsa da, Qarabağ müharibəsi ilə bağlı cəmi iki hekayəsi vardır. Buna səbəb isə yazıçının bu mövzuda hekayə yazmaqdan, dövrün tələb etdiyi kimi davranması, meydanlardan, radio və televiziyaadan xalqa, Azərbaycan və Rusiyadakı dövlət orqanlarına həm birbaşa, həm də dolayısı ilə müraciət edərək onları bu müharibəni dayandıрмаğa çağırması; bu mücadiləmizdə dünya dövlətləri ilə bərabər, parçalanmaqda olan Sovet İttifaqına daxil

olan dövlətləri də Azərbaycana dəstək verməyə səsləmişdir. Bu işin bir tərəfidir. Digər və ən mühüm cəhəti isə qüvvələrin və şərtlərin bərabər olmadığı bu müharibənin məğlubiyyətindən sonra mənəvi depressiyadan əziyyət çəkərək özünə qapanan Azərbaycan insanına, xüsusən də gənclərə və yeniyetmələrə mübarizlik ruhu aşılamaş; gələcəyə ümidlə baxaraq, Səməndər quşu kimi öz küllərindən qalxıb dirilməyi tövsiyə etmiş, gün görmüş bir ağbirçək və bir ana olaraq xalqına daima ümid və ruh vermişdir. Bu məsələ daha çox yazıçının radio və televiziya proqramlarında, meydanlarda, oxucularla görüşlərində və çıxışlarında özünü göstərməkdədir. Dövri mətbuatdakı yazılarında da bu hal eynidir.

Xalqımızın, xüsusən də müharibənin ilk hədəfi olan qadın və qızlarımızın faciəsi isə yazıçının hekayələrində öz əksini tapmışdır. Təkcə bu iki hekayədə belə biz erməni vəhşiliyinin 100 illik tarixini, amansız kin və nifrətini görürük.

Bu hekayələrdən birincisi “Onda və indi” başlığı ilə yazılmışdır. Hekayə ilk dəfə “Səhər” qəzetinin 08.07.1993-cü il tarixli nömrəsinin 2-ci səhifəsində “Mənə danışınlar” başlığı ilə dərc edilmişdir. Daha sonra “Olaylar” qəzetinin 12.06.1999-cu il tarixli 48-ci sayında “Üç bədbəxt” adı ilə də dərc edilmişdir. Hekayənin adının “Onda və indi” olmasının səbəbi əslində ermənilərin yüz il əvvəl eyni kin və nifrətlə Azərbaycana hücum etməsinin, kişilərimizi öldürməsinin, xüsusən də qız və gəlinlərimizi, müqəddəs dəyərlərimizi hədəf almasının və bu gün də eyni vəhşiliklərin təkrar olunmasının arxa planını izah etməkdədir. Əslində düşmən düşməndir, 100 il, 1000 il keçsə də yenə olduğu kimi qalacaqdır. Önəmli olan isə bizim harada olduğumuzdur! Biz nənə və babalarımızın yaşadıklarından dərs almışıqmı? Köhnə düşmənin heç vaxt dost ola bilməyəcəyi gerçəyinə gəlib çatmışıqmı? Sovet İttifaqının 70 illik dövründə xalqların birliyi şüarları ilə biz yuxuya verilərkən ən

gözəl torpaqlarımız düşməne peşkəş verilmiş, bizlərdən toplanan silahlarla düşmən silahlandırılmışdır.

“Onda və indi” hekayəsinin giriş hissəsində, 1918-20-ci illərdə erməni qırğınından və qırğın zamanı təcavüzə uğramış gənc qızların namusunu qorumaq üçün nənəsinin göstərdiyi qeyri-adi fədakarlıqdan bəhs edən yazıçı, oxşar faciələrin bu gün də baş verdiyini anlatmışdır. Əsərdə 1989-cu ildə başlayan Qarabağ müharibəsindən sonra Xocalı qətliamında ermənilərə əsir düşmüş, uşaq sayılacaq yaşda bir qızın ailəsi ilə birlikdə yaşadıkları qələmə alınmışdır. Hekayədə ermənilər tərəfindən namusu ləkələnərək hamilə qalan 14 yaşındakı qızın vəziyyətini öyrənən kədərli atanın bu fəlakətə dözə bilməyərək infarkt keçirməsi, yazıq qızın evdən qaçıb intihar etməsi və bütün bu hadisələr qarşısında aqlını itirən ananın faciəsi gözlər önünə gətirilmişdir [Bayram, 2021b: 51-52].

Milli faciəmizin təsvirinin ən uğurlu və realist nümunələrindən olan bu hekayədə yazıçının teatr elementlərini də nəzərə alması müşahidə olunur. Əsəri uğurlu edən ünsürlərdən biri də əsərdə 4 obrazın simasında bütün ölkəyə xas bir faciənin açılmasıdır. Xocalı faciəsindəki itkilərimizin sayı belə bu günə qədər tam müəyyən edilməyib. Bu vəhşiliyi törədən erməni mənbələrinə, bunun şahidi olan xarici və rus mənbələrinə əsaslanaraq bu qırğına xalqımızın neçə nəfərinin məruz qaldığını ancaq təxmin edə bilərik.

Müəllifin Qarabağ müharibəsindən bəhs edən digər hekayəsi “Qara qayalar”dır. Bu hekayə “İmpuls” qəzetinin 27 iyun 2001-ci il tarixli 14-cü səhifəsində dərc edilmişdir. Qarabağ sözünün artıq ciddi simvolizmi var. 19-cu əsrdə rus işğalı nəticəsində vətəninə didərgin düşən qarabağlı Seyid Nigari Qarabağla bağlı olaraq “Qarabağım qanlı qara bağırdır” demişdir. Bu hekayəyə ad kimi seçilən Qara Qayalar ifadəsi də həm simvolik, həm də hərfi mənada işlənmişdir. Hekayənin qəhrəmanı ürəyi sevgi və ümid-

lə dolu gənc qız Şərifədir. Şərifə Əhmədallar kəndində yaşayır. Kənd camaatı, ətraf kəndlər və şəhər mərkəzindəki ermənilərin hər cür hücumlarına məruz qalır. Kəndin önəmli yerlərindən biri də Qara qayalardır. Qara qayaların altından qaynayıb çağlayan bulaq bütün kənd camaatını su ilə təmin edir. İnsanlar, xüsusən də yaşlı nəsil Qara qayalar haqqında həmişə narahatlıq və kədərle danışırlar. İllər öncə, 1918-ci il martın 31-də baş vermiş erməni qırğınlarında ermənilər bu kənddən Alagöz adlı qızı əsir götürərək namusunu ləkələmişlər və yəqin ki, Alagöz Qara qayalardan atılaraq intihar etmişdir. Son illərdə hadisələr yenidən alovlanmağa başlayanda, ermənilər aqressivləşəndə qadınlar qızlarını təkbaşına bulağa göndərə bilmirlər. Nəhayət, qorxduqları baş verir və bir gün müharibə yenidən başlayır. Şərifə yuxusunda müharibənin başladığını və qarşidan gələn qara günləri görür. Qara tüstü bütün kəndi, o cümlədən onun özünü bürüyür və silahlı ermənilər kənd sakinlərini qırmağa başlayırlar.

Təəssüf ki, bu yuxu tezliklə gerçəkləşir; gənclər və bütün kişilər döyüşə gedirlər. Gedənlər arasında kəndin cavanlarından Şərifənin çox sevdiyi İbrahim də vardır. Şərifə vertolyota mindirilərək bölgədən uzaqlaşdırılan qız-gəlinin arasından ayrılır və İbrahimplə birlikdə döyüşmək üçün Qara qayalara yola düşür. O, Alagözün taleyini yaşamayacaq, düşmənlə mücadilə edəcək, vuruşacaq, vətəninə qoruyacaq.

Hekayədə Əhmədallardakı Qara qayaların altından qaynayan bulağın suyu və bu suyu güyüm və saxsı qablarda daşıyan qız gəlinin təsviri də çox uğurludur. Yüz altmış illik müddətdə ermənilər burada yaşayan yerli əhali arasına yerləşdirilmiş və zaman keçdikcə idarədən aldıqları dəstək və yaltaqlıqla ərköyünləşib qudurmuşlar. İş o yerə çatıb ki, kəndin qız-gəlininə sataşmağa başlamışlar. Hekayədəki təsvir və rəvayət poetikdir. Bulaq və bulaqdan su daşıyan qızlar təsvir edilərkən təbiət təsvirlərinə də yer verilmişdir. Kənd həyatı, rəngarəng geyinmiş

qız və gəlinlər, güyümlərini çiyinlərinə salıb poetik şəkildə çaydan evə su daşıyır, bulaq-çəşmə başında söhbət edir, sevinc və kədərlərini bölüşərək ünsiyyət qururlar. Hekayədə Aşıq Ələsgərin “Çərşənbə günündə, çəşmə başında...” ifadəsi ilə başlayan məşhur qoşmasından da sitat gətirilir.

Burada 1988-ci ildə və ondan əvvəl başlayan hadisələr təsvir edilmişdir. Ermənilər çox azğınlaşmış, fürsət düşdükcə xalqı ələ salmağa başlamışdılar. Bəzən otlaqlarda çobanları döyməklə məzələnir, bəzən yük maşını sürərək üzüm bağlarından ən gözəl üzümləri yığırlar; “Sabah gəlib icradan pulunu alarsan” deyərək gözətçini ələ salırlar. Ermənilər idarəni də ələ keçirmiş, hər yerdə onları qoruyan, gözləyən adamları olduğundan çəkinmədən kifayət qədər aqressivləşmişlər.

Hər yerdə mühüm vəzifələr tutan ermənilər Azərbaycan türklərinin yaşamaq hüququnu tanımırlar. Rayon Təhsil şöbəsində müəllimlərə veriləcək ərzaq yardımı işlərinə baxan erməni Vazgen müxtəlif bəhanələrlə Əhmədallar kənd məktəbinin azərbaycanlı müəllimlərinə ərzaq payını vermir. Müəllimlər məcburən ya borc un alır, ya da rayon mərkəzinə gedib oradan birtəhər qida tapmağa çalışırlar. Rayon mərkəzinə gedən avtobusun erməni sürücüsü də müxtəlif bəhanələrlə Əhmədallar kəndindən azərbaycanlı sənişinlərin minib-düşməsində daim çətinliklər yaradır.

Bir gün kəndin bütün sürülərini yığıb aparırlar, bunun üzərinə kənd camaatı ermənilərin üstünə yürüş edib sürünü xilas edirlər. Amma bundan sonra daha böyük hücumla məruz qalırlar.

Hekayədə verilən mesaj aydındır. Hekayənin yazıldığı il 2001-ci ildir. Daha əvvəlki illərdə həyata keçirilən qırğınlar unudulmuş olsa belə, 1989-cu ildən sonra baş verən hadisələr, xüsusən də Xocalı faciəsi və corab söküyü kimi arxasınca gələn Azərbaycan torpaqlarının işğalı əslində heç kimin unuda bilməyəcəyi bir fəlakət və faciədir. Çünki vətənin ən gözəl torpaq-

ları düşmən əlindədir. Vətənin qızı-gəlini yağlı düşmən əsgərlərinin əlində əsirdir.

Bütün Azərbaycan xalqı kimi bu məğlubiyyətin ağırlığı altında əzilən yazıçı “Qara qayalar” adlı hekayəsində Qarabağ hadisələrinin başlanması prosesini addım-addım təsvir etmişdir. Şərifənin simasında vətəninini, sevgilisini, həmcinslərini qoruyan, düşmənin önündən qaçmadan düşməyə qalib gəlməyə çalışan bir vətən qəhrəmanı ilə, gerçək həyatda nümunələrini çox gördüyümüz Azərbaycan qadını ilə qarşılaşırıq. [Bayram, 2021b: 52-54].

2.2. Əzizə Cəfərzadənin romanlarında Qarabağ və ermənilərlə bağlı mövzular

Əzizə Cəfərzadənin “Gülüstan”dan öncə” və ancaq 2021-ci ildə çap olunan “Qobustan çökəklərində” romanlarında, ermənilərin Azərbaycan türklərinə qarşı bilavasitə, ya da dolaylı yollarla törətdiyi qətlialmlardan, etdiyi zülmərdən bəhs olunmuşdur. Yazıçının “Gülüstan”dan öncə” romanında ruslar tərəfindən siyasi məqsədlərlə Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilən erməni ailələrinin qısa müddətdə məlumat toplamaq və bu məlumatı Rusiyaya göndərmək üçün xalqla sıx əlaqə saxlamasından bəhs edilmişdir. Burada yerləşib ticarətlə məşğul olan erməni ailələrindən və onların xalqa və xanlıqlara vurduğu ziyandan bəhs edilir.

Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra Əzizə Cəfərzadə rus işğalını, Azərbaycanın Cənub və Şimal olaraq ikiye bölünməsinə, Cənubi Azərbaycandakı fars, Şimali Azərbaycanda isə rus zülmünü təsvir edən əsərlər yazmışdır. Bu əsərlərin hamısı tarixi olub bir çox faktları üzə çıxarmışdır. Müəllif araşdırmaları zamanı arxivdən əldə etdiyi bəzi sənədləri də zaman-zaman bu romanlarına daxil etmişdir.

Yazıcının 1992-1993-cü illər arasında yazılıb tamamlanan “Gülüstan”dan öncə” romanı 1996-cı ildə Bakıda “Şur” nəşriyyatında çap olunmuşdur. Bu əsərdə rus işğalı, Kürəkçay müqaviləsi, Şamaxı xanı Mustafa xanın bu işğalı dayandıрмаq üçün apardığı mübarizə, Azərbaycan xanlıqları arasındakı münasibətlər, rus əsgərlərinə yol göstərən, vəzifə və qənimət qoparmaq ümidi ilə ruslara qoşulub Azərbaycan türklərinə divan tutan, qadın və uşaqları qətl edən ermənilərdən də bəhs edilmişdir. Həmin dövrdə Şamaxıda ictimai-mədəni həyat, şeir-sənət məclisləri, xalqın həyat tərzini də uğurlu bir şəkildə izah edilmişdir [Bayram, 2021b: 50].

“Türkmənçay” və “Gülüstan” sülh müqavilələrindən sonra Azərbaycan xalqı iki yüz ildən artıq bir müddətdə həm rus, həm də erməni zülmüylə qarşı-qarşıya qalmışdır. O vaxtdan bəri Azərbaycan torpaqlarında daimi sabitlik mümkün olmamışdır.

Əzizə Cəfərzadə bu müqavilənin məğlubiyyətini ürəyində hiss etmiş, parçalanan və yadellilərə peşkəş verilmiş vətənin birlik və bərabərliyini hey xəyal etmiş, ağrısı dinməyən bu yara ilə bağlı istər dərslərində, istərsə də ədəbi əsərlərində yeri düşdükcə məlumat vermişdir.

Əslən şamaxılı olan və sonuncu Şamaxı xanı Mustafa xanın nəslindən olan Cəfərzadə rusların tabeliyində olan ermənilərin bu torpaqlarda törətdikləri qırğınları və müsibətləri təsvir etmişdir. Bu məsələ yazıcının “Gülüstan”dan öncə” romanında geniş bir şəkildə işıqlandırılmış, 1983-86-cı illərdə yazdığı “Qobustan çökəklərində” romanında isə Sovet hakimiyyətinin qurulduğu illərdəki qətlialmlardan, ermənilərin 1918-ci ildə Bakıda, Şamaxıda və Azərbaycanın bir çox yerində törətdiyi qırğınlardan bəhs edilmişdir.

Müəllif “Gülüstan”dan öncə” romanında xalqın arasına qatılaraq hər cür məlumatı öyrənib ruslara ötürməyə çalışan ermənilərdən və bu işi ustalıqla yerinə yetirməkdə olan bir erməni

ni ailəsindən bəhs edir. Bu ailə öz iyrənc məqsədlərinə çatmaq üçün lazım gəldikdə həyat yoldaşından və qızından belə istifadə etməkdən çəkinməməkdədir.

Romanın “Uşaq harayı” adlı hissəsində ermənilərin türk uşaqlarına qarşı törətdiyi vəhşilik geniş şəkildə izah edilmişdir.

5. Əzizə Cəfərzadənin “Xatirə” və “Gündəlik”lərində Qarabağ haqqında yazdıqları

Mətbuatda olduğu kimi, yazıçının bu yaxın vaxtlarda çap olunacaq xatirə və gündəliklərində də Qarabağ hadisələri, Qarabağ müharibəsini hazırlayan proseslə bağlı mühüm yazıları var. Bu yazılarda müəllif Qarabağ torpaqlarında görülən və görülməli olduğu halda diqqət edilməyən vacib işlərdən bəhs etmişdir. Ümumiyyətlə, Qarabağ məsələsi, Qarabağ acısı yazıçının bir çox əsərlərində, xatirələrində yer almaqla birlikdə biz mövzu ilə birbaşa əlaqəsi olan yazıları bura daxil etmişik. Bu yazılardan birincisi “Vətənsəvər partiya xadimi Həsən Həsənov”, ikincisi “Dağlardan düzlərə (Qəşəm Aslanov)”, üçüncüsü “Məhəmməd Füzuli haqqında xatirələrim”, dördüncüsü isə “*Bir dostluğun tarixçəsi (Şəfiqə xanım Məhərrəmovə)*” başlıqlı məqaləsidir.

“Vətənsəvər partiya xadimi Həsən Həsənov” başlıqlı yazıda Azərbaycanın önəmli dövlət xadimlərindən olan Həsən Həsənovun dövlət işlərində çalışdığı dövrdə, Əzizə xanımın Azərbaycan Respublikası Qadınlar Şurasına sədrlik etdiyi zamanda ölkə daxilindəki mühüm problemlərin həll olunmasındakı rolundan, həll etdiyi mühüm sahələrdən bəhs etmişdir. Xüsusilə bu xatirələrdə, Qarabağdakı bəzi əsas məsələlər və yazıçının bunların həll edilməsi üçün göstərdiyi səylərdən bəhs edilmişdir.

Yazıçı Həsən Həsənovun daha gənc yaşlarında, Gəncə şəhər birinci katibi vəzifəsində işlədiyi vaxtlarda gördüyü önəmli iş-

lərə görə xalq tərəfindən sevilməsindən və hətta şəhəri əslinə uyğun olaraq qədim qırmızı kərpicli şəkildə bərpa etdirdiyi üçün xalq tərəfindən onun “Kərpic Həsən” ləqəbi ilə çağırılmasından bəhs etmişdir. Daha sonra 1983-cü ildə Həsən Həsənov Azərbaycan MK-da ideologiya katibi işləyərkən telefonla yazıçıya zəng edib Azərbaycan Qadınlar Şurasına sədrlik etməyi təklif etmiş və musbət cavab almaq üçün onu dilə tutmuşdur.

Bu yazıda əsl vurğulanmalı olan məqam ondan ibarətdir ki, sovet idarəsi və yerli idarələr tərəfindən dəstəklənən və yaltaqlanan ermənilər yerli əhaliyə Sovet İttifaqının daxilində, Azərbaycanın paytaxtında və Qarabağ başda olmaqla bütün rayonlarda, xüsusən Şuşa və ətraflarında yerli xalqa yaşamaq haqqı vermirlər. Onlar istədikləri kimi yaşayır, hər cür mənfur niyyətlərini həyata keçirirlər. İş o yerə çatmışdır ki, Heydər Əliyev şair Molla Pənah Vaqifin məqbərəsinin açılışı günündə Azərbaycanın idarəçiliyində olan Şuşaya gedərkən xalqla onun arasına girmək üçün xalqa “Əliyev sizləri heç sevmir, küçələrə çıxıb gözünə görünməyin” deyərək yalan söyləmiş və liderin xalqla görüşməsinə əngəlləməyə çalışmışlar. Nə yaxşı ki, küçəyə çıxıb Əliyevi qucaqlayan şuşalı bir ananın sözləriylə bütün həqiqət üzə çıxmışdır. Bu səfərin mühüm təfərrüatlarından biri də Şuşada hər addımbaşı rast gəlinən daş kitabəli və əski ərəb əlifbası ilə yazılı müsəlman Azərbaycan türklərinin mülləklərinə rast gəlinməsidir. Təəssüf ki, erməni işğalı ilə əcdadların bu izləri tamamilə silinib və bu gün onların bərpası üçün çox böyük maddi və mənəvi səylər göstərilir. Əzizə Cəfərzadə 1975-ci ildən etibarən bu barbarlığın fərqi varmış və yazdığı yazılar, bölgəni idarə edən namuslu vətən övladlarının səyi ilə vətənin əldən getməsinin, misilsiz mədəni irsin xarabalığa çevrilərək yox edilməsinin qarşısını almağa, az da olsa mane ola bilmişdir. Bu xatirələrin hər sətirində vətəninə sevən, onun bir parça daşının, bir qəpiyinin belə yadellilərə getməməsi üçün çalışan yazıçının mücadilələri görünür.

“O zaman mən tez-tez Azərbaycan rayonlarına gedirdim və bütün işlərim də ideoloji katib olan Həsən Həsənovla, Qəşəm Aslanovla bağlı idi. Qəşəm məni olduqca çox istəyirdi, mən də onun Şuşada ermənilərə qarşı apardığı mübarizəni, Bakıda qəbristandakı hadisələri yaxşı bilirdim.”Dağlardan düzlərə”... məqalə-zad da yazmışdım Qəşəm haqqında. Amma o daha çox çalışırdı ki, Həsən müəllimlə bölüşüm. Həsən müəllim bilavasitə mənə daha yaxşı kömək eləsin. Beləliklə, Lənkəranı, Qubadlıyı və eləcə də Azərbaycan kəndlərini çox tanıyıb, oradakı qadınların problemlərini yaxından öyrənmək istəyirdim. Xüsusilə Gədəbəy rayonu ilə maraqlanırdım. İş elə gətirdi ki, daha çox rayonun həyatı ilə maraqlandığımı hiss eləyənlər mənə yardım elədilər. Mənə başa saldılar ki, Gədəbəy rayonunda əla mərmər çıxır, boz mərmər, ağ mərmər. Bu mərmərlərdən evlərdə, inşaatda, xüsusilə qəbristanlarda məzarların üstünə qoymaqdan ötrü gedib Kiyevdən o zamankı pulla 5000 manata, 6000 manata güclə gətirib gəlirlər. Halbuki bu mədənlər işə salınsa, həm Gədəbəy rayonunda işsizlik aradan qalxar, işsiz adam qalmaz, mərmər sənayesi yaxşı inkişaf edər, həm də əhalimiz, camaatımız respublikanın özündə ucuz inşaat materialı əldə eləmiş olar. Mən həm ağ, həm də boz mərmərin hər ikisindən götürdüm. Bakıya qayıdanda icazə alıb Həsən müəllimin yanına gəldim. Bunları göstərdim... Belə oldu ki, bir dəfə mənə dedilər ki, Şuşada – indi itirdiyimiz o gözəlliklər diyarında Vəqifin böyük məqbərəsi inşa olunub, tezliklə açılacaq. Həmin məqbərənin açılışına bütün bir qatarla cənab Heydər Əliyev Respublikanın ən tanınmış şəxsiyyətlərini ədəbiyyat, poeziya, incəsənət, musiqi sahələrindən, hamını, xeyli adam toplamışdı. Mən də daxil olmaqla biz qatarla Şuşaya getdik.

Qış idi, qar idi. Mən çox çətinliklə yeriyirdim. Anarla yanaşı gedirdik, o qolumdan tutub qardan çıxmağıma kömək eləyirdi. Qarın qorxusundan, soyuğun qorxusundan yaşlı nəslin

bəzi nümayəndələri, o cümlədən Qəmər xanım, Niyazi müəllim, başqaları (indi adları xatirimdə qalmayıb) evlərə, mehmanxanaya gedib istirahət edirdilər. Heydər Əliyev isə heç bir istirahət baxmadan Şuşanı küçəbəküçə gəzirdi. Bu küçələrdən birində, evlərdən birindən bir qadın çıxdı. Halbuki biz bir nəfər də, Şuşanın içində qadın, kişi görmürdük. Yerli əhali sanki bizi baykot eləmişdi, gəlmirdilər görüşə. Bir qadın çıxdı, Heydər Əliyevin boynunu qucaqladı, dedi:

– Bizə deyirlər ki, bizdən acığınız gəlir, zəhləniz gedir. Çıxmırıq bayıra ki, sizi əsəbləşdirməyək.

Heydər Əliyev heyrətlə qadına dedi:

– Nə danışırsan, bacım, anam, neyçün mən sizə nifrət eləməliyəm?

– Bizə belə deyiblər...

O zaman orada hakimiyyətdə olan ermənilər yerli camaatı belə inandırmışdılar ki, Heydər Əliyevi qarşılamaq lazım deyil. Onun sizdən, şuşalılardan xoşu gəlmir. Nə isə, bu insident keçəndən sonra küçələrdə xeyli adamlar görünürdü. Cənab Heydər Əliyev öndə, onun yanıycan, arxasıycan katiblər gəlirdi. Mən və Anar elə düşmüşdük ki, Həsən müəllimin yaxınındaıdıq. Bir an Heydər Əliyev qədim binalardan birinin qarşısında dayandı. Binanın üstündə yazılan kitabəyə baxdı, baxdı, dedi:

– Ay camaat, bəs bunu oxuyan bir adam olmayacaq, görək bu nə binadı?...

– Mən oxumağa başladım. Bu Hacıqluların böyük, zəngin kaşanəsi idi. Sonralar mərhum Hüseyn Seyidzadə ilə birlikdə Natəvan haqqında çəkiləsi film üçün həmin binanı da nəzərdə tutmuşduq. Nə isə, mən oxudum. Heydər Əliyev oxuduqlarımı diqqətlə dinlədi və bəlkə də təəccüb elədi ki, bu cavan qadın ərəb əlifbasında kitabəni necə oxuya bilər.

...Hadisələr 90-cı illərdə dəyişəndən sonra mən əlbəttə, Həsən Həsənov kimi, mərhum, torpağı sanı yaşasın, Qəşəm

Aslanov kimi, Səyavuş Əlizadə kimi şəxsiyyətlərlə işləyə bildiyim halda, əlbəttə, Əbdürrəhman Vəzirovlə birlikdə işləyə bilməyəcəkdim. Xüsusilə də, o, mənə erməni mənşəli, erməni qohum-əqrəbəli Mərkəzi Komitə işçilərinə təhkim eləyəndə lap qanım qaraldı. Ona görə də mən Vəzirov gələndən az bir müddət sonra istefa verdim və əlaqəm tamamilə ictimai aləmlə kəsildi. Mən ictimai aləmdən tamamilə ayrıldım...” [Cəfərzadə, 2021d: 350-356].

İkinci yazıda isə vətənin bir parçası olan Qarabağı, xüsusən də Şuşanı sevən yazıçı Natəvan haqqında yazdığı hekayələri davam etdirərək onları kinossenari şəklində yazmaq, film çəkilişiylə bağlı uyğun yerlər tapmaq və material toplamaq üçün getdiyi Şuşadakı təəssüratlarından bəhs edir. Burada ermənilərin etdikləri təxribata baxmayaraq, təəssübkeş vətən övladı, Şuşa şəhəri KP birinci katibi Qəşəm Aslanovun tarixi İsa bulağı çevrəsini xarabalığa dönməkdən xilas etdiyini yazır.

“1975-ci il idi deyəsən. Dağlara çıxmışdım. Düzənlərin yandırıcı günəşi elə bil dağlarda mehriban, həlim bir dosta çevrilmişdi, sərin dağ havasında mehriban-mehriban gülümsəyə-gülümsəyə isindirirdi bizi, ana nəfəsi kimi. Qədim Cavanşir elini, Qarabağı gəzdikcə-gəzib, sevimli Şuşaya çıxmışdıq. Qafqazın konservatoriyası, Azərbaycanın Şirazi... Kim nə ad verir versin, mənim üçün bu zümrüd yamaclar, adı Bağrıqan – özü könül oxşayan dağlar, dibi görünməyən, amma indi günəşin bol-bol işıq ələdiyi dərələr doğma yurdum, “Xarıbülbul” vətəni, Şakir, Zakir, Aşıq Pəri, Nəvvab, Natəvan, Bülbül, Üzeyir... Məhəmmədağa Müctəhidzadə-Müştəri... Ustad Sadıq... Və onlarla başqa sənətkarlar yetirən əzizim Şuşa idi.

– Gəlin İsa bulağına enək, – dedim. Dodaq büzdülər.

– Əh... onu namərd “kababpərəstlər” bir günə qoymayıb ki, gedək ləzzət də əlaq... Suyunu içib dadlanacağıq, ətrafına baxıb qəmlənəcəyik...

Nə olur-olsun, Şuşaya gəlib, İsa bulağına getməmək – bu qədim musiqimizin səsləndiyi, Seyidi, Cabbarı, Zülfünü dinləyib, onlara öz saf sularının xoş şırıltıları ilə ilham verən, adı şairlərin dilində şeirə, şeir sevənlərin dilində qəlbə düşən ulu bulağımızı ziyarət etməmək... [Cəfərzadə, 2021d: 357].

“*Məhəmməd Füzuli haqqında xatirələrim*” başlıqlı 1994-cü ildə dərc olunmuş üçüncü məqaləsində itirilmiş vətən torpaqlarından, Qarabağdakı Füzuli şəhərinin düşmən tərəfindən işğalından ürək ağrısı ilə bəhs edən müəllif, keçmiş qüdrətimizdən, milli təəssübü olmayan dövlət işçilərindən təəssüflə bəhs edən yazıçı, vətən eşqiylə alışıb yanan əcdadımızın tam tərsinə olaraq işğala göz yuman liderlərdən və ətalətdə olan millətimizin acınacaqlı vəziyyətindən təəssüflə bəhs edir.

“Beləydik! Qeyrətimiz vardı. Ulu babalarımızı, böyüklərimizi gəncliyə tanıdır, onların ruhunu şad etdiyimiz kimi, gənclikdə də vətənpərvərlik, millətin yetişdirmələri üçün öyünmək, iftixar hissi tərbiyə edir, onlara layiq övladlar olmağı aşılayırdıq. Bəs indi nə olub bizə? Füzulinin adını daşıyan torpaqları kimlərin ayaqları murdarlayır? Hanı qeyrətimiz? Ulu Füzulinin, çoxlarına himayət göstərən Natəvanın, cəngisi qanımızı coşduran Üzeyir bəyin vətəninə kimlər meydan sulayır? Hanı qeyrətimiz? Nədən bu günə qaldıq? Öz qəhrəman babalarımıza, dünya şöhrəti qazanmış ulularımıza, onları və bizi yetirən vətən torpağına məhəbbətimiz harda qaldı, kim unutdurdu o müqəddəs hissi bizə? Ulu Tanrım, özün saxla bu milləti!” [Cəfərzadə, 2021d: 228].

2002-ci ildə çap olunmuş “*Bir dostluğun tarixçəsi (Şəfiqə xanım Məhərrəmov)*” adlı dördüncü məqalədə tarixi torpaqlarımızda olub rusların dəstəyi ilə ermənilərə paytaxt edilən İrəvanda vətən və millət sevgisi ilə çalışan fədakar bir müəllimdən və tarixi yurdlarımızdan bəhs edilir. Bu yazılar vasitəsilə bu gün çoxlarımızın adlarını unutduğumuz Güllücə, Oxcuoğlu, Ağüzüm, Güllübulaq, Qızıldaş, Gümrü, Qaraməmməd, Arpaçay

kimi ata-baba yurdlarımızın tamamilə düşmən əlinə keçdiyi, adlarının isə ancaq xalqın çox az bir qisminin yaddaşında yaşamaqda olduğu təəssüflə qeyd edilir.

“Bu nəcib, zərif görkəmiylə diqqəti cəlb eləyən incə xanım 1972-ci ildə Əməkdar müəllim adını almış Şəfiqə xanım Məhərrəmovadır. Deyə bilərsiniz nə olsun, o qədər belə adlı-sanlı müəllimlərimiz olub da, var da! Amma bilirsiniz harda alıb bu adı? Din içində din bəslədiyi Ermənistanda! O zamanlar bir azəri-türk qızı zahiri “dost”, batini qatil düşmən olanların içində necə çalışmalıydı, necə əməksevərliyiylə seçilməliydi ki, bu “kiryələr” onu təsdiq edə, ona ad verə? Mərhəbə sənə, Şəfiqə xanım!

...Bizi o yerlərdə olduqca əziz mehman kimi qarşıladılar. Gündə bir evə qonaq apardılar. Mənim arzumla ətraf kəndləri gəzdik, Oxçuoğlu ətrafında, əfsanəvi Arpaçayının o tay bu tayndakı kəndləri gəzdikcə qələm-dəftər əlimdən düşmürdü: Oxçuoğlu, Güllübulaq, Qızıldaş, Gümrü, Qaraməmməd... Əfsanələri yazırdım: Oxçuoğlu haqqında, Arpaçayının apardığı Sara xanım – Sara gəlin haqqında... Bayatıları, nanayları, tapmacaları, atalar sözü və məsəlləri, rəvayətləri... Ağüzümlü 124 yaşlı Şma nənənin hafizəsinə heyran oldum. Onu da deyim ki, Bakıya dönəndən sonra topladığım materiallar əsasında bir neçə məqalə və gözəl şairəmiz Xurşidbanu Natəvanın həyatıyla bağlı, amma Şma nənənin surətini ədəbi qələmə alaraq “Qarapapaq qəbiləsinin qızı” adlı hekayə yazdım, orada da bol-bol bu tayfanın toy-büsatıyla bağlı nanaylardan istifadə etdim.” [Cəfərzadə, 2021d: 377-382].

Əzizə Cəfərzadə və qardaşı Əhməd Cəfərzadənin 1948-1998-ci illər arasında bu yerlərdən topladıqları bayatılar bu il yazıçının oğlu Turan İbrahimov tərəfindən “Nanaylar” başlığıyla (“Elm və təhsil”, 2021) çap edilmişdir. Sevindirici haldır ki, kitaba yazıçının və qardaşı Əhməd Cəfərzadənin bu yerlərə

səfər etdikləri zaman çəkdikləri fotoşəkillər və həmin ərazinin orjinal adları ilə yazılmış xəritələr də daxil edilmişdir.

6. Əzizə Cəfərzadənin səyahət qeydlərində yer alan Qarabağla bağlı başlıca fikir və təsbitlər

Əzizə Cəfərzadənin arxivi əsasında ikicildlik səyahət yazıları müəllifin oğlu Turan İbrahimov tərəfindən çapa hazırlanıb. Bu həcmli əsərdə müəllifin həm ölkə içinə, həm Sovet İttifaqına, həm də dünyanın bir çox ölkələrinə etdiyi səfərlərdən bəhs edən səyahət yazıları yer alır.

Azərbaycanın məşhur şair, coğrafiyaşünas və səyyahlarından olan Zeynalabidin Şirvaninin həyatını əvvəlcə uzun hekayə, sonra isə roman kimi əbədiləşdirən müəllifin özü də dil və üslub baxımından Övliya Çələbi ilə müqayisə olunabiləcək bir təhkiyə tərzinə sahibdir. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının həm kişi, həm də qadın səyyahları arasında birinci yeri tutan Cəfərzadə dünyanın şərq və qərbi də daxil olmaqla bir çox ölkələrə səyahət etmişdir. Bu səfərlərin bəziləri ən azı 3-4 dəfə təkrarlanmışdır.

Bu ölkədaxili və beynəlxalq səyahətlərin orta qəhəti müəllifin əsrarəngiz dili və üslubu, yerləri və hadisələri təsvir və şərh etmə tərzini, oxuduqları ilə gördükləri arasında əlaqə yaradaraq qeyri-adi təhlilidir. Yazıçının ilk xaricə səfəri altı yaşında İrana səfəri olub. Daha sonra həyat yoldaşının işi ilə bağlı iki dəfə Sibirə gedib. 1950-ci illərdən başlayaraq Azərbaycanda və Sovet İttifaqında müxtəlif ezamiyyətlər də müəllifin bu mövzudakı təcrübəsini gücləndirmişdir. İlk ətraflı səyahət yazısı 1965-ci ildə həyat yoldaşının işi ilə əlaqədar səyahət etdiyi və bir müddət yaşadığı Qana haqqında yazdığı “Qızıl sahilə səyahət”dir. Afrika qitəsini və insanların həyatını təsvir edən bu əsər həm yazıldığı dövrdə, həm də bu gün bölgənin sosial, siyasi və coğrafi aspektlərinin tanınmasında, mədəni müxtəlifliyinin dərk edil-

məsində mühüm rol oynayır. Bundan sonra müəllif 1975-ci ildə keçmiş Yuqoslaviya, 1977-ci ildə İraq, 1977-1978-ci illərdə Estoniya, 1979-cu ildə dəniz yolu ilə Volqaboyu, 1986-cı ildə Özbəkistanın Səmərqənd və Xarəzm şəhərləri, sonrakı illərdə İran, Türkiyə, Hindistan, Sinqapur, Malayziya, Şimali Kipr, İsrail və s. ölkələrə səyahət etdi. Müəllifin bütün səyahət yazılarını başqa bir araşdırmada təfərrüatı ilə araşdıracağımız üçün burada yalnız onun ölkə daxilində Qarabağa, xüsusən Şuşa və ətrafına etdiyi səyahətlər vurğulanacaq:

1960-cı ildən Qarabağa, xüsusən Şuşaya getməyə başlayan yazıçı son üç səfəri ilə bağlı təəssüratlarını qələmə alıb, tarixləri qeyd edib. Bu səfərlər 1975, 1980 və 1988-ci illəri əhatə edir.

Müəllifin ilk səfəri 1975-ci il sentyabrın 3-də Şuşaya bir günlük səfəri olub. İkincisi isə 1980-ci il mayın 21-dən iyunun 16-na kimi olub və müəllifin bu bölgəyə ən uzun səfəridir. Əzizə Cəfərzadənin Qarabağa üçüncü səfəri 1988-ci ilin fevral ayının sonlarında Respublika Qadınlar Şurasının sədri olduğu müddətdə etdiyi 11 günlük işgüzar səfər idi.

3 sentyabr 1975-ci ildə baş vermiş bir günlük ekspedisiyanın təəssüratlarına əsaslanaraq öyrənirik ki, Əzizə Cəfərzadə Şuşaya ilk dəfə 1960-cı illərdə illərdə gedib. Bu yazıdan belə anlaşılır ki, müəllif Şuşaya ötən əsrin 60-cı illərində “Natəvan haqqında hekayələr”in ilk nəşri üçün material toplamağa və Natəvanın yaşayıb boya-başa çatdığı, hökmranlıq etdiyi, ədəbi məclislər keçirdiyi yerləri bir-bir gəzməyə gedib. Şuşa-Ağdam səfərində bir çox hadisələr müşahidə olunsa da, yazıçı, Qarabağ üçün çox mühüm işlər görən sonuncu hökmdarı Xurşidbanu Natəvanın xaraba məqbərəsini-məzarını və Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xanın türbəsinin yerində yalnız kiçik bir torpaq parçası qaldığını görəndə çox pəjmürdə olur. “Kaş ki, bənövşəni sevən Natəvanın məzarının ətrafına gül əkmək işini buradakı məktəblərdən biri öz üzərinə götürəydi. Şəhərdə bir çox məşhur

adamların heykəlləri olmasına baxmayaraq, Natəvanın heykəli bunların arasında yoxdur”, deyərək təəssüflə fikirləşir. Müəllif qısa zamanda bununla bağlı təkliflər verir. Burada Qarabağdan, xüsusilə Şuşadan olan bütün şair, yazıçı və musiqiçilərin adlarını anır. Biz burada müəllif haqqında da müəyyən məlumatlar öyrənirik: Əzizə Cəfərzadə məşhur yazıçı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin pərəstişkarıdır və Şuşanı ilk dəfə ondan öyrənmişdir. Müəllif bu bir günlük ekspedisiya nəticəsində formalaşan təəssürlərlə Şuşa və Qarabağ torpaqları ilə bağlı 200 ilə yaxın etinasızlığı üzə çıxarıb lazımı yerlərə məlumat vermişdir. Şəhərin inkişafı üçün görülən xeyirxah işləri tərifləməkdən geri qalmayan müəllif, bu şəhərin uğurlu idarəçilərini də tərifləmişdir. O, tarixi yerlərin bərpası, muzeyə çevrilməsi, Şuşadakı musiqi alətləri fabriki və bir çox başqa işlərdən bəhs etmişdir.

Əzizə Cəfərzadə Qarabağda yox olmaqda olan memarlıq abidələrinin, milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması, yaşadılması, tarixi abidələrin təmir edilərək gələcək nəsillərə çatdırılması üçün dünya təcrübəsindən nümunələr gətirərək dəyərli təkliflər vermişdir.

“Şuşaya bir günlük səfərim var idi. Mənim üçün uğurlu hesab etdiyim Natəvan mövzusu aparırdı məni. İlk kitabım “Natəvan haqqında hekayələr” olmuşdu. Sonralar da bu mövzu məni tərk etməmişdi. Bir neçə hekayə və məqalələr yazmışdım. Bu il yenidən qayıtdığım həmin mövzu ilə əlaqədar yola çıxmışdım. Bəzi adları, hadisələri dəqiqləşdirmək, 1960-cı illərdə gəzdiyim yerlərdə yenidən canlandırmaq istəyirəm. Yayın oğlan çağı keçmişdi. Tarlalarda təzəcə açılmış pambıqlar üzərində ağ qızıl sərətini toplayan əllər göyərçin tək qanad çalmağa başlamışdı.

...Əlbəttə Ağdama gələsən, qarşıda Natəvan mövzusu ola, özü də onun qəbrini ziyarət etmədən gedəsən – bu mümkün olan iş deyil. Yolumuzu imarət adlanan qəbristanı çevirdik. Darvazadan içəri ürək döyüntüsü ilə girdik. Təkcə bir gözətçi Məhərrəm

kişinin qeyrətinə tapşırılmış “İmarət” İmarətlikdən düşüb. Qarabağın iki əsrdən ziyadə tarixinin özündə əks etdirən “İmarət” təəssüf ki, baxımsızdır. Şuşa qalasının binasını qoymuş Pənah xanın qəbri yerində ot basmış tərədən başqa bir şey yoxdur. Başqa tarixi qəbir və abidələr də o cümlədən, xalqımızın tarixi ilə əlaqədar görkəmli şəxsiyyətlərin qəbri, Natəvana yaxın, əziz olan insanların məzarı ot, daş, torpaq altındadır. Natəvanın qəbri də xarabəzərə bənzəyir, nə abidə, nə sinə daşı, nə bir yazı, halbuki doğma yurdu, el-obanın istəkli xalqı üçün hər şeyindən keçmiş şairə, rəssam Natəvan bənövşəni çox sevirdi [Cəfərzadə, 2022a: 69-78].

Müəllifin ikinci məqaləsi 21 may-16 iyun 1980-ci il tarixlərində etdiyi 27 günlük səfərinin təəssüratlarıdır.

Əzizə Cəfərzadə bura universitet müəllimi kimi və Şuşadakı pedaqoji məktəbdə keçirilən imtahanlarda iştirak etmək üçün dəvət olunub. Amma tələbələrin keyfiyyəti onu qane etmir. Bir aya yaxın davam edən bu ekspedisiyada müəllif bir ziyalı kimi bir çox mühüm məsələlərə toxunub. Ermənilərin əvvəlcə Şuşada, sonra isə Xankəndində keçiriləcək proqramın Xankəndi hissəsinə, Azərbaycan ədəbiyyatşünas və alimlərindən ibarət nümayəndə heyətinə fərqli baxışı və son nəticədə proqramın yalnız Şuşada keçirilməsi, tarixi abidələrin baxımsızlığı, Gövhər ağa məscidinin acınacaqlı vəziyyəti, Natəvanın evində, şeirlər yazıb qonaq qəbul etdiyi otaqlarda toyuq-cücələrin gəzişməsi bunlardandır. Natəvanın büstünün qoyulması, Şuşada tikdirdiyi fəvvarələrin üzərində lövhələrin hazırlanıb asılması, yerli hakimiyyət orqanlarının bu işə cəlb edilməsi yazıcının bu səfərdə gördüyü vacib işlərdəndir.

Məşhur Qarabağ atlarını görəncə, at həvəskarı atasının atlarına quş çevikliyi ilə hoppanıb çapan Əzizə Cəfərzadə, gənclik illərindəki gözəl xatirələrini də burada yada salmışdır. Qarabağda, Şuşada, Laçında və bir çox başqa yerlərdə bütün tarixi abidələr

bərbad vəziyyətdədir. Laçınla bağlı yazır: “Kaş Sarı Aşığın məzarını görməyəydim”. Üstündəki günbəzin altında inəklər kölgələnir, qəbir peyidlə doludur. Bir küncdə od yandırılıb, ətrafa kömür parçaları səpələnib. Əzizə Cəfərzadə, Şuşadan çıxarkən “Beş ildən sonra Şuşa” adlı məqalə yazır. O, bu məqaləsində şuşalılara səslənir və onları malik olduqları maddi, mənəvi və mədəni sərvətlərin qədrini bilməyə, bu misilsiz sərvəti qoruyub saxlamağa dəvət edir:

...Əzizim şuşalılar, ötənlərdə də dediyim kimi siz qədim abidələrdən yaxşı istifadə edə bilərsiniz. Gəncə darvazası, tarix muzeyinin yerləşdiyi “Gövhərağa məscidi”, köhnə bazar, (heyf ki, bir az çirk və səliqəsizdir) tur baza yanındakı estrada səhnəsi buna canlı misaldır. Amma hər gözəlin bir ayıbı olduğu kimi, Şuşada da buna adam təəssüflə rast gəlir. Bir zamanlar Gövhər ağa bir suala cavab verəndə demişdi: “Mən xalqıma iki oğul qoyub gedirəm”. Sağ olun, o oğullardan birini – məscidi muzeyə çevirmişsiniz. Bəs o birisi niyə anbar olub? Onu nə üçün gözdən salmışınız? Halbuki həmin bina öz daxili gözəlliyini saxlayıb. Ondən mədəni-maarif məqsədləri üçün istifadə etmək olar. Təzəcə təmirdən çıxan Ocaqqulu evindən əla pionerlər sarayı olar. Vaqif mədrəsəsini də tezliklə açmaq lazımdır, eksponatlar öz muzeyini gözləyir. Hələ Pənah xanın və İbrahim xanın razılığı ilə Şuşada tikilmiş böyük kilsəni də təmir edib ondan muzey və ya başqa bir mədəni ocaq kimi istifadə etmək vaxtı çatıb. Şuşada təmir işləri yaxşı gedir. Bu baxımdan istəkli Natəvanın 1873-cü ildə “Xanqızı bulağı” ilə eyni vaxtda şəhərin erməni məhəlləsində tikdirdiyi bulağı da nəzərə almaq lazımdır. Həmin bulaq tur bazanın ərazisində axar-baxarlı bir guşədə yerləşir. Üz örtüyünün zədələnməsi nəzərə alınmasa sağ-salamat durur. Onu da, ölməz şairənin tikdirdiyi su anbarını da səliqəyə salıb turist marşrutuna daxil etmək lazımdır. Yoxsa tarixlər şahidi Şuşanın turizm baxımından marşruta daxil olan “görməli yeri azdır”.

Turbaza isə gözəl və səliqəlidir. Burada yeni tikilən kotejlər, su hovuzu, günəş vannası qəbul etmək üçün səliqəli çəmənlər, yeni estrada səhnəsi şəhərimizə gələn qonaqları valeh edir. Turistlər bazamızda şən və məzmunlu dincəlirlər.

Şəhərimiz, elimiz elə bütünlüklə qoruqdur. Şuşamız təkcə musiqinin deyil şeirin, şeiriyyətin də beşiyi olub. Keçən əsrin ikinci yarısında burada iki ədəbi məclis fəaliyyət göstərmiş; yüzə yaxın ziyalı olub. Musiqiçi və xanəndələrlə yanaşı Şuşamız onlarla şair, təzkiyəçi, rəssam, xəttat, nəqqaş və başqa sənətkar yetirib. Şuşada Aşıq Pəri, Ağabəyim ağa, Gövhər ağa, Xurşidbanu Natəvan, Fatma xanım Kəminə, Qəmərbəyim Şeyda kimi ondan çox qadın şair yetişmiş; hər biri ilə bir ölkə fəxr edə bilər.” [Cəfərzadə, 2022a: 201-218].

“Ağdam-Qarabağ-Xankəndi-Şuşa səfərim” adlı üçüncü məqalə 28 fevral 1988-ci il tarixlidir. 1988-ci ildə Qarabağ münaqişəsi başlamış və ermənilər Dağlıq Qarabağ Muxtar Respublikası adı altında Qarabağı Azərbaycandan qoparıb Ermənistanla birləşdirilməsi üçün küçələrə çıxmışdılar.

Bu səfər Qarabağ hadisələrinin tamamilə nəzarətdən çıxdığı və ermənilər Xankəndində meydanlara çıxaraq “Biz İrəvanla birləşmək istəyirik” şüarları səsləndirməyə başladıkları vaxta təsadüf edir. Bakıdan heç bir ərzaq və yardım materialı qəbul etməyən, tamamilə yırtıcıya çevrilən bu kütlə, bu meydanda iki silahsız azərbaycanlı gənci qətlə yetirdi. Hadisələr qızısqıca bütün ətraf şəhərlərdən axışaraq Xankəndinə, ermənilərlə hesablaşmağa gələn silahsız Azərbaycan gənclərinə qədim türk adət-ənənəsi ilə başlarından örtüyü çıxarıb gənclərin ayaqları önünə atan müdrik analar əngəl oldular. Beləliklə, tərədən dirnəyə qədər silahlanmış ermənilərin qarşısına çıxmağa hazırlanan bütün silah-sursatları toplanıb əllərindən alınan günahsız azərbaycanlı gənclər qırğından xilas oldular. Bu səyahət yazılarında Qarabağ hadisələri, xüsusən 1988-ci ildəki bu səfər za-

manı ermənilərin qəzəbi, daxili siyasətdəki bütün qarışıqlıqlar və vətəni düşməyə təslim etmə faciəsi müəllif tərəfindən ətraflı izah edilmişdir. Bu yazılar həm də tarixi həqiqətlərin, o dövrün faciələrinin gələcək nəsillərə çatdırılması baxımından çox əhəmiyyətlidir. Ermənilərin ruslara arxalanıb azərbaycanlılara divan tutması, min bir hiylə ilə torpaqlarımızı əlimizdən almağa çalışmaları, siyasi yolla buna nail ola bilməyəndə müharibəyə başladıkları, silahsız insanları evlərindən çıxardıkları və b. burada qeyd edilmişdir.

“Günorta gəlib Xankəndiyə çatdıq... Meydan mala-mal adamlarla dolu. Əlində “meqafon”- “şeypur” tutmuş bir qadın danışır və o danışdıqca teatr tamaşasında öyrədilmiş kimi böyük kütlə bar-bar eyni bir sözü bağırır: “birləşmə-birləşmə”. Əslən ağdamlı olan cavan təbliğat şöbə müdiri İsmayıl bu dəhşətə necə dözür? Həm ciddi cismani qorxu altındadır; həm də hər dəqiqə millətinə yağdırılan küfrlər, söyüşlərlə mənəvi yaralanır. Onun şöbəsinin işçilərindən olan Sergey Qriqoryan özünü elə aparır ki... Əsil belələridir əl altından kütləni alovlandıran. Qreta Vaçaqanovnanı çağırırlar. O mənim Qarabağ üzrə müavinimdir. Məni Şuşaya müşayiət etməkdən qətiyyətlə imtina elədi. O da açıq narazılıqla “mən təbliğat aparıram, amma neynim ki, qadın şuralarından mərkəzə bircə teleqram getməyib”. Amma qadınlar hey yazır, göndərir. Dedilər ilk günlər kişilər çox imiş meydana. 13 fevralda baş verib ilk nümayiş. İndi isə öndə qadınlardır. Qadınlar və uşaqlar. Olduqca təşkilatlı bir şəkildə danışır, şeir oxuyur, bağırır, Ermənistanla birləşmək tələb edirlər. Burada və onlara səs verən, ilham verən Ermənistanda bir neçə gündür ki, iş dayanıb, institutlar, məktəblər işləmir. Onlar Bakıdan gələn ərzaq və s. qatarlarını, maşınları boşaltmır, “biz sizdən heç nə istəmirik, yalnız qovuşmaq, Ermənistana qovuşmaq istəyirik” deyirlər. Meydanda Lenin heykəli önündə “Qarabağ ağlayır, Moskva susur” şüarı asıblar, tribuna düzəldiblər, odun

yığıblar. Uzaq kəndlərdən gələnlər qara, yağışa, küləyə baxmadan burada gecələyirlər. Yox, yox! Bu başsız kütlə deyil. Ciddi hazırlanmış təşkilatdır. Və o qədər intizamla, divarlara “yaşasın dostluq”, “yaşasın sovet xalqlarının dostluq əlaqəsi” şüarları vurub. Burada isə Lenin abidəsini önünə “Qarabağ ağlayır, Moskva susur” transparantı qoyublar. Niyə ağlayır Qarabağ? Ölən iki cavan ki, azərbaycanlı, ağdamlıdır. Babayanın “aktivdə” “quldur” adlandırdığı ağdamlılar. Necə olub ki, “quldur” qurban verib, hücum edilən azğın kütlədə isə burnu qanayan olmayıb. Bizim ürəyi yumşaq, kövrək, kinsiz, tez unudan millətin heç kimə qərəzi yoxdur. Bütün Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bir sətir, bir misra nəinki erməniləri, heç bir xalqı, milləti təhqir edən parça yoxdur. Nizamidən bəri bütün şair və yazıçılarımız yalnız məhəbbət, humanizm təbliğ ediblər. Necə yaşamışdıq bu qonşuluqda? Bir halda ki, Raffi (“İsqırı”, “Xent”, “Samvel”), S.Ayvazyan, S.Kapitukyan, S.Xanzadyan kimi xalq yazıçıları, Zori Balayan (“oçaq”, məqalələr) kimi erməni şair və ədibləri yalnız bizə deyil, bütün Yaxın Şərq xalqlarına (ərəblərə, farslara, türklərə, kürdlərə və s.) qarşı yalnız nifrət təbliğ ediblər.

Bu sınaq günlərində mən üç gün Naxçıvanda, bir gün Stepanakertdə, iki gün Şuşada və beş gün Ağdamda qaldım. Ən ağır, ən çətin günlərini yaşadım ömrümün. İyirmidən çox idarə, məktəb və müəssisədə, sadəcə evdar qadınların qarşısında çıxış etdim. Belə vətənpərvər övladlar yetirdiyi üçün xalqımın ata-analarına minnətdarlığımı bildirməklə bərabər onları əbəs qurban gedə biləcək cavanlarımızı qorumaya çağırdım. İki qurban bəsdir. İki igidimiz şəhid olub: Bəxtiyar Quliyev və Əli Hacıyev. İkisi də əli silahsız...[Cəfərzadə, 2022b: 46-50] .

Nəticə

Qarabağ məsələsi Əzizə Cəfərzadənin həm ədəbi, həm də elmi əsərlərində ətraflı yer almışdır. Müəllif Qarabağın təbiətini, flora və faunasını, təbii gözəlliklərini, ən əsası isə mühüm mədəni dəyərlərini “Natəvan haqqında hekayələr”ində uğurla təsvir etmiş, Natəvanın ədəbi portretini ortaya qoymuşdur. Yazıçı elmi əsərlərində bu bölgənin dəyərli alim və şairlərindən bəhs etmiş, onların əsərlərini toplayıb ensiklopediyalar çərçivəsində tədqiq etmiş, Qarabağdan bəhs edən hekayə və romanlarında erməni vəhşiliklərini təsvir etmişdir.

Müəllifin 1960-cı ildən başlayaraq müxtəlif vaxtlarda Qarabağa, xüsusən Şuşaya səfərləri zamanı qeyd etdiyi məsələlər əslində bu bölgədə həyata keçirilən məkrli planın ipuclarıdır. Yazıçı bu illərdən başlayaraq ermənilərin bölgədə mühüm gəlir mənbələri əldə etmələrini, məskunlaşdırma siyasətini, ictimaiyyətlə bürokratiya arasında uçurumu açmaq cəhdlərini müşahidə etmiş və bunu lazımi orqanlara çatdırmağa çalışmışdır.

Əzizə Cəfərzadə öz əsərlərində son iki əsrdə millət olaraq yaşadığımız faciələrə, erməni qırğınlarına görə məsuliyyət daşıyan ermənilər haqqında mühüm məlumatlar verib. Özü də bu faciələri canlı nəslin ağzından, xüsusən də nənəsinin, anasının dilindən eşitmişdi. Təəssüflər olsun ki, uşaqlıqda eşitdiyi bu faciələr sonralar bir daha təkrarlanmışdır. Bu səbəbdən də müəllif hər fürsətdə Qarabağ məsələsini gündəmə gətirmiş, ədəbi və elmi əsərlərində Qarabağın vətənimizin ayrılmaz bir parçası olduğunu dəfələrlə ifadə etmişdir.

Bu hadisələrin qızıdığı dövrdə Azərbaycan Respublikası Qadınlar Şurasının sədri kimi mühüm dövlət vəzifəsini daşıyan müəllif 1988-ci ilin fevralında rayona gedərək hadisələri müşahidə edib müdaxilə etməyə çalışmışdır. Baş verən bir çox təfərrüatın şahidi olan müəllif, Qarabağın Azərbaycandan ay-

rılması üçün bu saxta meydan əməliyyatının çox ciddi bir plan və proqram çərçivəsində əvvəlcədən hazırlanıldığını müşahidə edib. Təəssüflər olsun ki, düşmən iliyimizə sızdı və xalqımızın çox dəyərli övladları o təlatümlü mühitdə həyatını itirdi. Ağıllı idarə oluna bilməyən bu xaotik prosesin sonunda vətənin əhəmiyyətli bir hissəsi ermənilərin əlinə keçdi. Göründüyü kimi, Əzizə Cəfərzadə Qarabağ hadisələrini bir yazıçı və ziyalı kimi deyil, həm də bir ictimai xadim kimi izləyib, vətəninə sevhəsas bir vətəndaş kimi bütün varlığı ilə bu hadisələri ölkəmizin rifahı naminə bitirməyə çalışıb. O, qarşısını ala bilmədiyi hadisələr qarşısında isə vəzifəsindən istefa vermişdir. Qəzet-jurnallarda qələmi ilə, meydanlardakı təsirli üslubu ilə xalqı ayılmağa çalışan, bütün xalqa, xüsusən də gənclərə ruh yüksəkliyi verən Əzizə Cəfərzadə, bu işgal və məğlubiyyətlərdən sarsılan gənclərə vəziyyətdən çıxış yollarını göstərməyə çalışmışdır.

Qaynaqlar

Bayram Parvana (2013). Azize Caferzade, Hayatı, Sanatı, Hikayelerinin İncelenmesi. Ankara. Akçağ Yay. - 200 s.

Bayram Parvana (2021a). “Azize Caferzade’nin Hikâyelerinin Konusu”. Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi. 2021, Yıl/Year: 9, Sayı/Issue: 25, ISSN: 2147-8872, s.107-129.

Bayram Parvana (2021b). Azize Caferzade’nin Eserlerinde Karabağ Konusu / “Ədəbiyyatda Qarabağ mövzusu” Respublika Elm Konfransının Materialları. Qərbi Kaspi Universiteti, 24 Aprel, Bakı, s. 46-55.

Cəfərzadə Əzizə (1960). Natəvan haqqında iki hekayə: Toy; Vergi (hekayələr) / *Azərbaycan*, № 12, s. 55-61.

Cəfərzadə Əzizə (1961). Dünyaya insan gəlir (hekayə) / *Azərbaycan qadını*, № 1, s.11-13.

Cəfərzadə Əzizə (1962). Xan qızı bulağı (hekayə) / *Azərbaycan qadını*, № 2, s.12-14.

Cəfərzadə Əzizə (1963). Natəvan haqqında hekayələr, Bakı: Azərneşr. - 60 s.

Cəfərzadə Əzizə (1967a). Qırxbuğum (hekayə) / *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1 iyul, s.8-9

Cəfərzadə Əzizə (1967b). Şairə (Xurşidbanu Natəvan haqqında məqalə) / *Azərbaycan qadını*, № 9, s. 18-19.

Cəfərzadə Əzizə (1968). Qızıl sahilə səyahət, Bakı: Gənclik. - 142 s.

Cəfərzadə Əzizə (1971). Fatma xanım Kəminə, Bakı: Gənclik. - 100 s.

Cəfərzadə Əzizə (1972). Könül çırpıntıları, Bakı: Gənclik. - 128 s.

Cəfərzadə Əzizə (1974). Azərbaycanın aşiq və şair qadınları, Bakı: Gənclik. - 188 s.

Cəfərzadə Əzizə (1981). Azərbaycan poeziyasında xalq şeiri üslubu - I (XIX əsr materialları əsasında), Bakı: ADU. - 80 s.

Cəfərzadə Əzizə (1983). Hər budaqdan bir yarpaq, Bakı: Gənclik. - 236 s.

Cəfərzadə Əzizə (1988). Köklerimiz üstündə yücelmeliyiz, *Tercüman qəzeti*, İstanbul, 6 Mart, s.9.

Cəfərzadə Əzizə (1989a). Azərbaycan'ın dramı, *Türkiyə qəzeti*, İstanbul, 14 dekabr, s.15

Cəfərzadə Əzizə (1989b). Ermenilər vahşeti yalanla örtüyorlar, *Türkiyə qəzeti*, İstanbul, 16 dekabr, s.15.

Cəfərzadə Əzizə (1989c). Hürşid banu Natevan, Aylık siyasi, kültürel, akademik *Tanıtm Dergisi*, sayı 115. Şubat, s.29-30.

Cəfərzadə Əzizə (1991). Azərbaycanın aşiq və şair qadınları, II nəşri, Bakı: Gənclik. - 288 s.

Cəfərzadə Əzizə (1993). Uşaq harayı / *Azərbaycan gəncləri*, 1 dekabr, s.4.

Cəfərzadə Əzizə (1995). Siraci kimdir? *Ədəbiyyat qəzeti*, 10 mart, s.5.

Cəfərzadə Əzizə (1996). “Gülüstan”dan öncə, Bakı: Şur. - 148 s.

Cəfərzadə Əzizə (1999a). Azərbaycan poeziyasında xalq şeiri üslubu - II, Bakı: BDU. - 76 s.

Cəfərzadə Əzizə (1999b). Haray (hekayə) / *Həftə*, 26 fevral, s.3.

Cəfərzadə Əzizə (1999c). Üç bədbəxt / *Olaylar*, 12-18 iyun, s.12.

Cəfərzadə Əzizə (1999d). Ağlamayın, ümid verin / *525-ci qəzet*, 2 iyul, s.13

Cəfərzadə Əzizə (1999e). Barışıq olarsa, ... / *Yeni Azərbaycan*, 8 sentyabr, s.3.

Cəfərzadə Əzizə (2000). Natəvan və Kəminə (Yaradıcılıq əlaqələri) / *Ulduz*, № 12, s.32-39.

Cəfərzadə Əzizə (2001a). “Ağlağan” oğlanlarıma / *Ədəbiyyat qəzeti*, 16 fevral, s.2.

Cəfərzadə Əzizə (2001b). Bu saat ədəbiyyatda ən vacib mövzu Qarabağdır / *Ekspress qəzeti*, 13 Sentyabr, s.17.

Cəfərzadə Əzizə (2003). Azərbaycanın şair və aşiq qadınları, Bakı: Maarif. – 280 s.

Cəfərzadə Əzizə (2005). Azərbaycanın aşiq və şair kadınları, (Hzl: Cengiz Alyılmaz) Ankara: Belen Yay. - 234 s.

Cəfərzadə Əzizə (2021a). Seçilmiş əsərləri, (“Natəvan haqqında hekayələr”, “Qobustan çökəklərində”) I cild. Bakı: Elm və Təhsil. - 352 s.

Cəfərzadə Əzizə (2021b). Seçilmiş əsərləri, (Hekayələr I) VIII cild. Bakı: Elm və Təhsil. - 346 s.

Cəfərzadə Əzizə (2021c). Seçilmiş əsərləri, (Hekayələr II) IX cild. Bakı: Elm və Təhsil. - 372 s.

Cəfərzadə Əzizə (2021d). Tanıdıqlarım, sevdiklərim xatirələrimdə. Tərt. Turan İbrahimov. Bakı: XAN. - 388 s.

Cəfərzadə Əzizə (2022a). Seçilmiş əsərləri, (Səfərnəmələr I) XIII cild. Bakı: Elm və Təhsil. - 378 s.

Cəfərzadə Əzizə (2022b). Seçilmiş əsərləri, (Səfərnəmələr II) XIV cild. Bakı: Elm və Təhsil. - 254 s.

Джафарзаде Азиза (1958). Альбом Хуршидбану Натаван (Хуршидбану Натəванın рəsim albomu) / Советское востоковедение, Академия Наук СССР. № 3. s.132.

Джафарзаде Азиза (1961). Хуршид Бану Натаван - поэтесса и художница Азербайджана XIX века (XIX əsr Azərbaycan şairə və rəssamı Хуршид Бану Натəван). Труды Республиканского рукописного фонда. Баку, Том 1, с. 43-53.

Dos.dr. Asifə Telmanqızı
Bakı Dövlət Universiteti
a-aliyeva70@mail.ru

**ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN TARİXİ NƏSRİNDƏ
MÜHİT, ŞƏXSİYYƏT VƏ BƏDİİ HƏQİQƏT
("Vətənə qayıt" romanı əsasında)**

Bəlli olduğu kimi, ötən əsrin altmışıncı illərində Azərbaycan tarixi romanı öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu illərdə Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinə, mərhələlərinə, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərinə həsr olunmuş xeyli roman yazılmışdır. Şübhəsiz ki, tarixə belə böyük marağın mərkəzində milli gerçəqliyə maraq, özünüdərk amalı, yaddaşa qayıdış duyğuları dururdu.

Altmışıncı illərdə tarixi roman və povestlərlə məhsuldar çıxış edən yazıçılarımızdan biri, bəlkə də birincisi Əzizə Cəfərzadədir. Onun tarixə marağının başlanğıcını qədim əlyazmalara, ədəbi tariximizin ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılıq irsinə maraqdan ayırmaq mümkün deyildir. Çünki yazıçı bir müddət Respublika Əlyazmaları Fondunda (indiki Respublika Əlyazmaları İnstitutu) işləmiş, qədim əlyazmaları tədqiq etmiş, ədəbi irsimizdən yarpaqlar toplamış, yazacağı tarixi əsərlər üçün zəngin material yığmışdır. "Natəvan haqqında hekayələr" məhz bu qəbilli materialların əsasında qələmə alınmışdır. Yazıçı roman yaradıcılığında da eyni iş üsulundan yeri gəldikcə bəhrələnmişdir.

Müasir Azərbaycan tarixi nəsrini təhlil edən tənqidçi Vaqif Yusiflinin qənaətləri Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılıq uğurlarını aşkarlamaq baxımından maraq doğurur: "Hökm vermək olmaz ki, bu gün tarixi nəsrimiz susub. Yox, susmayıb və bir zaman az

qala axına çevrilən “tarixi birləşdirmək” cərəyanına yeni xətlər qoşulur. Amma o da həqiqətdir ki, yazılan tarixi romanların çoxu xronikaçılıqdan uzağa getmir. Əzizə xanımın tarixi romanlarında isə tarixi dövr və şəxsiyyət bütün ziddiyyətləri və təzadları ilə gözlərimiz qarşısında canlanır” [Yusifli, 1997].

Əzizə Cəfərzadənin “Vətənə qayıt”, “Aləmdə səsim var mənim” və “Yad et məni” romanlarından oluşan “Şirvan” trilogiyası onun roman janrı sahəsindəki axtarışlarının ciddi məhsuludur. Bu trilogiyada müəllif söz diyarı olan Şirvanın ədəbi şəxsiyyətlərinin portretlərini yaratmağa cəhd etmiş və bu məqsədinə uğurla nail olmuşdur. Trilogiyanın birinci hissəsində XVIII əsrin tanınmış şairi Nişat Şirvaninin, ikinci hissəsində XIX əsrin görkəmli söz ustası Seyid Əzim Şirvaninin, üçüncü hissədə şair və həkim Abbas Səhhətin bioqrafiyaları əks olunmuşdur. Lakin bu romanlar tək-cə ayrı-ayrı ədəbi simaların deyil, bütövlükdə o dövr Şirvan ictimai-siyasi həyatının, hakimiyyət uğrunda mübarizənin, ədəbi-mədəni mühitin geniş panoramı ilə səciyyəvidir.

“Şirvan” trilogiyasının başlıca məziyyəti ondan ibarətdir ki, o biri-birini tamamlayan, ədəbi-mədəni keçmişimizin konkret lövhələrini əks etdirən tarixi dövrlər əsasında yazılmışdır. Bu tarixi dövrlərin milli baxımdan müxtəlif siyasi təsir dairələrinin (Türkiyə, İran, Rusiya) izlərini də özündə daşması təbiidir. Bu, Azərbaycan tarixi gerçəkliyinin siyasi nüfuz dairələrinə bölünməsinin başlanğıcı idi, ölkənin nəhayət Rusiya ilə İran arasında bölünməsinə şərtləndirmişdi. Yazıçı hətta sonralar əsərlərindən birini “Gülüstan”dan öncə” adlandırmışdı; “Gülüstan” sülhü isə məlumdur ki, Rusiya ilə İran arasında Gülüstan kəndində (1813) bağlaşma idi.

Professor Xalid Əlimirzəyev yazır: “Şirvan” trilogiyasında XVII əsrin sonlarından ta XX əsrin əvvəllərinə qədər gələn geniş bir dövrdə Şirvanda, xüsusilə onun mərkəzi Şamaxı şəhərində baş verən ziddiyyətli, mürəkkəb tarixi hadisələr təsvir olun-

muşdur. Yaxşı cəhət budur ki, Əzizə xanım yaradıcılıq prosesində təkcə bədii təxəyyülün gücünə arxalanmamış, qələmə aldığı dövrü, şəraiti, tarixi hadisə və faktları ətraflı öyrəndikdən, dərindən əxz etdikdən sonra işə başlamışdır. Lakin yazıçı tarixi yaxşı öyrənsə də, heç vaxt onun əsiri olmamış, tarixi faktları, sadəcə sadalamaq, şərh etmək yolu ilə getməmişdir. O, tarixi həqiqəti, tarixi koloriti qoruyub saxlamaqla yanaşı, hadisə və faktlara həmişə aydın tendensiyalı münasibət bəsləmiş, onlara bu günün ictimai, əxlaqi, estetik tələbləri səviyyəsindən yanaşmağa, müasir məna və məzmun verməyə, dövrün işıqlı, ibrətamiz səhnələrini, milli ləyaqət, qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik, humanizm, xeyirxahlıq kimi mütərəqqi meyllərini ön plana çəkməyə çalışmışdır” [Əlimirzəyev, 1982: 6-7].

“Vətənə qayıt” Şirvan trilogiyasının birinci kitabı olub 1973-cü ildə yazılmışdır. Bu kitab Nişat Şirvaninin uşaqlıq illərinin təsviri ilə başlayır. Nişat əsl adı Nəcəf olan şairin ədəbi təxəllüsüdür. Qəhrəmanın ömür tarixçəsini bütövlükdə əks etdirməyə çalışan müəllif Nəcəfin əvvəlcə misgər şagirdi olmasını, lakin onun təhsilə meyl edərək daim mollaxanaya getmək istəməsini inandırıcı detallarla qələmə almışdır. Uşağın duyğularını qiymətləndirən misgər Məşədi Haşım müəllim Mirkərim ağa ilə danışıraq işdən kənar vaxtlarda Nəcəfin təhsil alması üçün razılıq əldə edir. Beləliklə, balaca Nəcəfin arzusu həyata keçir. O, nəinki misgərliyi və həkkaklığı öyrənir, həm də yaxşı savad alır, ciddi mütaliə ilə məşğul olur və hələ gənc yaşlarından şeirlər yazmağa başlayır və çox keçmədən şair Nişat kimi tanınır.

Əsərdə şairin başına gələn macərələr, həyat və tale çətinliklərinə geniş yer verilir. Xüsusilə, gənc ikən evləndiyi Kəbutərin doğuşdan sonra ölməsi, Maroya bəslədiyi nakam məhəbbət, Şamaxıda baş verən hadisələrdə fəal iştirakı, Salyana sürgün edilməsi, nəhayət doğma yurda qayıdışı bu ədəbi tarixi şəxsiyyətin ömür yolu haqqında bitkin təsəvvür yaradır. Müəl-

lif Nişat Şirvanini gəncliyinə baxmayaraq artıq el arasında sözü keçən, münafişələri həll etməyi bacaran, münsiflik etmək iqtidarında olan el ağsaqqalı kimi təsvir edir. O, cəsarətli bir insan olaraq yeri gəldikcə bir çoxlarının deyə bilmədiklərini deyir, lazım gələndə düşmənlərinə qarşı müqavimət göstərməkdən də çəkinmir.

“Vətənə qayıt” romanının ideya mərkəzində iki xəttin – Vətən və məhəbbət motivlərinin durduğunu qətiyyətlə söyləmək mümkündür. Vətənin taleyi şair Nişatı maraqlandıran ən vacib məsələlərdən biridir. Təsadüfi deyil ki, o, Şükür bəylə Aslan ağa arasında qan davasının yatırılmasında mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, o, vətənin yadellilərdən təmizlənməsində, haqqpərəst qardaşlığı cəmiyyətinin üzvü kimi Ağsunun İran əsgərlərindən azad edilməsi uğrunda döyüşlərdə iştirak edir. Lakin Nəcəfin həqiqətpərəstliyi və cəsarəti ona baha başa gəlir. Haqqpərəst qardaşlığı adından öz cəsarətli fikirlərini birbaşa artıq özünü xan elan etmiş Əsgər bəyə dediyi üçün döyülür və Şirvandan qovulur. Şair öz doğma diyarından qovulmasını böyük ağrı ilə yaşayır, neçə illər Salyanda yaşasa da, öz doğulduğu yurdu unutmur.

Romanda təsvir edildiyi kimi, Nəcəf Salyanda guşənişin və qərib olsa da, burada da özünə yaxın dostlar tapır, böyük nüfuz və hörmət qazanır. Hətta Nəcəf uzaqdan-uzağa anasının və övladının maddi ehtiyaclarını ödəməyə çalışır. Eyni zamanda, Nəcəf şairliyindən də əl çəkmir, özünün gözəl şeirlərini yazır.

Şairin vətənə bağlılığı və cəsarəti Əsgər bəylə dialoqunda çox aydın şəkildə əksini tapmışdır. Belə ki, Nəcəf Əsgər bəydən zərrə qədər qorxmadan və çəkinmədən düşüncələrini birbaşa, həm də olduqca sərt və kəskinliklə onun üzünə deyir. Şairin Əsgər bəyə dediklərinə diqqət yetirək:

– Doğru danışanın papağının qulağı cırıq olar, bəy!..

Ey Nişat, ox tək sözümdən hər kimə səhm əglənür,
Beylədir doğru sözü xatir nişan etmək gərək.

Mənə çox demişdilər vaxtıynan, amma fikir verməmişdim. Səni mərd bildilər, sənə qahmar çıxdılar, millət qəhrəmanı kimi qoruya-qoruya uğrunda qan tökdülər, amma namərd çıxdın, haqq üçün vuruşanların qanının torpaqdan hələ izi getməmiş, sən onları tapdadın, mərd əhalini sındırdın, namərd oldun! Mərdlə namərd qardaş olmur, səndən o el qurbanlarına nə qardaş? Sən mənə sərb axtarırdın, əlinə keçirdin. İndi də bildiyini eləyirsən. Dünən qabağında gedənlərə arxa çevirirsən. Allah qəzəbindən qorxmasan da, xalqın qəzəbindən qorx! El qəzəbinin başı açılanda, qabağında heç nə duruş gətirə bilməz, dağ seli kimi önünə çıxan xarüxəsi yuyub aparır!..” [Cəfərzadə, 1977: 229].

Romanda təkcə Nişat Şirvaninin deyil, özünü vətənə həsr etmiş bir çox qəhrəmanların obrazları əks etdirilmişdir. Bu sırada dərvişlik edən, lakin bütün əməlləri vətənin azadlığına yönəlmiş Ələmşah və Qədəmşah qardaşlarının obrazları diqqəti cəlb edir. Şamaxının yadelli işğalçılardan azad edilməsində bu qardaşların böyük rolu olur; onlar dərviş qiyafəsini atıb döyüş paltarını geyinir, düşmənlərə qarşı igidlik göstərirlər. Ələmşah Ağsunun azad edilməsi uğrunda döyüşdə şəhid olur. Qardaşının ölümü Qədəmşahın qəddini əyir.

“Vətənə qayıt” tarixi romanında şairin dostları olan Rəşid, Raci, Ağahüseyn Zülali, Ağaməsih Şirvani, Salyanda tanış və dost olduğu Ağamirzə Salyaninin obrazlarına da müəyyən yer verilmişdir.

Mənfi planda təsvir olunmuş obrazlardan Əsgər bəy, Şükür bəy, Molla Qiyasəddin və başqaları diqqəti cəlb edir. Xüsusilə Əsgər bəyin daxili-mənəvi cizgiləri çox sərrast və təsirli verilmişdir. Məkrli bir insan olan, rəyasətə, hakimiyyətə can atan Əsgər bəy xalqa vədlər verərək onu öz ətrafına çəkir, hakimiyyətə yiyələndikdən sonra xalqa ağır vergi qoyur, düşmənçilik edir, bir sözlə öz həqiqi simasını göstərir. Əsgər bəyin riyakarlığı təkcə Qədəmşah, Nəcəf kimi dostlarına qarşı deyil, bütün vətənsəvər

insanlara münasibətdə, “Diri Baba” türbəsində daim görüşdüyü və məsləhət aldığı insanlara xəyanətdə də təzahür edir. Romanda Əsgər bəy sonradan bu kimi işlərinə görə peşman olsa da, bu onun günahlarını azaltmır.

Əsərdə Osmanlıların Şamaxı bəylərbəyisi olan Ehsan bəy, Çapar, Hacı Davud və başqa gəlmə hakimlərin yaddaqalan sürətləri yaradılmışdır. Yadellilərə qarşı nifrət əsərin əsas qayə-lərindən, müəllifin daim diqqət yetirdiyi xüsusiyyətlərdən biri-dir. Belə ki, düşmən əlinə düşmüş əsir qızların nisgili romanın bir sıra məqamlarında xatırlanır. Yazıçı Nişatın bibisi Sumanın, xalası qızı Gülşadın da vətəndən qolubağlı aparılmasına diqqət-i çəkir. Bu səhnə şairin uşaqlığının acı, heç vaxt yaddan çıx-mayacaq epizodlarından biri kimi xatırlanır.

“Vətənə qayıt” romanında məhəbbət xətti güclü və əhatəli verilmişdir. Xüsusən Nəcəfin Maroya bəslədiyi məhəbbət çox təbii və inandırıcıdır. Qeyd edək ki, bu məhəbbət qarşılıqlı ol-muş və hətta şairin öz yaradıcılığında bir neçə şeirdə əksini tap-mışdır. Romanda Maro Nəcəfdən başqa bir kəsə getməyi özünə rəva bilmir, onu sevən Surenin sevgisinə də rədd cavabı verir. Nəhayət, bir Multan tacirinin təkliflə, tonqalda diri-diri yan-dırılmasına razılıq verir. Doğrudur, Ələmşah və dostları onu odlu tonqaldan xilas etsələr də, artıq qız öz əvvəlki sevgilisini, onun şeirlərini unutmaq səviyyəsində deyildi. Maronun sonrakı taleyi qeyri-müəyyən təsvir edilsə də, bu əsərin ən güclü və bit-kin məhəbbət xəttidir.

Romanda Ehsan bəyin baldızı Şəbnəm bəyimin şairə mə-həbbəti cavabsız qalan, lakin odlu-alovlu sevgi xətlərindən biri-dir. Vətəni, onun insanlarını sevən, at minən, silah tutan Şəbnəm sadə bir insana, şair Nəcəfə vurulur. Qəlbən təmiz, pak bir insan olan Şəbnəm bəyim şairə olan hissələrini gizlətmir. O, təkcə şair Nişatın şeirlərinin pərəstişkarı deyil, həm də onun özünün məf-tunu olmasından qürur duyduğunu dilə gətirir. Lakin yazıçı on-

ların arasındakı uçurumun mövcudluğuna diqqəti yönəldir. Belə ki, Şəbnəm bəyim Xançobanı tayfasının başçısı Əsgər bəyin bacısı, bəylərbəyi Ehsan bəyin baldızıdır və özünə tay adama da ərə getməlidir. Nəticədə o, sevmədiyi Şükür bəyə qismət olur.

Şəbnəm bəyim öz qardaşı Əsgər bəydən fərqli olaraq başdan-başa müsbət cizgilərlə təsvir olunmuşdur. Qardaşının tam əksi olan Şəbnəm bəyim lazım gələndə kişi libası geyib döyüşə gedir, yoxsul camaata, qaçqınlara kömək etməyi bacarır. Əsərin sonunda şair Nişatı vətənə qaytarmağa başqası deyil, məhz Şəbnəm bəyimin özü gəlir. Bu epizod əsərin ən təsirli səhnələrindəndir. Şairlə söhbətində o, öz qənaətlərini, vətənlə əlaqədar duyğularını belə bildirir: “Hamımız gedəri olsa, bəs balalarımızı kimi oxudacaq? Kim onlara bütün bu olub keçənləri deyəcək, təlim eləyəcək ki, heç bir şey, heç birisinin yadından çıxmasın... Şirvana qayıt deyirəm, şirvanlılar bir Əsgər bəydən, bir Qiya-səddin molladan ibarət deyil. Orada sənin yüzlərlə pərəstişkarın, dostun, oxucuların var. Sən deyəni deyənlər var. Hamınız getsəz, oğullarınızı kimə tapşırırsınız?.. Ərəbistana gedən ərəbcə, farsistana gedən farsca yazır. Bəs öz dilimiz, öz elmimiz necə olsun? Onu kim yaşadacaq? Onu kim yaşadacaq, sən kimlərin hamısı dağılışıb getsə?..” [Cəfərzadə, 1977: 273].

Şəbnəm bəyim əsərdə qəhrəman qadın obrazlarından biridir. Romanda Salyan hakiminin arvadı Qəbulə xanım obrazı da yaradılmışdır. Qəbulə xanım cəngavər bir qadındır, rus məmur-ları ilə dalaşır və onları tənbeh etmək istəyir. Dostu Ağamirzə Səlyaninin məsləhəti ilə Nişat Qəbulə xanıma, eləcə də Salyan camaatına müraciət edərək onları kəskin hərəkətlərdən çəkindirir. Çünki rus zabitlərinin döyülməsi ağır nəticələr verə bilərdi. “Qəzəb gələndə ağıl gedir” – şairin son sözü bu olur.

“Vətənə qayıt” romanının bölmələrinə müəllif ayrı-ayrı bəyati-lər şəklində epigraflar vermişdir. Bu epigraflar yazıçının əsə-rini xalq yaradıcılığı nümunələrinə, konkret tematik-ideya istiqə-

mətlərinə yönəldir. Məsələn, “Beş qız idik” adlı birinci fəsildə vətəndən aparılan qızların dərd-sərini, daxili həyəcanlarını ifadə etmək üçün belə bir epiqraf seçilmişdir:

Apardılar gülümü,
Sındırdılar belimi.
Gəl çıx dağlar başına,
Deyim dərdi-dilimi.

Sonuncu bölmə, yəni “Vətənə qayıt” adlı fəsil belə bir məşhur bayatı ilə başlayır:

Əzizim kətan yaxşı,
Geyməyə kətan yaxşı.
Gəzməyə qərib ölkə,
Ölməyə vətən yaxşı.

“Vətənə qayıt” romanı ümidverici, nikbin bir sonluqla bitir. Şair Nişat Şirvani sürgün olunduğu Salyandan doğma Şamaxıya qayıdır. Yazıçının qənaətinə, vətəndən uzaqda olan vətən oğullarının hamısı gec-tez vətənə qayıtmalıdır. Özünün doğduğu, böyüdüüyü və ərsəyə çatdığı torpağa, sevimli od-ocağına, yurduna qayıtmalıdır. Romandan çıxan əsas nəticə budur. Bütün varlığı, düşüncələri və yaratdığı poetik sənət inciləri ilə doğma yurduna bağlı olan Ağanəcəfin, bir şair olaraq milli ədəbiyyat tarixinə düşmüş Nişat Şirvaninin vətənə qayıdıışı romanda olduqca rəmzi, həm də ibrətli bir məna daşıyır. Şairlərin vətənə bağlılığını sübut etməyə ehtiyac yoxdur.

Professor Şamil Qurbanov “Vətənə qayıt” romanını yüksək dəyərləndirərək yazır: “Vətənə qayıt” romanında ümumi xəttə daxil edilən lirik hadisələr əsərin daha oxunaqlı və maraqlı çıxmasına kömək etmişdir. Xüsusən, Nişat–Şəbnəm, Nişat–Maro

xətləri Əzizə Cəfərzadənin bədii təsvir ustalığını, süjet qurma bacarığını göstərən uğurlu məhəbbət dastanlarıdır. Yazıçı tarixi mövzuya müraciət etsə də, hadisələrə bu günün gözü ilə baxır, onlara müasir tələblərdən yanaşır” [Qurbanov, 1978]. Maraqlı mülahizələrdir və tədqiqatçının əsərin süjet şaxələri ilə bağlı qənaətləri ilə razılaşmamaq mümkün deyildir.

Onu da qeyd edək ki, əsərdəki tarixi faktların zənginliyi tədqiqatçıların da diqqətini cəlb etmişdir. Romanın nəşri ilə bağlı yazdığı eyni adlı məqalədə ədəbiyyatşünas Qurban Bayramov doğru olaraq qeyd edir ki, “XVII–XVIII əsrlərə qayıtmaq, o dövrün ictimai hadisələrini, bunların cəmiyyətə təsiri məsələsini öyrənmək, siyasi ziddiyyətlərin bədii həllini tapmaq yazıçıdan istedad və gərgin zəhmət tələb edir. O, əsl tədqiqatçı zəhmətinə qatlaşmış, arxivləri araşdırmış, arxeologiyanı, etnoqrafiyanı və başqa sahələri öyrənmişdir. Xalqın bədii təfəkkürünə, fəlsəfi-etik təkamülünə yaxından bələdlilik də yazıçıya xeyli kömək etmişdir. Məhz buna görədir ki. “Vətənə qayıt” əsəri hadisələrin cərəyan etdiyi tarixi dövr haqqında oxucuda bitkin təsəvvür yaradır” [Bayramov, 1978]. Lakin tənqidçinin fikrincə, “romanın süjet xətti... tarixi hadisələrə uyğun inkişaf etsə də, bir sıra tarixi şəxsiyyətlərin adları olduğu kimi saxlanılsa da, müəllifin hadisələrə fəal müdaxiləsi qabarıq nəzərə çarpır. Əsərdə bu iki cəhət daim gözlənilmişdir və biri digərini tamamlamışdır” [Bayramov, 1978].

Bütövlükdə Əzizə Cəfərzadənin “Vətənə qayıt” romanında tarix bütün təfərrüatı ilə canlanmaqdadır. Bir yazıçı kimi onu yalnız təsvir etdiyi baş qəhrəmanın (tarixi şəxsiyyətin) həyatı deyil, həmçinin bu qəhrəmanın (tarixi şəxsiyyətin) yaşadığı, fəaliyyət göstərdiyi dövr, mühit, epoxa maraqlandırır. Buna görə də romanda yalnız tarixi şəxsiyyətlər deyil, bədii təxəyyül məhsulu olan obrazlar da tarixdə yaşamış kimi canlı, real, inandırıcı təsir bağışlayır.

Qaynaqlar

- Bayramov Qurban (1978). Vətənə qayıt // Bakı, 1 mart .
Cəfərzadə Əzizə (1977). Vətənə qayıt. Bakı: Gənclik, 303 s.
Əlimirzəyev Xalid (1982). Şair təbiətli nasir // Azərbaycan qadını, №1, 6-8 s.
Qurbanov Şamil (1978). Müasirlik mövqeyindən // Ədəbiyyat və incəsənət, 18 mart.
Yusifli Vaqif (1997). Tarixin ağ səhifələrindən üçü // Azadlıq, 8 avqust.

Dos.dr. Səadət Kərimi

Stokholm Universiteti, İsveç

saadat.karimi@hb.se

Orcid id: 0000-0002-5296-3752

**“DİRİLİK - ƏQİDƏ UĞRUNDA
ÇARPIŞMAQDAN İBARƏTDİR”
(Əzizə Cəfərzadə və onun “Gülüstan”dan öncə”
romanı)**

Görkəmli Azərbaycan yazıçısı, böyük alim və türk mütəfəkkiri Əzizə Cəfərzadə “*“Gülüstan”dan öncə*” adlı möhtəşəm tarixi romanını Azərbaycan xalqına müraciət etmək üçün yazmışdır. Böyük ziyalı bu əsəri 1992-1993-cü illərdə həyəcan təbii olaraq, Azərbaycan xalqının 1988-ci ildə yenidən alovlanan erməni düşmənliliyi və rus imperializmi təzahürü olan 20 Yanvar qətlə, Zəngəzur hadisələri, Qarabağ müharibəsi və özəlliklə Xocalı soyqırımı və başına gələn digər dəhşətli hadisələrdən dərhal sonra yazmışdır. Əsər ilk dəfə 1996-cı ildə nəşr edilmişdir. Bu tarixi romanla müəllifin əsas məqsədi romanın gedişatı boyunca təkrar-təkrar “İnsanlar! İnsanlar! Ayılın” deyərək, Azərbaycan xalqına tarixi hadisələri təffəruatıyla nəql etməklə uyarmaqdır. Roman müəyyən bir zamanda yazılmış və o dövrdəki hadisələrdən bəhs etdiyi üçün tarixi dövr romanıdır [Clark & Sears, 2016]. Təsvir edilən hadisələr baş vermiş və təsvir olunan personajlar real həyatdan götürüldüyü üçün tarixi romanlar özünəməxsus şəkildə realistdir. Tarixi romanları müasir realizmdən fərqləndirən odur ki, hekayələr indiki zamanda deyil, keçmişdə baş verir (Rodwell, 2013). Tarixi romanlar təkcə keçmişlə deyil, həm də müasir cəmiyyətdəki qorxu və narahatlıqlarla əlaqəli hekayələr kimi bir neçə şəkildə şərh edilə bilər [Rodwell,

2013]. “*“Gülüstan” dan öncə*” romanında Əzizə Cəfərzadə indiki zamanla XIX əsrin əvvəli arasındakı məsafəni götürür. Zaman intervalı tarixi romanların xarakterik xüsusiyyətidir. Bu roman tez-tez hekayənin həqiqəti hiss etdirməsinə və keçmişlə indiki arasındakı əlaqəyə kömək edən tarixi faktlar və hadisələr şəklində material ehtiva edir [Ingemansson, 2010].

Əsər bir neçə perspektivdən çox qüdrətli əsərdir, lakin əsərin əsas mövzusu erməni xislətini və rus amansızlığını anlatmaq və Azərbaycan Türk millətini birliyə çağırmaqdır. 1805-ci ildə general Sisianovun başçılığı ilə rus qoşunlarının Şirvan xanı Mustafa Xanın üzərinə hücumunu və Şirvanın qana boyanmasını öz bədii yaradıcılıq məharətilə və zəngin tarixi bilgilərlə təsvir etməklə, Əzizə Cəfərzadənin əsas amacı “Bu günün gözü ilə tarixə baxın, sonra da bu günə baxın. Görün, tarixdə babaların etdiyi hansı səhvlərə, xətalara yol verirsiniz?!” uyarısıdır. “Niyə, nə üçün tarixdən o keşməkeşli keçmişimizin səhvlərinin bugünkü keşməkeşli həyatımızda təkrarına yol verirsiniz? Səbəbini axtarıb onları məhv etmirsiz? Bir düşmən kimi, bir yağı kimi! Çünki bizi bizdən yaxşı tanıyan düşmənlərimiz elə həmin xətalaramızdan istifadə edib bizə, millətimizə, vətənimizə yağı kəsirlər!”, deyər hesab sorur və tənbeh edir. Əzizə Cəfərzadə hər zaman olduğu kimi, bu əsərdə də xalqı üçün narahatdır, əsil ziyalıdır və xalqın Anasıdır! XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xanlıqlarında baş verən faciələri təsvir edərək, Cəfərzadə xatırladır ki, “Elə bil bu gün Xocalı faciəsində təkrar olunan tariximizin bir vərəqi idi o gün”. Filologiya elmləri doktoru Əzizə Cəfərzadə, Hacı Mirzə Əliəsgər -ibn hacı İbrahim Kəşfi və onun “Kitabi-tarixi-dövləti-Mustafa xan” (1818) kitabından və digər tarixi mənbələrdən istifadə edərək oxucuya ciddi tarixi bilgiler verir. Yazıçı Şamaxıdakı Əşəş-ibn- Qeysin məscid kimi tarixi abidələrin nümunə gətirir, bölgədəki mədrəsələrin və karvansaraların sayını verir. “Kürəkçay bağlaşması”nın əslini eynilə təqdim etmək

istəyən yazıçı hüznə bildirir ki, Bakı və Peterburq arxivlərində o illərin sənədlərini, “elə o zaman çıxarıb əsl həqiqəti ört-basdır etməkçün yox etmişlər”. “Kürəkçay bağlaşması”nın on bir maddəsini təqdim edən yazıçı bildirir ki, “bunların heç birini indiki Peterburq arxivlərində də tapa bilmədim. İzi də qalmayıb. Bu on bir bəndi diqqətlə oxusan, sənədlərin neyçün məhv edildiyi aydınlaşar”.

Mustafa xan haqqında “Qarabağ, Şəki xanlarıyla birlikdə o da Gəncənin qatili general Sisianovla görüşə çağırılırdı” deyərək söhbətə başlayan Əzizə Cəfərzadə əsər boyu açıqsözlü, qətiyyətli və cəsarətlidir. O, 80 illik ömrünün 45 ilini xanlıq taxtında əyləşmiş, müharibələr yola vermiş Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan Cavanşirin səsi ilə ermənilər haqqında belə deyir: “Çörəyimiz gəlsin burunlarından, o köpəy uşağı məliklərin. Mən gözü-mü açandan, Şuşa qalasının binası qoyulandan bəri, lap rəhmətlik dədəm Pənahəli xanın sağlığından tanıyıram onları. Gözləri Şuşada, əlləri, dilləri urusdadı ki, tikmədikləri qalanı əlimizdən qopara bilsinlər. Bizi yağı qabağına getməyə vadar eləyən də onların düşmənçiliyidi...”.

“Bizi bizdən yaxşı tanıyan” deməkdə yazıçı Türkün üstün bəşəri özəlliklərə sahib olan millət olmasını nəzərdə tutur. “Türkün təbiəti laqeyd deyil, unutmandır” deyir. “Türk bağışlamağı, unutmacağı, inanmağı bacaran millətdir. Bəlkə də elə tarix boyu əlindən nə getmişsə, bu, insanlara – hamıya inamı, bağışlaya bilmək bacarığı nəticəsində baş vermişdir?!” – deyərək sorur və düşündürür. Əzizə Cəfərzadə burada da böyük pedaqoqdur! O, Mustafa xan Şirvaninin səs ilə deyir: “Övladlarım! Vətənimiz təhlükədədi... Kafir düşmən amansızdı. Qoşunu da, döyüş ləvazimatı da bizimkindən artıqdı. Amma biz onunla üstünük ki, Vətənimiz, doğma yurdumuz uğrunda vuruşuruq. Ana-bacılarımızın namusu uğrunda vuruşuruq. Kafirə qarşı dini-İslamın qələbəsi uğrunda vuruşuruq. Övladlarım, peyğəmbər sələvatül-

lahın istəkli nəvəsi həzrəti-imam-Hüseyn Kərbala çölündə qanlı kəfən geyib və buyurub: “*Dirilik - əqidə uğrunda çarpışmaqdan ibarətdir*”. Bəli, bu gün torpaqlarımızı yağdı düşmənin işğalından azad edən Azərbaycan oğullarının yetişməsində Əzizə Cəfərzadənin danılmaz payı vardır!

Əzizə Cəfərzadə oxucuya Azərbaycan tarixini, keçmişini, zəngin mədəniyyətini, folklorunu və təbiətini tanıdır və sevdilir. Onun əsərlərində hər kəsə öyüd və nəsihətlər, mənəviyyat dərsləri vardır. Böyük ziyalı “*Gülüstan*”dan öncə” romanında xalqına müraciət edərək deyir ki, “İnsanlar! Ayılın! Üzüdönük olmağa, qorxaq olmağa qoymayın əzizlərinizi! Qorxaq arvadı, qorxaq anası, qorxaq övladı adlanmaqdan böyük şərəfsizlik, rüsvayçılıq yoxdur. Doğrudanmı bütün bir millət (tək-tük nəzərə alınmasa) bu qorxaq kütlədən ibarətdir? Şəhid qanı müqəddəs kəlamdan da ucadır. “Get, ya igid – üzün ağ qayıt, ya yüksək şəhid mərtəbəsi qazan!” - deyən analara, türk anasına eşq olsun!” deyir. “*Gülüstan*”dan öncə” romanında yazıçı qadınlarımıza Gülxatın ananın obrazı ilə deyir ki, “Özün gör öz ayıbını, qızım, özgə ayıblamasın səni! Qızsan, qədir-qiymətini bil axı! Tikan olub ayaqlar altına düşmə, gül ol, əllərdə gəzdirsinlər, yaxaya taxsınlar səni”.

Əzizə Cəfərzadə vətəni və xalqını o qədər böyük sevgi ilə anladır ki, hər dəfə Gəncə deyəndə Nizaminin Gəncəsi deyir, “Xaqanınin baba yurdunda rus qoşunlarının komandanı Valeryan Madatov at oynayırdı” deyir. Yazıçı ən çətin vəziyyətlərdə belə Azərbaycan qadınını mübariz, müdrik və sədaqətli verir. Şamaxı-Şirvan xanının böyük oğlu mərd və yaraşılıq gənc Teymurazın aşiq olduğu kənz qız haqqında “Alınmaz qalaydı Yasəmən” deyən yazıçı Azərbaycan qadınına paklıq və namusun hər şeydən önəmli olduğunu çatdırmaq, oxucuya Azərbaycan milli dəyərlərini önə vermək istəmişdir. Vətənimizin rus işğalına məruz qalmasının səbəbini xalqımızın bacarıqsızlığı deyil,

rusun işğalşı xislətində görür, xalqımızın sonunacan qəhrəmancasına savaşmasını nümayiş etdirir. Yazıçı rus generalı haqqında “Bakı igidi onun ürəyinə xəncər saplayıb “Bizdə donuzları belə gəbərdirlər”, – deyəcəkdə. 1803 -cü ildə Cəfərzadə üsyanını qan içində boğmuşdu. 1804-cü ildə isə Gəncəni və gəncəliləri qanına qəltan edən müharibədə igid Cavad xana cismən qalib gəlmişdi” yazır. Əzizə Cəfərzadə rus işğalçılarının xanlarımıza ruhən və mənən deyil, yalnız cismən qalib gəlməsini vurğulamağı vacib bilir! Şuşa, Şəki və Şamaxı xanlarının obrazında, onların “Azərbaycanın işğalı tarixinə “Kürəkçay bağlaşması” adı ilə daxil olan Kürək-çay yaxınlığındakı Çaylı kəndinə tərəf” yollandıqları səhnədə və bir çox başqa səhnələrdə, yazıçı Azərbaycan xanlarını millətinin aqibətini düşünən sərkərdə və müdrik siyasətçilər kimi qələmə verir: ”Milləti qırğına verməyək. Görək taleh alınımıza nə yazıb. Bir 5-10 il də yubadaq bu yürüşü, bu qırğını”. Yazıçı, Mustafa xan haqqında təbəələrini əmin-amanlıqda saxlamağa, bir parça çörək yiyəsi olmalarına səy göstərmişdi” deyir. Cavad xan haqqında yazıçı ”Dünyada namuslu ad qoydu getdi. Kafirə baş əymədi” söyləyir. Mustafa xanın “İlan dilli yağı qədim Gəncənin, Nizami Gəncəsinin adını dəyişib Yelizavetpol qoyduğu kimi, müqəddəs Şirvanın, Xaqani, Fələki, Seyid Zülfüqar, Şükrullah, Şəmsəddin, Zabit kimi yüzlərlə Şirvanilərin Vətəninin də adını dəyişə bilər, tarixdən silə bilər... Allah ö günü göstərməsin...” kimi düşüncələrini verməklə Əzizə Cəfərzadə Azərbaycan xanlarının, ata-babalarımızın qeyrətli və vətənsəvər olduğunu bildirir.

“Çanaxçı dığası” adlandırdığı Valeryan Madatovun obrazı ilə Cəfərzadə erməni düşmənçiliyini aydın göstərmişdir: “Bütün bunlar 1820-ci ildə erməni Valeriyana Madatovun başçılığı, Mədrəsə, Meysəri, Saqilər kəndləri ermənilərinin silahla, ərzaqla, canlı qüvvəylə, bələdçiliyi ilə Şirvanın, xüsusilə Şamaxı, Güllüstan və Fit dağı qalalarının məğlubiyyətindən sonra baş ver-

di”. “Mən cildimi dəyişib iştirak edərəm və bir yanlılıq olsa, yavaşca rusca sizə çevirərəm” deyən erməni Akopun obrazı ilə isə yazıçı oxucuya erməni xislətini başa salır. Cəfərzadə yazır ki, “General (Sisianov) ermənini yuxarıdan aşağı bir süzdü. Eyni dindən olsalar da, gürcü knyazı bu erməni satqınına qəlbinin lap dərin bir yerində nifrət edirdi. Satqınları sevmirdi”. Əlli bir yaşında 1791-ci ildə Rus-Türk müharibəsində seçilən zabitlərdən biri kimi şöhrət qazanmış, polyakların üsyanını yatırtmış ali komandan, general, əslən gürcü olan knyaz Pavel Dmitriyeviç Sisianovun “xüsusi müşaviri polkovnik Arşavir Qriqoryan”, onun “xüsusi tapşırıqlarını həyata keçirən erməni Akop” idi. Erməni xislətinin təsvirinə romanda böyük yer verilir. “Gözlərini yaltaqcasına ona dikən Akopdan soruşdu. ...Təcrübəliydi özü demişkən, bu “sədaqət” matahından yeri gəldikcə Mustafa xana, düşəndə İbrahimxəlil xana və İran hökmdarlarına az satmamışdı”, deyə oxucunu öyrədir. Faciəli hadisələrin səbəbini xülasələmək istəyərək yazıçı deyir ki, “Hər dəfə Mustafa xanın başı bir şeyə qarışanda ya ermənilər, ya da elə ermənilərin əlilə ruslar Qasım xanı fitləyib, hakimiyyəti ələ almağa qızırdırırdı”.

Azərbaycan xanlıqlarının rus qoşunları tərəfindən işğalında birbaşa ermənilərin rolu olduğunu vurğulayan yazıçı Fit dağının misalında vurğulayır: “Burada keşikçi məntəqələri möhkəm idi. Fit dağına, Fit qalasına gedən yola mahir bələdçi olmasa, heç bir sərkərdə cürət edib bu sıldırım, yarıqanlı, dərin dərələrə, sarp qayalara qoşun yeritməz”. Mahir bələdçi dedikdə isə yazıçı erməniləri nəzərdə tutur və roman boyunca yenə də həm bədii ədəbi sənəti ilə, həm də dərin tarixi bilgilərlə bunu oxucuya aşkar edir. Romanın “Yağı gəlir” bölümündə Cəfərzadə Durna qarı ilə Səlim babanın söhbətilə deyir ki, “ermənidi yol görkəzən o kafir imansızın qoşununa. Deyir Mədrəsə, Sağılar tərəflərdə nə ki, musurman kəndi var, qoşun gəlməmişdən, elə adı qonşu, özü düşməndən betər emənilər gəlib, çapıb-talayıb,

qız-gəлиндə urvat, ev-eşikdə islahat qoymayıblar. Deyir, erməni haxçıxları “musurmanın malı da, qanı da halaldı bizə”, - deyib yorğan-döşəyəcən, xəlçə-palazacan nə ələ keçirdə biliblərsə yağmalayıb, qarat mal kimi daşıyıb aparıblar.”

Yazıçı Mustafa xanın düşüncələrini verməklə rusları hərislikdə, amansızlıqda, Azərbaycanı talan etməkdə qınayır: “...nəyi çatmırdı bu urusun? Əslində, bir quruca yaranal (*general* - S.K.) adı vermişdi. Hər arabanın 50 pud yükü olmaq hesabıyanan neçə araba ərzaq, ələf göndərirдик qoşununa. Yük, top-topxana daşımaqçın qoşdu, ətlik dəvə, qaramal, qoyun; ərzaqdan yarma, qəlit, arpa... Daha nə? Nə istəsələr. Elə bunun özü tabelikdi”. Cəfərzadə rus padşahının bir neçə il əvvəl bağladığı “Kürəkçay bağlaşması”nı da, “Gülüstan” müahidəsini də çoxdan tapdalayıb qəsbkar yürüşünə başlamasını ustalıqla anladır. Şirvan xanlığının vəliəhdi Teymuraz bəylə kiçik qardaşı Əliqulu bəyin söhbət səhnəsində yazıçı bildirir ki, “urusa nə əhd-peyman. Qarabağ xanı İbrahimxəlil xannan da bağlaşmışdı həmin o Kürəkçay bağlaşmasını, əhdnaməyə qol qoymuşdular. Eşitmədin başına nə gətirdilər sonradan?... Xanın körpə uşaqlarınacan qırdılar o zalım dinsizlər”. Bununla yazıçı əslində yeni nəsilin həmin hadisələr barədə eşitməsini istəyir. Sisianovun “Gəncəni öz könüllünlə təslim etməsən, anaların bətnini yarıb körpələri belə cidənizə başına keçirəcəyəm” sözlərini bildirməklə böyük ziyalımız oxucunu həyəcanla uyarır: “Bax, əsl məsələ bundadı. Bizi vəhşi, mədəniyyətsiz sayan, bizə “mədəniyyət gətirən” millətin generalı deyib bunu...”.

Yazıçı həm də erməniləri narkorluqda, insan kimi sülh içində, qonşu və dost kimi yaşamağı bacarmamaqda qınayır: “Bəs o erməni köpək oğlanlarının nəyi çatmırdı? Yer desən, yerləri – kəndləri xanlığın gözü - ən yaxşı torpaqlardı. Dəyib-dolaşan yoxdu. Mədrəsədə (*Şamaxıda kənd adı* – S.K.) bir böyük kilsələri vardı. Ayır türk-müsəlman kəndində bəlkə də elə, böyük

tikili yoxdu. Yaxın qonşu kimi yaşayırdılar, rəiyyətlə kirvə olmuşdular”.

Əzizə Cəfərzadə bu ağır faciəli tarixi hadisələri, xalqımızın başına gələn müsibətləri anladarkən oxucunu sıxılmağa da qoymur. O, çox böyük məharətlə xalq danışığı dilinin şirinliyini və ləhcələrini nümayiş etdirərək aradabir yumora da əl atmaqla oxucunu güldürməyi və ağır səhnələrin təsvirindən sonra onun gərginliyini azaltmağı bacarır. Rus dilinə dili yatmayan, Elizavetpol sözünü tələffüz edə bilməyən sadə xalqın diliylə yazıçı deyir: ”Bir səbət pul? Elə də şəhər adı olar? Peterburqa fitilbörk deyənlər. Deməli yazıq gəncələrin başına arvad yaylığı bağlayıblar?”. Mustafa xanın öz əmisi qızı Həlimə xanımla söhbət səhnəsində üşüyərkən eşşək pəlanı belinə basılmasına razı olan xanın təsvirində də yazıçı oxucunu güldürməyi bacarır: “Xan titrəyə-titrəyə xırıldayır: Ədə, adını çəkmə, bas belimə!”. Hətta erməni Akopla rus əsgərinin Azərbaycan qadınlarına təcavüzdən sonra etdikləri söhbətdə “saldat hırıltıyla filosofluq eləməyə başladı: – İnteresno vsyudu deti pri sluçaye zovut mat, a ne ota, ved otes silnee, skoree spaset...”, yazıçı ironiya edir.

Yazıçı Azərbaycan folklorunu və xanlıqlara aid mədəniyyəti böyük zövqlə təsvir edir. “Sarayda xanımların və sultanım-xanımların geydiyi əlvan ipək, məxmər, kimxa paltarlar, başlarına örtükləri hava kimi şəffaf, zərbutalı örtüklər, hörüklərinə düzdükləri inci, əşrəfi saçbağılar, üstlərindəki qiymətli daş-qaşlar “haqqında bilgi verərək, milli xörəklərin adlarını, milli geyim və bəzək əşyalarını və ev əşyalarını sadalamaqla oxucuya həmin dövrə aid maraq yarada bilir. Əsərdə yazıçı çoxlu sayda idiomatik ifadələrdən, xalq deyimlərindən istifadə edir, məsələn : “Hacılar haca gedər, cəhd edər gecə gedər, bir yumurta içində qırx-əlli cücə gedər” tapmacası”, “Quran oxumaqnan donuz dərindən çıxmaz”, “Zahirinə baxıb, batininə qiymət qoyublar” və s. deyimlər.

Roman boyu oxucunun zövqünü oxşayan yazıçı həm də Azərbaycanın təbiətinin təsvirini şövqlə edir. “Samuxun nar meşəsi öz gözəlliyi ilə behiştə xatırladırdı”, “hər quşun öz bahar nəğməsi, hər nəğmənin öz ahəngi, öz nəfəsi vardı. Cəh-cəhlər bir-birindən seçilsə də , bir orkestrin ayrı-ayrı musiqi alətlərini təşkil edirdi sanki”, “hər çaparxana, hər mənzil bir seyrangahdı” deyən yazıçı oxucunu gerçəkdən “Şamaxı cəngilərinin valehedici gözəlliyinə” aşıq edir.

Oxucuya böyük zövq verən aspektlərdən biri də romanda tarixi şəxslərin təsviridir. Əsərdə oxucu hakimiyyət illəri 1787-1820-də keçən, həyatı, ölümü və qəbri Şamaxıda olan Şamaxı-Şirvan xanı Mustafa xanla, Qarabağ xanı İbrahim Xəlil xan Cavanşirlə yaxından tanış olur, İraqdan Hindistana qədər böyük bir ərazidə hakimiyyət qurmuş Nadir şah Əfşara, Amil Hacı Məhəmmədəliyə, Əhməd xan Şahsevən, Şəki hakimi Hacı Çələbiyə, Quba xanı Hüseynəli xana, Qarabağ xanı Pənahəli xana, Şamaxı-Şirvan xanı Məhəmmədsəid xana, Şiraz hakimi Kərim xan Zəndə, Qubalı Fətəli xana, Gürcüstan çarı İrakliyə, İran şahı Ağa Məhəmməd şah Qacara və digər tarixi şəxslərə rast gəlir.

Romanda oxucunun diqqətinə 19-cu əsrin ən seçkin insanları Mirzə Fətəli Axundov, Firudin bəy Köçərli, Molla Pənah Vaqif kimi dahi şəxslər çatdırılır, dövrün yerli ziyalıları tanıdılır: şair Kərbəlayı Arif Allahi, xanəndə Zaman Əbutalib oğlu və Mustafa xanın katibi Mirzə Məhəmməd Səfai, şair Səfiqulu Mirzə, satira şairi Kargar Əhmədi, şair Gülabi, “incürəkli” şair Məmmədhüseyn xan Müştəq.

Əsərdə Əzizə Cəfərzadə oxucuya hər səhnədə həm də mənəviyyat və etika düşüncələrini paylaşmaqdan çəkinmir. O, ”Qeyrəti olan kişi qeyrət yanında hünər göstərməz” və ya “Allah qonağından neyçün gəldiyini soruşmazlar” deyir. Kərbəlayı Arifin diliylə Əzizə Cəfərzadə öz iradını çatdırır: “Bəli...Elm , sən də

lazımsan insana. Amma o vaxtacan ki həsəd, paxıllıq sənə üstün gəlməyə! Elə ki, paxıllıq sənə qalib oldu, elm, fəzilət itib bitir, ağıl da başdan uçur. Alim -zalimə çevrilir”. Tarixçi Kəşfinin diliylə Əzizə Cəfərzadə öz siyasi əqidəsini nümayiş etdirir: “Öz təbəəsindən xəbərsiz hökmdar bələdan başqa bir şey deyildir”. Tarixdə Türk hakimiyyətlərini tənqid etməklə, “Əslində İranda hakimiyyətdə olan türk qanlı Qacarlar bizə qəhmər çıxmalıydı” deməklə, yazıçı əslində Türk toplumlarını birliyə və dayanışmaya çağırır. Mustafa xanın “Nəinki bir- birilə çəkişən, birliyə qol qoymayan biz, hətta, dünyada tanınmış, fəteh sultanlar ölkəsi, Osmanlı İmperiyası, Hindistana, Əfqanıstana, Orta Asiya dövlətlərinə sahiblənə bilən İran... Müsəlman dövlətləri kimi, türk tayfaları da bir-birinə yağı kəsilib” sözləri ilə türk toplumlarını tənqid edir. Əzizə Cəfərzadə “Azərbaycan xanlıqları, məşhur “Aslan və iki öküz” təmsilində olduğu kimi, bir-birilərinin imdadına çatmayıb, bir mübarizə və istiqlal bayrağı altında çarpışmağı bacarmadı... 1820-ci ildə Cavad xanı, İbrahimxəlil xanı qətlə yetirərək müstəmləkə caynağına keçirdi”, deyərək tənqid etməklə indiki nəsilə öyüd-nəsihət verir.

Əzizə Cəfərzadə “*Gülüstan*”dan öncə” romanında Azərbaycan xalqına müraciət etməklə yetinmir. Burada yazıcının müraciəti ümümbəşəridir. O, dünya xalqlarını sülhə çağırır və düşünməyə vadar edir: “Yer üzünü kin-küdurət bürüyüb. Dünya dəli olub. Dayanın! Əl saxlayın! İnsan ömrünə nəzər salın! Nə qədər çox yaşasanız yenə də azdır. Tarixə nisbətdə bir andı ömrünüz. Kainata nisbətdə bir qum dənəsiyə deyilsiniz. Öz qöv-münüzə yağı kəsilməyin! Öz nəslinizi yer üzərindən yox olma təhlükəsinə məruz qoymayın”. Cəfərzadə imperialist ölkələrin xislətini ifşa edir, onları tənqid edir. O yazır: “Qəzavü-qədər böyük dövlətlərin simasında nərd oynayır, xırda millətlər, kiçik məmləkətlər onların əlində şahmat taxtası üstündəki adi bir “piyada”dı. İstədikləri tərəfə hərəkət etdirirlər. Bir soruşan yoxdu

bu böyük dövlətlərdən, böyük millətlərdən: “Axı, kim sizi vəkil edib bu xalqların, millətlərin, dövlətlərin taleyini həll edəsiniz, oynayasız onların taleyilərilə?” Vəhşidilər – qoy vəhşiliklərinə qalsınlar. Kafirdirlər – qoy Allah özü onların cəzasını versin. Onlar sizin mədəniyyəti, dini istəmir, tanımır və özlərinkiylə yaşayırlar, bildikləri kimi. Əl çəkin!” Burada Əzizə Cəfərzadə cəsarətli yazıçı və ədalət carçısıdır. Ona görə də Cəfərzadənin əsərləri, özəlliklə “*Gülüstan*”dan öncə” romanı xarici dillərə tərcümə edilib qürurla dünya xalqlarına çatdırılmalıdır.

Tarixi romanlar keçmiş və indiki zaman arasındakı əlaqəni göstərmək və ya o vaxtdan indiyə bir şey gətirmək, hər hansı təcrübələrdən nəticə çıxarmaq məqsədi daşıyır [Ingemansson, 2010]. Yuxarıda gördüyümüz kimi, Əzizə Cəfərzadə bu məramın öhdəsindən məharətlə gəlmişdir.

Mənbələr

Clark, P., & Sears, A. (2016). Fiction, history and pedagogy: A double-edged sword. *Journal of Curriculum Studies*, 49(5), 620–639.

Cəfərzadə, Əzizə. (1992-1993). “*Gülüstan*”dan öncə. Tarixi roman. 2-ci nəşr. 2018. “Xan” nəşriyyatı. Bakı. 240 s.

Ingemansson, M. (2010). “Det kunde lika gärna ha hänt idag”: Maj Bylocks Drakskeppstrilogi och historiemedvetande hos barn i mellanåldrarna. Makadam förlag.

Rodwell, G. (2013). *Whose history?: engaging history students through historical fiction*. University of Adelaide Press.

Dos.dr. Kəmalə İslamzadə
Bakı Dövlət Universiteti
kemale_67@mail.ru

NƏSR NƏHƏNGİNİN BAYATI SEVDASI

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının çox oxunan, sevilən müəlliflərindən biri olan Əzizə Cəfərzadə həm bədii yaradıcılığı, həm elmi araşdırmaları, həm də pedaqoji və ictimai fəaliyyəti ilə cəmiyyətimizə böyük xidmətlər göstərmişdir. O, öz ilhamını bir tərəfdən çoxəsrlik xalq yaradıcılığı qaynağından, digər tərəfdən isə ənənəvi klassik ədəbiyyatımızdan alır, mövzularını tarixlə yanaşı, müasir həyatdan da götürürdü. Onun çoxşaxəli, zəngin və gərgin fəaliyyətini mükəmməl insani keyfiyyətlərə malik şəxsiyyəti tamamlayırdı.

140

Folklor toplayıcısı və tədqiqatçısı Əzizə Cəfərzadə ayrıca bir araşdırma istiqamətidir. Vaxtilə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən, Azərbaycan türklərinin yaşadığı İran, Türkiyə, İraq, Şimali Kipr kimi ölkələrdən, eləcə də indiki Ermənistanın bir zamanlar azərbaycanlılar yaşayan ərazilərindən ağız ədəbiyyatı nümunələrini qeyd almaqla görkəmli ziyalı çox vacib bir missiyanı həyata keçirmişdir. O, həmin örnəkləri ədəbiyyatımıza və elmimizə qazandırmış, onların itib-batmasına, söyləyicilərin yaddaşında dünyadan köçməsinə imkan verməmişdir.

Toplama materialları içərisində folklorun ən müxtəlif janrları təmsil olunmuşdur: əmək nəğmələri, xalq mahnıları, aşıq şeirləri, dastanlar, mərasimlərlə bağlı mətnlər, deyimlər, ovsunlar və s. Etnoqrafik məlumatlardan geyim və baş örtüklərinin, parçaların, aksesuarların, qədim məişət əşyalarının, qadın zinətlərinin, yeməklərin adlarını da buraya aid etmək olar.

Bütün bu janrların arasında biri vardır ki, Əzizə xanımın ona xüsusi münasibəti olduğunu müşahidə edirik. Bu, qədim dördlük şeir şəkli olan bayatıdır. Salman Mümtazın fikrincə, bu şeir şəkli öz adını Bayat qəbiləsindən götürmüşdür. Həmin qəbilə isə Oğuz xaqanın nəvəsi və Gün xanın oğlu olan, mənası “varlı”, “adlı-sanlı”, “nüfuzlu” kimi izah edilən Bayat xanın adı ilə bağlıdır [Əfəndiyev, 2013: 229].

Salman Mümtaz “bayatı” termininin “Bayat” tayfası ilə əlaqəsini qanunauyğun bir hal hesab edirdi [Mümtaz, 1986: 159-160]. Çünki folklor ənənəsində bunun presedenti vardır. Məsələn, Əfşar tayfasına məxsus “Ovşarı” havası, Qaytaq tayfasına aid “Qaytağı” rəqs havası, Varşaq tayfası ilə bağlı “Varşaqı” şeir şəkli, Gəray tayfası ilə əlaqələndirilən “Gəraylı” şeir biçimi belə bir ənənənin mövcudluğunu təsdiq edir.

Məhərrəm Qasımlı isə sözü gedən dördlüklərin “bayatı” adlandırılmasının səbəbini belə izah edir: “Sözə, musiqiyə son dərəcə həssas münasibət göstərən bayatlar arasında bu folklor şeirinin geniş yayılması, onun etnik-mənəvi həyatın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilməsi, ən başlıcası isə həmin şeir biçimində olan örnəklərin yaradılmasında bayatların önəmli rol oynaması, məhsuldar və yüksək səviyyəli yaradıcılıq qabiliyyəti nümayiş etdirməsi tədricən sözü gedən şeir biçiminin bayatlara məxsusluğu qənaətini doğurmuşdur [Qasımlı, 2006: 273].

Bayat qəbiləsi isə Əzizə Cəfərzadə üçün xüsusi mənə kəsb edirdi. Çünki Dədə Qorqud, Füzuli, Molla Pənah Vaqif məhz bu boya mənsub olmuşlar. “Dədə Qorqud” dastanının ilk cümləsində dastanın söyləyicisi olan ozan haqqında deyilir: “Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın Bayat boyundan, Qorqut ata diyərlər, bir ər qopdu” [Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 31].

Şamaxı rayonunda bir boş kənd varmış. Əzizə xanım həmin kənddə vaxtilə Bayat qəbiləsinə məxsus əhalinin yaşadığını öyrəndikdə bu tarixi faktdan gələcək nəsillər xəbərdar olsunlar

deyə “Ağlar-güləyən Sabir” romanının qonorarı hesabına qranit qaya parçası üzərində belə bir cümləni həkk etdirir: “Füzulinin mənsub olduğu Bayat qəbiləsi kəndlərindən biri burada yerləşirdi”.

Hətta yazıçı-alim əmin idi ki, onun tale yolunu, alın yazısını da bir bayatı müəyyənləşdirmişdir. Özü nəql edirdi ki, 3-4-yaşı olanda haradansa eşitdiyi bir bayatı dilinə düşübmiş, elə hey onu təkrar edirmiş:

Bayquş mənəm, bayquş mən,
Hər bir quşdan say quş mən.
Nə bələli başım var,
Sızıldaram yaz, qış mən.

Bayquş xalq arasında bədbəxtlik, uğursuzluq və ölüm rəmzi sayıldığından nənəsi məyus olurmuş. Bir gün bu əndişəsini rəfiqəsi ilə bölüşür. Rəfiqəsi nənəsini sakitləşdirib bu işi düzəldəcəyinə söz verir. O, balaca Əzizəyə başqa bir bayatını öyrədib əvvəlkinə unutdurmağa nail olur. Həmin bayatı belə səslənirdi:

Ağ dəvə yallah gedər,
Gah dayanar, gah gedər.
Qorxma, ay qaraca qız,
Üstündə Allah gedər.

O vaxtdan Əzizə Cəfərzadə daim Allahın nəzərlərini öz üzərində hiss etmiş, yaradanın onu təhlükələrdən qoruduğuna, sınaqlardan keçirdiyinə, yolunu işıqlandırdığına əmin olmuşdur.

Bəzən bir bayatı nasirə yeni əsəri üçün mövzu vermiş, onu maraqlı materialların izinə salmışdır:

Gəl gedək Hun dağına,
Yaş tökək Hun dağına.
Oğlu ölən ananın
Od düşər qundağına.

[Cəfərzadə, 2020: 93].

Yazıçı qədim türklərdən olan Hun tayfasının adını daşıyan əsrarəngiz dağın axtarışına çıxaraq onun Azərbaycanın hansı bölgəsində yerləşdiyini öyrənməyə çalışmış, əldə etdiyi məlumatlar əsasında “Hun dağı” povestini ərsəyə gətirmişdir [Cəfərzadə, 2020: 6].

Tarixi romanlar müəllifi kimi məşhurlaşmış yazıçı bayatıların həm də tarixin saxlancısı olduğunu hesab edir, onların əsrlərin o tayında baş vermiş hadisələrdən, real şəxsiyyətlərdən xəbər verdiyini bildirirdi. “Tarixi bayatılar” başlıqlı məqaləsində belə nümunələri “folklorda heç bir möhürə, sənədə, şahidə, təsdiqə ehtiyacı olmayan, hərəsi tariximizin bir səhifəsini təşkil edən bayatılarımız” [Cəfərzadə, 2020: 27] adlandırır. Əzizə Cəfərzadənin misal çəkdiyi örnəklərdən Xəzər tayfası ilə toqquşmaların, ərəb yürüşlərinin, monqol istilasının, rus işğalının, erməni xainliyinin, Şeyx Şamil hərəkətinin əks-sədası gəlir. Həm də bayatılarda tarixi hadisələr salnamələrdəki kimi deyil, folklora xas bir şəkildə ifadə olunur. Daha çox həmin hadisələrin xalqın həyatına təsirindən söz açılır, onlara münasibət bildirilir:

Vermə Xəzərə məni,
Çəkər bazara məni.
Yada kəniz verincən,
Salla məzara məni.

[Cəfərzadə, 2020: 17].

Ərəb gəldi, hay verün,
Nə istəsə, pay verün.
Aza duran döyüllər,
Gətirün, tay-tay verün.

Apardı Batı məni,
Qul elər, satı məni,
Yollar uzun, mən yorğun,
Doğrayır çatı məni.

Apardı tatar məni,
Qul elər, satar məni.
Vəfalı dostum olsa,
Axtarar, tapar məni.

[Cəfərzadə, 2020:18].

Şamıla qoşun getdi,
Bilmirəm nöşün getdi.
Hər öydən bircə-bircə,
Bizdən bir qoşun getdi.

[Cəfərzadə, 2020: 19].

Apar Garısa məni,
Elə, varısa məni.
Dığa yesir apardı
Kafir urusa məni.

[Cəfərzadə, 2020: 125].

Bu nümunələrdə qolları kəndirlə bağlanmış, ayaqları qandallanmış, xəzərlər, yaxud monqol-tatarlar tərəfindən yad ölkələrə yesir aparılan qız-gəlinin naləsi, ərəblərin gün-gündən artan vergiləri altında əzilən, var-yoxdan çıxan kənd və şəhər

əhlinin narazılığı, atası, əri, qardaşı Şeyx Şamil hərəkətinə dəstəyə gedən qadının nigarançılığı, rusların maşası olan üzdənirəq qonşularımızın rəzilliyi öz əksini tapmışdır. Həmin bayatıların hər biri müəyyən tarixi hadisə ilə bağlıdır.

Əzizə Cəfərzadəni həm tədqiqatçı, həm də yazıçı kimi maraqlandıran və məşğul edən mövzulardan biri də Araz dər-di, ikiye bölünmüş Vətən nisgilidir. Hətta onun İranda qalmış qohumları, bibisi uşaqları da vardır. Əzizə xanım “Araz bayatıları”nı toplayaraq İranda ana dilimizdə çıxan yeganə dərginin (“Varlıq”) redaktoru Cavad Heyətə göndərmişdi. Yazıçının redaktora məktubundan bir hissəyə diqqət yetirək: “...İstər ağız ədəbiyyatı – folklorumuzda, istərsə də yazılı ədəbiyyatımızda (nəzmli-nəsrli) bu mövzuya heç olmasa bircə dəfə müraciət edib gözlərimizdən axan “ciyər qanını” səngitməyə çalışmayan ağzı dualı nənələrımız, əli qələm tutan – Tanrının ilham verdiyi şairimiz, nasirimiz yoxdur” [Cəfərzadə, 2020: 79].

Məktubunun sonunda Ə.Cəfərzadə xalqın yaradıcılığında ayrılıq rəmzi kimi obrazlaşdırılmış Araz öz üslubuna xas bir tərzdə müraciət edərək yazır: “Millətimin əslində “Xan Araz” dediyi gözəlim Araz! Sənə nələr demişlər, nələr deməmişlər: lənətləmişlər, nifrin etmişlər... “Xəncər olub Vətəni ikiye bölməkdə” suçlandırmışlar. Sənin təqsirin nəydi?” [Cəfərzadə, 2020: 81].

Əzizə xanımın o taya göndərdiyi Araz bayatıları silsiləsin-dən bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

Araz, Araz, xan Araz,
Soltan Araz, xan Araz,
Yarın əlindən getsin,
Sən də mən tək yan, Araz.

[Cəfərzadə, 2020: 82].

Arazda buz ağıladı,
Dağda yarpız ağıladı.
Oğlan o tayda qaldı,
Bu tayda qız ağıladı.

[Cəfərzadə, 2020: 83].

Birinci bayatıda sevgilisindən uzaq düşmüş şəxs “od tutub alışan ürəyinin yanğını ayrılığın səbəbkarı kimi təsəvvüründə canlandığı Araza ünvanlanmış qarğışında ifadə etmişdir. Həmin şəxs əslində xalqı təmsil edən bir obraz kimi qəbul edilməlidir.

İkinci bayatı da öz bədii siqləti, məcazlarının qüvvətli olması ilə seçilir. Arazda buzun əriyib suya dönməsi, dağda ayazdan yarpızın üzərinə şəh düşməsi çayın iki sahilində durub həsrətlə ağlayan aşıqların göz yaşları ilə müqayisə edilir. Əzizə Cəfərzadə məhz belə keyfiyyətli sənət nümunələrini seçmiş, bayatının dörd sətirdə dərin fəlsəfi məna, əsrarəngiz bir mənərə yaratmaq potensialını nümayiş etdirmişdir.

Folklorşünas Əmin Abid “Türk xalqları ədəbiyyatında “mani” növü və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyəti” adlı məqaləsində müxtəlif xalqlarda bayatı tipli dördlüklərin necə adlandığını yazmışdır: “qərb ləhcəsində “mani”, çöl krım türkcəsində “çinq”, Qazan ilə cənubi Krımcada “cır”, özbəkcədə “əşulə”, yaxud “aşulə”, İraq türklərində “türkü”, Qırğız və qazaxlarda “Qayım öləng”, yaxud “Aytıspa” kimi xüsusi adlarla adlanır” [Abid, 1930: 34].

Əzizə Cəfərzadə Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində bayatı şeir qəlibinin fərqli şəkildə adlandığını aşkar etmişdir. Məsələn, Balakən zonasında bunlar “hayla”, indiki Ermənistan ərazisindəki türk ellərində “nanay” adlanır. Öncə tədqiqatçının yazıya aldığı “hayla” nümunələrinə baxaq:

Hayla haylanın bəndi,
Hayla bürüdü kəndi,
Birin sən də, birin mən,
Görək kim kimi yendi.

[Cəfərzadə, 2020: 7].

Hayla haylanın başı,
Hayla bilməz hər naşı,
Hayla bir elə şeydi,
Qərib yerin yoldaşı.

[Cəfərzadə, 2020: 8].

Nanaylardan bəhs edərkən Əzizə xanım öz maraqlı qeydlərini oxucuların diqqətinə çatdırır: “Ermənistanın Amasiya tərəflərində yaşayan və özlərini “qarapapaqlar” adlandıran azərbaycanlılar bayatıya “nanay” deyirlər. Bu nanaylar xüsusilə nikbin ruhlu və məhəbbət aləmi ilə bağlı olur. Bunlar toyla əlaqədardır. Qızın ilk “görüşündən” başlamış, nişan, toy məclislərinə kimi bir-birinin ardınca düzülərsə, həmin nanaylar toy mövzulu ssenari mətninə bənzəyər... Nanayların musiqisi də maraqlı idi, bunları oğlan-qız qarşı-qarşıya duraraq icra edirdilər”:

Çıxdım aya baxmağa,
Qapıya kilid taxmağa.
Oğlan xına göndərib
Qız əlinə yaxmağa.

[Cəfərzadə, 2020: 13].

Ağbaba çiçəkləndi,
Gün düşdü göyçəkləndi.
Başlandı toy yuxası,
Ayrılıq gərçəkləndi.

[Cəfərzadə, 2020: 14].

Əzizə xanım bu nümunələri Güllücə, Oxçuoğlu, Qızıldaş və b. kəndlərdən toplamışdı. Yuxarıdakı izahatdan göründüyü kimi, toplayıcı materialın təqdimatını, onun təyinatını, xarakterini və icra tərzini professionalcasına təsvir edir.

Əzizə xanım bayatılara həsr olunmuş məqalələrində xalq arasında işlənən deyimlərin, məhəlli xarakter daşıyan kəlmələrin, ayrı-ayrı mücərrəd obrazların izahını vermişdir. Məsələn, “Üç söz” adlı məqaləsində o, həm folklorda, həm də klassik şeirlərimizdə rast gəldiyimiz “fələk” sözünü təhlil edir. Yazır ki, bəzən fələyi “Allah”ın, “Tanrı”nın bir başqa adı, sinonimi hesab edirlər. Lakin konkret bayatı və qəzəllərdən gətirdiyi nümunələrdə fələyə nifrənlər, qarğışlar, hətta söyüşlər yağıdırıldığı göstərən tədqiqatçı bunu istisna edir. Bildirir ki, “Demək o, “yazıları yazan” fələk növbənbillah Allah deyil, qanlı-qadalı, yaramaz bir məxluqdur” [Cəfərzadə, 2020: 51].

Dağlar qarı neynəsin?
Bölsün yarı, neynəsin?
Evimi fələk yıxıb,
Buna Tarı neynəsin?

[Cəfərzadə, 2020: 52].

Ə.Cəfərzadə həmin məqaləsində bayatılarda çox işlək olan “dağlar”, “ay” obrazlarının bütün mənə çalarlarını, semantik variantlarını diqqətə çatdırır.

Yazıçı bayatıları və ümumiyyətlə, yeddi hecalı şeir qəlibində olan nümunələri qadın-ana yaradıcılığı hesab edirdi. Çünki ana övladının həyatının bütün önəmli mərhələlərini müəyyən məqsədlə qoşduğu uyğun şeirlərlə müşayiət edir. Balasının yatması üçün laylalar oxuyur, yedirərkən oxşamalar deyir:

A laylay, butam laylay,
Qardaşım, atam laylay.
İntizaram yatasan –
Mən də bir yatam laylay.

Laylay toyun qurbanı,
Kəsim qoyun qurbanı.
Sən yeri bir mən baxım,
Olum boyun qurbanı.

[Cəfərzadə, 2020: 63].

Dil açıb anlamağa başlarkən zehni inkişaf etdirmək, fəhmini artırmaq, onu ətraf aləmlə tanış etmək məqsədi ilə bayatı şəkilli tapmacalar öyrədir. Müəllif bu xüsusda yazır: “Körpə bir az da böyüyür, indi ana öz uşağının zehni inkişafını nəzərə alır; axı o zaman uşaq bağçaları, müəllimlər, tərbiyəçilər yox idi, bütün bunlar ananın üzərində idi. Uşağın zehni inkişaf etdirmək üçün balaca balanı əhatə edən əşyalar, canlı və cansız cisimlər haqqında ona ana məlumat verib. Bu məlumatı da məhz şeirlə, mənzum tapmacalar şəklində yaradıb ki, bu mənzum tapmacalar da formaca bayatılardan seçilmir:

Mən aşığam bir ata,
Bir oğuldu, bir ata.
Səksən dəvə, yüz qatır
Yüklənibdi bir ata.

[Cəfərzadə, 2020: 66].

Bu tapmacanın açmasını isə Ə.Cəfərzadə “Folklor və qadın – ana yaradıcılığı” başlıqlı məqaləsində verir: “Xalça toxuyan xalçanın bəzəyinə vurduğu naxışları, at üçün toxuduğu çula da

vurmuşdur. Çulun həşyəsində səksən dəvə, yüz qatır şəkli toxunmuşdur” [Cəfərzadə, 2020: 196].

Ana övladı evlilik yaşına çatanda xonçasını bəzəyərkən, nişanını taxarkən, xınasını yaxarkən, toyunda süzərkən şən nəğmələr qoşaraq öz hüduzsuz sevincini bölüşür. Bəzən də acımasız tale anaya bala dağı çəkir, onu dil deyib fəryad qoparmağa, ağı söyləməyə məcbur edir. Anaların balasına ithaf etdiyi ağılardan başqa, bir də bacıların qardaşları üçün dediyi ağılar vardır. Ə. Cəfərzadə “Qardaş bayatıları” adlı məqaləsini onlara həsr etmişdir. Müəllif həmin məqalədə yazır: “Qardaş ölümü bacının mənəvi ölümünə bərabərdir. Qardaşa nəinki ölüm yovuşdurmayıb, onun igidliylə fəxr etdiyi kimi, özü öləndə məhz qardaş çiyində məzara getməyi, bütün dəfn mərasiminin qardaş əliylə görülməyini arzulayıb – elə məsələ də bundadır ki, bununla da fəxr edib:

Aşığı qara yaxşısı,
Dəysə qora yaxşısı.
Bacı qardaş çiyində
Getsə gora yaxşısı.

[Cəfərzadə, 2020: 34].

1990-cı ilin qara yanvarı isə Əzizə Cəfərzadənin özünə ağı dedizdirdi. Millətin haqq səsini ucaltdıqlarına görə gülləbaran edilən Vətən övladlarının müsibəti onu vadar etdi ki, son mənzilə yola salınan şəhidlərə ana laylası oxusun. O matəm günündə Əzizə ananın səsini hamı eşitdi. Bu avazı heç kimin səsi ilə qarışdırmaq olmazdı. Sonradan özü bu barədə belə yazdı: “Mən şair deyiləm, amma o qara gəlmiş qara yanvar şəhidlərini oxşamaya bilmədim:

...Haray, a yoldan ötən,
Başında qara kətən.
Yağının caynağında
Çırpınır ana vətən.

Ellər hayımdı mənim,
Axar çayımdı mənim.
Tanklar altda didilən,
Cavan dayımdı mənim.

Bu dərdi çəkən ağlar,
Qanlı yaş tökən ağlar.
Vətən üçün öləni
Kəfənə bükən ağlar”.

[Cəfərzadə, 2020: 39].

Ə.Cəfərzadə 2003-cü ildə dünyasını dəyişdi. O zaman Qarabağ adlı yaramızdan hələ qan axırdı. Ölümündən bir il öncə Şamaxıda keçirilən 80 illik yubileyindəki son çıxışında demişdi: “Gənc nəslin bu keşməkeşlərdən çıxacağına inanıram. Bu erməni bəlası da, mənə ağı dedizdirən qara yanvar da mənim nəzərimdə dəhşətli bir seldir. Sonra su yavaş-yavaş durulur, hər şey öz yerini alır. Mən o böyük Allaha olan inamımla sizi yüz faiz əmin edirəm ki, hər şey yerini alacaq. Allahın birinci adı səbirdir. Bir qədər səbir edəcəyik. O duru gənc nəsil millətimize əsl simasını yenidən özünə qaytaracaq” [//<https://youtu.be/MKjHOuc2kYg>].

Necə də peyğəmbərcəsinə deyilmiş sözlərdir. Əzizə anada qələbə çalacağımıza əminlik vardı. Bu əminliyi ona verən tarixlə bağlı məlumatları, xalqımızın folklorda öz əksini tapmış etnopsixologiyasına bələdliyi idi. Bu sətirlərin müəllifi ilə söhbətlərindən birində isə demişdi: “Müharibə etməliyik. Başqa cür

torpaqları geri ala bilməyəcəyik”. Bu da tarixi gözəl bildiyindən irəli gəlirdi.

XX əsr nəsrinin nəhənglərindən olan Xalq yazıçısı, professor Əzizə Cəfərzadənin məzarının başdaşında bu sözlər yazılmışdır: “Sizə vəsiyyətim: dilimizi, qeyrətimizi, vətənimizi qoruyun!”

Gənc nəsil onun vəsiyyətini yerinə yetirdi. Ruhu şad olsun!

Qaynaqlar

Abid, Ə. (1930). Türk xalqları ədəbiyyatında “mani” növü və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyəti // “Azərbaycanı öyrənmə yolu” məc., №4-5, s.9-42.

Əfəndiyev, P. (2013). Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 600 s.

Cəfərzadə, Ə. (2020). Folklor araşdırmaları. Bakı: Elm və təhsil, 296 s.

Cəfərzadə, Ə. (2021). Hun dağı // Seçilmiş əsərləri, XI c. Bakı: Elm və təhsil, s.51-170.

Kitabi-Dədə Qorqud. (1988). (Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadəninidir). Bakı: Yazıçı, 265 s.

Qasımlı, M. (2006). Bayatı/ Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. II kitab. Bakı: Elm, s.271-288.

Mümtaz, S. (1986). Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı: Yazıçı, s.159-160.

Dr. Gülsümxanım Hasilova
AMEA – nın Folklor İnstitutu
gulsumxanim@rambler.ru

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN BƏDİİ NƏSRİNDƏ İNANC, RİTUAL VƏ OVSUNLAR

Görkəmli yazıçı Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığı və tədqiqatçılıq fəaliyyəti Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, milli-etnik xüsusiyyətlərin öyrənilməsi, təbliği işi ilə seçilir. Tədqiqatçı kimi Ə.Cəfərzadə Azərbaycan xalq məişətinə bağlı mərasimlər, onların təşkili, ritualları haqqında məlumatları, ayrı-ayrı folklor janrları, bayatı, layla, oxşamalar, lətifələr, aşiq şeirinin müxtəlif növlərini toplamış və əldə olunan nümunələri mətbuatda dərc edərək, onları təbliğ etmişdir. Digər tərəfdən, yazıçı olaraq Ə. Cəfərzadə bu örnəklərdən öz əsərlərinin süjet, kompozisiyasına uyğun yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir. Qeyd edək ki, O, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə daha çox iri həcmli əsərlərin – romanların müəllifi kimi daxil olmuşdur. Ədibin “Aləmdə səsim var mənim”, “Vətənə qayıt”, “Yad et məni”, “Bakı-1501”, “Cəlaliyyə”, “Eldən-elə”, “Səməndər quşu”, “Hun dağı”, “Eşq sultanı”, “Zərrintac-Tahirə”, “Bir səsin faciəsi”, “İşığa doğru”, “Bəla”, “Gülüstan”dan öncə” əsərləri milli nəsrimizin zəngin nümunələrindən olmaqla, sosial və siyasi həyatın gerçəkliklərinə bağlıdır. Ə.Cəfərzadə romanlarında folklor janrlarından istifadə, başlıca olaraq, müəllif fikrinin xalq dili-sözü ilə qüvvətləndirilməsi, həm də konkret bədii-poetik obraz düşüncəsindən qaynaqlanmaqla özünü biruzə verir. Ədibin bədii yaradıcılığının mövzu, poetik vüsətində ayrıca yer tutan folklorizm, xalq ədəbiyyatı örnəklərinin zənginliyi, çeşidliliyi daha çox işləklilik qazanan janr, mövzuların tədqiqi məsələsini önə çıxarır.

Azərbaycan məişəti, adət-ənənələri, inanc, rituallarına bağlı mərasimlər yazılı ədəbiyyatda xalq etnoqrafiyasının əsaslandırıldığı ilkin qaynaqlardan biri kimi seçilir. Yazıcının konkret etnos, tayfa, cəmiyyətin tarixi dövr və zamanından çıxış etməsi hər şeydən əvvəl etnik xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi üzərində qurulur. Xalq məişətinin ayrılmaz adət-ənənə, ritual qaynağı olan mərasimlər bu baxımdan geniş həcmli epik əsərlərdə etnoqrafiyanın informasiya daşıyıcısına çevrilir. Ə.Cəfərzadənin müxtəlif tarixi dövr, zamanla səsleşən romanlarına baxsaq, xalq mərasimlərinin yazılı ədəbiyyatdakı fikir, qayə, eləcə də bədii-poetik funksionallığını daha təfəsilatı ilə görmək mümkündür. Ədibin yaradıcılığında xalq mərasimləri-mövsüm və ailə-məişət törənləri özlərinin zəngin adət-ənənə, inanc, falları ilə bütöv bir sistem təşkil edir. Konkret olaraq mövsüm, ailə-məişət mərasimləri Ə.Cəfərzadənin bədii irsində əsasən aşağıdakı məzmun və mündəricədən çıxış edir.

Xalq məişəti həyatının real təsvirinə əsaslanan bədii əsərlərdə milli keyfiyyətlər cəmiyyətin yaşadığı tarix, zaman, eləcə də təfəkkür və psixologiyasından qaynaqlanır. Yazıçı üçün hər hansı bir obraz qəhrəmanın ümumiləşdirilmiş surət, xarakteri bilavasitə onun mənsub olduğu xalqın stereotiplərinə bağlanılır. Stereotip davranışlarda təqdim olunan obrazsa öz dünyagörüşü, etiqadı, düşüncəsi ilə milli mental inam və əqidələri formalaşdırır. Xalq məişətində daha çox təsadüf olunan qədim inanc sistemlərindən biri də sözün magik gücündə özünü qorumağa yönələn instinktlərdir. Ə.Cəfərzadənin bədii yaradıcılığında folklorumuzun ən qədim janrlarından olan ovsunlar da ayrıca yer tutur. Məlumdur ki, ovsunların yaranması ibtidai insanın özünü qoruma, hifz etmə fəaliyyətinin formalaşmasına bağlıdır. Ən qədim dövrlərdən başlayaraq təsərrüfatı, sağlamlığını qorumağa çalışan insanlar sözün magik gücünə əsaslanan ilk ovsunları və zamanla onun nəğmələrini yaratmışdılar. Xalq həyatı, məişəti-

nin geniş epik təsvirinin verildiyi romanlarda yazıçı, sənətkar adətən cəmiyyətdəki ən xırda təfərrüatlardan başlayaraq, bütöv mental, genetik keyfiyyət, özünəməxsusluqları ifadə etmək imkanını qazanır. Romanın janrı olaraq epik imkanları xalq inam və etiqadlarını daha geniş təsvir olunma şəraiti yaratdığından yazıçı Ə.Cəfərzadə burada ən qədim ovsun, mərasimlərin mövqeyini də açmağa nail olmuşdur.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ovsun, falların milli məişətimizdə ən geniş yayılmış formalarından biri sağlamlığın qorunması istiqamətində yaranan “gözdəymə” ilə bağlı ovsunlardır. Gözdəymənin sınıanmış xüsusi bitkilər-üzərlik, dağdağan, ayırı-ayrı əşyalar-at nalı, kəllə sümüyü, buta şəkli və sairə bu kontekstdə daha çox işləklik qazanmışdır. “Bu əfsunlarda pis göz lənətlənir, üzərlik nəzər sındıran bitki kimi vəsf olunur” [Nəbiyev, 1983: 67].

Obrazın xarakterik cizgiləri, inam, düşüncə mövqeyindən gözdəymədən qorunması Ə.Cəfərzadənin bədii yaradıcılığında folklorizm elementi baxımından ayrıca yer tutur. Yazıçının “Aləmdə səsim var mənim” romanında xalq inancının dolğunluğu belə təqdim olunur: “Bir küncdə mirzə oturub, dizinin üstündə nə işə yazır, qarşısında balaca yeşiyin üstündə fal kitabı var. Küçə mirzəsi arabir, yeri düşəndə fala da baxır. Yüngül dərdlərə dua da yazır.

– Al bu üzərlik, bu da meymun tükü, qoy arasına, mal ayağı vaxtı yandır, tüstüsün ver azarlıya, dərdi bəlası gedər. Üzərlik tapmasan 7 adamın adına bir çimdik duz bük göy əsgiyə, yandır, qurtarsın getsin.

Şair ötdükə pıçıldayır:

– Kaş bütün dərdlərin dərmanı belə asan, sadə olaydı” [Cəfərzadə, 1972: 86].

Üzərliyin qoruyucu mifik xüsusiyyəti burada həmçinin ovsunun mövcud funksional tətbiq forması ilə birləşir. Belə ki,

“üzərriyin” mal ayağı vaxtı yandırılması, zaman baxımından günün batması, heyvanın otlaqdan qayıtması anı ilə hesablanır. Təsadüfi deyildir ki, Qarabağ, Şirvan bölgəsi ovsunlarında bir çox fallarda gözdəymədən qorunma, otlaqdan qayıdan heyvanın ayağına yapışan palçıq, torpağın yandırılması, həmçinin üzərliyin eyni zamanda oda atılması və sairə inancına əsaslanır. Romanda küçədə əyləşən mirzənin bu tədbirinin ardınca şairin ironiyasında pıçıltı ilə dediyi kəlmələr verilir: – “Kaş bütün dərdlərin dərmanı belə asan, sadə olaydı”. Seyid Əzim Şirvaninin söylədiyi bu sözlər əsrlərdən baş götürüb xalq məişətində möhkəmlənən inamlara qarşı çıxmaq deyil, əslində obrazın yaşadığı çətinliklərin bu dərmanla da dəf edilməyəcəyinə olan ümitsizliyini ifadə edir. Mərasim, mərasimlərdən kənar fəlaçmaların xalq məişətində möhkəmləndirilməsinin ən qədim tarixi görünüşü isə Ə.Cəfərzadənin şamanizmlə bağlı görüşlərində öz təsvirini tapır. Xalq təfəkküründə fal və ovsunların açılması, ona inam məsələsi tarixən məişətdə mövcud olmuş ruhları çağırmaqla həqiqətlərin öyrənilməsinə bağlı xüsusi mərasimlərlə də aşkarlanmışdır. Ə.Cəfərzadə falların ailə-məişətdəki yerini təkcə mövsüm mərasimləri əsasında nəsrə gətirməmiş, daha qədim çağlara gedib çıxan Hun erasının inanclar sistemində də təlqin etmişdir. Yazıçı “Hun dağı” povestində qədim hunların yaşayış, mübarizəsini canlandırarkən burada şaman tərəfindən açılan fal mərasiminə də ayrıca toxunmuşdur. Povestdən bəlli olur ki, yaralanan xaqanı ovda oğlu Alptəkinin xəyanətkarcasına vurduğu şübhə doğurur. Alptəkinin haqlı və ya haqsız olduğunu sübuta yetirmək üçün fal gecəsi qurulur. Ə.Cəfərzadə bu gecənin təsvirini Şaman Tayanqunun ovsun, hərəkətləri üzərində ardıcılıqla təqdim edir: “...Şaman Tayanqu həmişəki kimi qavalını əlinə alıb dairənin ortasına çıxdı. Çaldı, fırlandı. Fırlandı, çaldı. Sonra da qavalı əlindən yerə buraxıb sürətlə hərələndi, hərələndi... Və birdən arxası üstə yığıldı... Hamı bilirdi, inanırdı ki, indi bura-

da, meydanın ortasında yığılıb qalan Tayanqunun ruhu Göylərə uçub gedib. Gögtanrının, onun hüzurunda olan ata-baba ruhlarının müsahibidir; Şaman Tayanqu” [Cəfərzadə, 1983: 11].

Folklor ədəbiyyatından da bəlli olur ki, ruhlarla əlaqəyə girən zaman həm üstündə gəzdirdiyi simvolik işarələrlə bəzədilmiş libası, eyni rəmzləri daşıyan qavalının köməyi ilə aldığı güclə qaranlıq həqiqətləri ruhlardan öyrənir. Şamanın ruhlarla görüşü isə onun dua-kamlama mərasimindən başlanır. O, bubna-qavalla musiqi ifadə edir, bununla da yardımçı ruhları tərənnüm etməklə, ətrafına toplayır [Басилов, 1984: 31]. Mərasim-fal gecəsi əsərdə Şaman Tayanqunun Xaqanın atası Göktanrının ruhundan aldığı məlumat – Alptəkinin günahkar olmasının bildirilməsi ilə bitir. Ə.Cəfərzadə xalq məişətinin daha qədim dövrlərindən baş alıb gələn zaman mərasimlərini əsərin tarixi, dövrü, məişəti, düşüncəsinə uyğun nəsrə gətirir. Hun Xaqanlığının bu və ya digər cəmiyyət, məişət quruluşu, mövcudluğu, eyni zamanda, özünün falaçma, ovsunlanma tarixi mədəni görüntüsündə də fərqli səciyyədə meydana çıxır.

Mərasim, mərasimlərlə bağlı fal, ovsunlardan danışarkən xalq məişətində inam, etiqadların birləşdiyi ziyarətgahlar da diqqət mərkəzinə keçir. Sözün sehri, onun magik gücünə inam burada həm də övliya məkanı, müqəddəs kultlarla əlaqələndir.

Məlumdur ki, insanların zamanla inam gətirib, möcüzələrinə inandığı övliyaların yaşadıkları məkan, yaxud onlara aid hər hansı bir predmet, əşya, eləcə də toxunduqları, keçdikləri yerlər və sairə müqəddəs sayılmış, xalq inamında ocağa çevrilmişdir. Övliyanın ruhuna səsənmə, onun vasitəsilə Allaha üz tutma və sairə bu inamların mərkəzində dayanmaqla bir sıra ayin, qaydalarla müəyyənləşir. Ocaqda müqəddəs sayılan predmet, əşyalara təzim, onları öpməklə toxunmaq, ərazinin, yaxud övliyanın dəfn olunduğu qəbir varsa, onun ətrafına dolanmaqla dualar oxunması və sairə bu ayinlərin başlıca rituallarına bağlıdır. Ə.Cəfərza-

dənin “Aləmdə səsim var mənim” romanında da oxşar rituallarla qarşılaşırıq.

Övliya, ocaqlarla bağlı inanclar Ə.Cəfərzadənin romanlarında bəzən böyük təfəsilatla verilərək geniş tematik zənginliklə müşahidə olunur. Yazıçı “Vətənə qayıt” romanında “Diri Baba” piri ilə bağlı rəvayətlərə, türbənin insanlara göstərdiyi möcüzələrə, onu ziyarət edənlərin inamı və Diri Babanın nəsihətlərinə yer vermişdir. Ə.Cəfərzadənin özünün inanıb, bağlandığı gizli həqiqətlərin məqsədli şəkildə folklor örnəyi kimi əsərlərinə gətirilməsinə bağlıdır. Romanda müəlliminin qəbri önündə diz çöküb ağlayan Qədəmşahın xatırladığı nəsihətlərdən məlum olur ki, Diri Baba dünyasını dəyişərkən maddi qazancı – varını Seyfulla ağaya, təbabət elminin sirlərini Qədəmşaha, şeiriyyatı – mənəvi xəzinəsini isə Ələmşaha tapşırır. Xalqa maddi, mənəvi yardım etmələri, eləcə də onların fiziki sağlamlıqlarını qorumağı vəsiyyəət edən Diri Baba bununla da elin “Diri”, “Canlı” babasına çevrilir [Cəfərzadə, 1977: 180].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “Diri Baba” haqqında olan rəvayətlərin başqa bir variantı da Şirvan bölgəsindən toplanmışdır. Bu rəvayət Azərbaycan folkloru antologiyasının XI kitabında (Şirvan folkloru) çap olunmuşdur. Burada Diri Babanın hər cümə günündə Məkkədə namaz qılmasından, başına gələn hadisələrdən və diri olmasından bəhs olunur.

Xalq məişətində geniş yayılan, eləcə də müxtəlif bölgələrə görə fərqlənən toy adətlərinə də Ə.Cəfərzadənin romanlarında sıx-sıx rast gəlinir. Əsərlərdə hadisələrin geniş təfəsilatı ilə verilməsi yazıçıya bu mərasimin ən incə, xırdalıqlarına qədər təsvirinə şərait yaratmışdır. “Bakı-1501” romanında yazıçı “qəbilə daşını” uğur mənasında işlədir. Yəni ki, qədim zamanlarda bir qəbilənin üzvü digər tayfadan qız sevərsə, öz yaşadığı məskəmə dəş aparardılar. O daşın düşərli olması, toy mərasimləri ilə başa çatırdı. Hal-hazırda da Azərbaycanın bəzi bölgələrində bu adət-

lər yaşamaqdadır (Şəki-Zaqatala bölgəsində) [AFA, 2005: XIII]. Qədim toy adətlərində xalqın şənlnməsi təkcə çeşidli süfrələrin ətrafında yeyib-içməklə keçməmiş, həm də saz-söz, qol-gücün sınıanmasında, yarışlara meydan açılmasında da yer almışdır. Əski inanclar, adət-ənənələrin ilkin, qədim qaynağı olaraq “Kitabi Dədə Qorqud” dastanları-törənlərində gücün, qabiliyyətin sınıanması ayrıca yer tutur. Ə.Cəfərzadənin adı çəkilən romanında Şəbnəm bəyim üçün qurulan ziyafətin rituallarında yer alan oxatma, cıdır keçirmə, gülüş və s. sınaıyıcı oyunlar eyni ilə “Dədə-Qorqud” boylarının toy törən-adətlərini xatırladır: “Üç gündə toyxana qurulmuşdu. Üç yerdə yarış meydanı açılmışdı. Meydanlar sulanıb, süpürülmüş, ortasına kəpək, ovxantı səpilmişdi. Birində cəngi çalınacaq, gülüş keçiriləcəkdi. İkincidə oxatanlar öz məharətini sınaıyacaqdılar. Üçüncü meydan ucsuz-bucaqsız Küdrü çölü kimi sonsuz, nəhayətsizdi. Burada at çapılaçaq, cıdır keçiriləcəkdi. Nəmər də Şəbnəm bəyimin öz əli ilə veriləcək al “Şamaxı” kəlağayı idi” [Cəfərzadə, 1977: 141].

Müasir günümüzdə qədər qorunub saxlanan toy adət-ənənələri isə ədibin “Eşq sultanı” romanında Məhəmmədin (Füzuli) toy mərasimində öz əskini tapmışdır. Gəlinin çırağ başına dolandırılması, başı üzərində üzərlik yandıraraq ata evindən uğurlanması, qaynatanın gəlinin ayağı altında qurban kəsərək, qurban qanından onun alınına çəkilməsi, oxunan mahnılar və s. bugünkü Azərbaycan toylarının rituallarında qorunmaqdadır. Romanın başqa bir hissəsində isə Songül və Səbinə Sultanın izlədikləri toyda gəlini ata evindən yola salınarkən böyük al kəlağayının altından keçirilir ki, bu adətlər geniş şəkildə olmasa da bu gün də Azərbaycanın Şimal-Şərq bölgələrinin toy adətlərində qorunmaqdadır.

Ə.Cəfərzadə romanlarında digər məişət mərasimləri, yaxud onların əski adətləri də təsvir edilmişdir. “Adqoyma”, “Uşağın dünyaya gəlməsi” ilə bağlı məişət inanc və davranışları əslində

geniş məişət mərasimlərindən ayrılmış törənlərdir. Qeyd edək ki, mərasim səciyyəsinə saxlamasa da, bu toplumlarda ilkin məclis ritual və inamdan yer alır. Məsələn, uşağın dünyaya gəlməsi, ananın azad olmasında şər ruhlu qüvvələrə qarşı “mübarizə” üsulları bugünkü xalq məişətində də qorunmaqdadır. Hal anası demonik obrazının inam və onun uzaqlaşdırılmasındakı ovsun, magik davranışların mahiyyəti müasir inanc və təsəvvürlərində saxlanmaqdadır.

Geniş epik əsərlərdə müxtəlif cəhətlərlə yanaşı xalq məişətinə bağlı mifoloji obraz və süjetlərin yer alması da xarakterikdir. Müəllif tərəfindən mövzunun, süjet xəttinin qurulması zamanı folklor və tarixin ədəbiyyata gətirilməsi bir çox əsərlərdə mifik arxetiplərdən istifadəyə əsaslanır. Müəyyən mifik obraz, mifik mətnlər kollajının nəsrdə üstünlüyü bu əsərlərdə reallıq, illüziyanın qarşılaşdırılmasında müəllifin gerçəklik və xarakter yaratmaq xüsusiyyətindən irəli gəlir. Azərbaycan ədəbiyyatında vaxtilə İblis, Şeytan kimi mifoloji obrazları sənətə gətirən romantizmin nümayəndələri bu surətlər vasitəsilə ən mühüm, qlobol, ümumbəşəri problemlərdən çıxış etmiş, öz düşüncə və fikirlərini eyni adlı obrazlar üzərində ümumiləşdirmişdilər. Romantizmdə yer alan mifoloji obrazlar bilavasitə müəllifin yaratdığı fərqli qəhrəman tiplərindən olmaqla bu silsilədə ayrıca mövqedən çıxış edir. Realist nəsr, bədii ədəbiyyata gəldikdə isə bu tip əsərlərdə mifoloji varlıqlar qəhrəman mövqeyindən deyil, daha çox xalq inam, düşüncəsinin bəlli elementi kimi seçilir. Real ictimai-siyasi şəraitdə yer alan bu mifoloji obrazlardan yazıçı romantizmdə olduğu kimi məqsədli şəkildə yararlanmır, xalq inamı, əski düşüncənin özü müəllifə diktə edir ki, eyni obrazı öz mifik kontekstində saxlasın. Realist nəsrə bəlli mifik sistemdə əfsanəviliyini qoruyub saxlayan belə obrazlardan biri də demonik Hal anasıdır. Qeyd edək ki, ən qədim tarixi dövr, əski düşüncədən başlayaraq insanlar təbiət, ətraf ələmlə təmasda

olmaqla zamanla xeyir və şər qüvvələrin bu kaosda ədəbi mövcudluğuna inanmış, onların mübarizəsinə yaratdıqları öz ritual mərasim, hərəkət, ovsunları ilə qoşulmuşdular. Real aləm, gerçəkliyin özündən kənar mənfi şər qüvvələrin varlığına inam bir sıra məişət faciə, itkilərinin mənalandırılması yolu ilə bir başa mifik düşüncədə kök salmışdır. Yəni hər zaman fəvqə qüvvənin varlığını nəzərində saxlamaqla ibtidai insan onun uyğun mifoloji obrazlarını yaratmışdır ki, bu silsilədə Hal anası obrazı ayrıca yer tutur. Xalq rəvayət, əfsanələrində geniş yer alan Hal anası folklor ədəbiyyatında “Ulu Ana kompleksinin transformasiyalarından” biri hesab olunur. “Başlanğıcda bir qoruyucu ruh olan bu obraz demonizasyonun son mərhələsində epik folklorda və xalq inanışlarında adamyeyənə, uşaqları oğurlayan cadugərə çevrilə bilmişdir” [Bəydili, 2007: 74]. Bu baxımdan mifoloji mətnlərdə daha çox su hövzəsi, yaxud ona yaxın ərazilərdə məskunlaşması qeyd olunan bu əsətiri varlıq şər ruhu ilə xalq inanc və qarşılarında həmişə lənətlənmişdir. Doğən, zahı qadınların ölümünə səbəb qüvvə olaraq Hal anasının insanlardan uzaqlaşdırılması zamanla özünün xüsusi məişət-mərasim rituallarını formalaşdırmışdır. Ananın qılınclanması, suyun “doğranması”, eləcə də ucadan qışqırmaqla hay-küy qaldırma, zahının ətrafının dairələnməsi, baş altına kəsici alətlər – bıçaq, qayçı qoyulması, kişi geyim, papağının xəstəyə geyindirilməsi və s.. Xalq arasında geniş yayılmış uyğun rituallar eyni mifoloji düşüncədən qaynaqlanır. Xalq məişətinin dolğun təsvirlərini tamamlayan ayrı-ayrı törənlərdən çıxış edən Ə.Cəfərzadə də doğum mərasimi ilə bağlı təsvirlərdə eyni mifoloji obraz və ona aid rituallardan çıxış etmişdir. Ədibin “Hun dağı” povestində Aylanı Hal aparmasından şübhələnən Çağla xatun həyəcanlanır. İşin əsil “səbəbini” başa düşən Turqut dədə qəbilənin əli qılınc tutanlarını başına toplayıb deyir: “– Oğulcuqlarım, tərənən! Atlanın! Biriniz Tütənsudan bir qumquma su çatdırın, o biriniz Quzey dağın dalındakı Susa-

murdu elçəsinə varın – orda mis təkne var, gətirin. Qalanlarınız burda daşı-daşa çalın. Səs-küy qoparın. Qalxanları, qilinləri səsləndirin. Di tez olun, oğulcuqlarım!” [Cəfərzadə, 1983: 54].

Qeyd olunan nümunədən də görüldüyü kimi, qəbilə birliyinin hökm sürdüyü şəraitdə Hal anasının varlığı, törətdiyi “faciəyə” inam bütövdür, tamdır. Qəbilənin başçısından tutmuş, onun sırası üzünə qədər hər kəs bu inama bağlıdır. Turqut dədənün çağırış məsləhətlərinin ardıcıl icraya qoşulması Hal anasının böyük şər qüvvə olaraq daima qəbilənin qarşılaşdığı və ona qarşı mübarizənin bəlli üsulunun da müəyyənliyini üzə çıxarır. Ədibin digər romanı “Vətənə qayıt”da da oxşar situasiya ilə rastlaşırıq. Şərəfnisənin zahı yatan gəlininin narahatlığını eşidən Molla Qiyasəddin acgözlüklə vəziyyətdən istifadə edib bir dua yazmaqla xəstənin qarısına gəlir. Hal anası ilə bağlı əski təsəvvürün mahiyyəti elə bu tamahkar mollaının dili ilə açılır: “...Minaxor bulağının başından keçəndə gördüm kafər Hal anası bulaqda bir çiyər yuyur. O saat başa düşdüm ki, bu gecə azad olmalı zahı bir sizdədi. Bu sizin bədbəxt gəlinin ciyəri olacaq! Tez tələsdim özümü çatdırdım, kafərdən alım gəlinin ciyərini. Mən hə-hö eliyənəcən, onun yaxasına sancmaqçın yaxamdan iynə çıxardanacan götürüldü zalım-kafər, ciyəri də götürüb getdi... Tez tələsik bir dua yazdım gətirdim” [Cəfərzadə, 1977: 43]. Əvvəlki romanın oxşar obrazı ilə mübarizədən fərqli olaraq, burada Halın gəlini aparmasına inam əvvəlcədən xəstənin üstünə çağırılan Məşədi Gülsümə bəllidir, digər obrazlar sadəcə bu mifoloji obrazın şər xislətindən çox, cavan gəlinin dünyasını dəyişməsi; üzərində fikir qərarlaşdırırlar. Hun qəbiləsi, eləcə də realist Azərbaycan kəndində eyni mifoloji obraza inam və uyğun rituallara bağlılıq fərqli səviyyələrdədir. Birinci halda mifik obraz və ona qarşı həyata keçirilən ritualar mövcud qəbilənin həyat tərzi, məişətinin bir hissəsi kimi əsərin kompozisiyasına daxil olur. İkinci istiqamətdə isə bu inam daha çox dinə bağlı insan-

ların hafizəsində qorunur, digər cəmiyyət üzvləri üçün mifoloji mövcudluq yetərincə inandırıcı deyildir. Hətta gəlinin ölümünə toplanan kənd camaatı Molla Qiyasəddinin bu uydurmasını “sən də o çöpür gopçuya inanırsan?” söyləməklə şübhə altında saxlayırlar. Ə.Cəfərzadənin fərqli zaman, cəmiyyətlə tarixi istinadının uyğun inam, mifoloji qaynaqlar üzərində aparılması bir daha sübut edir ki, yazıçı tarixi dövr və zamana münasibətdə gerçəkçidir. Bir zamanlar daha inandırıcı, mifin özü kimi yaşanan “hədiyyələr” dövr dəyişdikcə cəmiyyətin müəmma kimi dəyərləndirdiyi anlaşılmaz hadisələrə çevrilir. Hər iki halda Ə.Cəfərzadə öz yozum və təəssüratlarından çıxış etmir, xalq inamının bütün proseslərə qoşulan görüntüsünü ən xırda detalları ilə tarix, zamandan qoparıb, yenə də xalqın özünə qaytarır.

Göründüyü kimi, yazıçının əsərlərində mərasimi folklorizmlərə kifayət qədər geniş yer verilmişdir. Onun əsərlərində toy, yas, bayram, ayrı-ayrı məişət mərasimləri, ovsun, fal, inanc və s. folklorizmlər gah monumental lövhələr şəklində təsvir olunur, gah hansısa psixoloji situasiyanı folklor qəlibində təqdim edir, gah da yazıçı ideyasının təcəssümündə sərrast bədii ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Bütün bu rəngarənglikləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdiririk:

Birincisi, Ə.Cəfərzadənin yaradıcılığında mərasim folklorizmləri onun əsərlərinin etnik-mədəni əsasını təşkil edir. Hər bədii mətn mövzusunun bəşərlik səviyyəsindən asılı olmayaraq, milli hadisədir. Bədii əsərdə millilik onu şərtləndirən, müəyyənləşdirən amillərin bədii təcəssümü olaraq meydana çıxır. Ə.Cəfərzadə bütün hallarda milli zəmindən heç vaxt ayrı düşməyən yazıçı olmuşdur. Bundan dolayı onun qəhrəmanları, təsvirləri həmişə milli naxışlarla bəzənərək, bu obraz və təsvirləri canlı sənət hadisəsinə çevirmişdir.

İkincisi, Ə.Cəfərzadənin əsərlərində mərasimlərə yer verilməsi etnoqrafizmi gücləndirməklə həmin bədii mətnləri oxunaqlı, maraqlı etmişdir.

Üçüncüsü, mərasimi folklorizmlər, xüsusilə inanclar, fallar, ovsunlar Ə.Cəfərzadənin əsərlərinə təkcə təsvir-təhkiyə səviyyəsində etnoqrafik kolorit verməklə qalmır, əsərlərin fəlsəfi-psixoloji gücünü və mənasını artırır. Fallar – gələcəyi bilmə vasitəsi, ovsunlar – gələcəyə təsir etmək vasitəsi, inanclar – gələcəyə, sabaha və ümumən həyata inam vasitəsidir. Bütün bunları ustalılıqla bədii mətnə gətirən yazıçı bədii ideyanın tutumlu, inandırıcı təqdiminə nail olur. Bədii mətndəki magik folklorizmlər oxucu yaddaşındakı eyni folklorizmlərlə üst-üstə düşərək onun yaddaşını, iç dünyasını oyadır və oxucunu mətnə daha dərinlən bağlayır.

Dördüncü, Ə.Cəfərzadənin baxışlarına görə, adət-ənənələr əsrlərin sınağından çıxmış mərasimlərlə bağlıdır. Mərasimlər isə xalqın həyatının təşkilinin xüsusi formalarıdır. Alimin diqqətini cəlb edən əsas məqam xalqın mərasimlərdə birləşmə imkanıdır. Öz şəxsi həyatında öz düşüncəsinə uyğun ixtiyari hərəkətlər edən insanlar mərasimlərdə eyni hərəkətlər kompleksinə, eyni adətlərə, eyni rəsmə köklənirlər. Bu məqam, yəni insanların mərasimdə birləşərək vahid topluma, vahid qüvvəyə çevrilməsi Ə.Cəfərzadənin xalq mərasimlərinə aid apardığı tədqiqatların alt plandakı mənasıdır. O, bir təcrübəli alim, yazıçı kimi Novruz, Xıdır Əllöz və s. kimi mərasimlərin, bayramların milli birliyin yaranması və qorunmasındakı əhəmiyyətini dərinlən dərk etmişdir. Uşaqlıqdan zəngin mərasim ənənələrinin içərisində böyüyən Ə.Cəfərzadə görürdü ki, ayrı vaxtlarda öz işləri ilə məşğul olan, hərə öz problemləri ilə başı qarışan insanlar bayram və digər mərasim günlərində bir araya gəlir, bir olurlar. Hər bir xalqın da öz milli hədəflərinə çatmasının əsas şərti onun bir ola bilməsidir. Bu səbəbdən Ə.Cəfərzadə xalq mərasimlərinə birləşə bilməyin,

bir ola bilməyin, millət, xalq ola bilməyin əsrlərin sınağından çıxmış üsulu, forması, düsturu kimi baxır və öz yazılarının alt planında bu məqamı əsas götürürdü.

Göründüyü kimi, Əzizə Cəfərzadə yaradıcılığında folklorun dərinliklərini, xalqımızın milli mentalitetini, milli dəyərlərini qorumaqla bərabər, öz əsərlərində bu dəyərləri, folklor nümunələrini oxucularına çatdırmaqla müasir Azərbaycan ədəbiyyatında dərin izlər qoymuşdur.

Qaynaqlar

Azərbaycan folkloru antologiyası (2005). Şəki-Zaqatala folkloru. XIII kitab / tərtibçilər: İ.Abbaslı, O.Əliyev, M.Abdullayeva, Bakı: Səda, 550 s.

Bəydili (Məmmədov) C. (2007). Türk mifoloji obrazlar sistemi (Struktur və funksiya). Bakı: Mütərcim, 272 s.

Cəfərzadə Ə. (1972). Aləmdə səsim var mənim. Bakı: Gənclik, 224 s.

Cəfərzadə Ə. (1983). Cəlaliyyə, Bakı: Gənclik, 468 s.

Cəfərzadə Ə. (1977). Vətənə qayıt, Bakı: Gənclik, 303 s.

Nəbiyev A. (1983). Azərbaycan folklorunun janrları, Bakı: ADPN, 85 s.

Басилов В. (1984). Избранники духов, Москва: Политиздат, 208 с.

Dr. Samirə Məmmədli
Bakı Dövlət Universiteti

**ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN “ALƏMDƏ
SƏSİM VAR MƏNİM” ROMANINDA JANR
TRANSFORMASIYASI, BƏDİİ DETAL VƏ
FOLKLOR YADDAŞI**

*Mövti – cismani ilə sanma mənim ölməyimi,
Seyyida, ölmərəm, aləmdə səsim var mənim.*

Seyid Əzim Şirvani

166

Azərbaycan ədəbiyyatını nəsr kontekstində təmsil edən yazıçı Əzizə Cəfərzadənin adı tarixi roman yaradıcılığıyla yaddaşlara mərhələ ədəbiyyatı yazıçısı kimi həkk olunub. Deyək ki, onun bu sahədəki yaradıcılıq təcrübələri milli tarix, ədəbiyyat, incəsənət üçün biçilə bilməyən xəzinə mahiyyətindədir. Əzizə xanımın yaradıcılığında tarix əsas prinsip idi. Sanki, o, bu missiya ilə dünyaya gəlmişdi ki, vətənin dəyərli, bir o qədər də başı bələli övladlarını tarixin qaranlıq küncələrindən çəkib çıxaracaq və layiq olduqları ünvana qaytarıb, həmvətənlərinə o şəkildə tanıdacaqdır. Bütün bunları edərkən o, xüsusi şəfqətlə sanki, qulağını tarixin dərinliklərindən gələn uğultuya tutur, bəsirət gözüylə üfüqlərin arxasında qızaran günəşin şəfəqlərdən hörülən haləsinə baxır, keçmişin misilsiz mənəvi zərrələrini ovcuna toplayıb onlardan tarix yaradan insanların taleyinin döngələrini bəlləyirdi: “Aləmdə səsim var mənim”, “Vətənə qayıt”, “Yad et məni”, “Bakı-1501”, “Cəlaliyyə”, “Eldən elə”, “Bir səsin faciəsi”, “Gülüstan”dan öncə”, “Zərrintac-Tahirə”, “İşığa doğru”, “Bələ”, “Rübabə sultanım” və nəhayət, “Eşq sultanı”... İlk romanı “Aləmdə səsim var mənim”dən “Eşq sultanı”na qədər

bütün mətnlərinin arasındakı sarsılmaz daxili əlaqənin oxucuya ötürdüyü enerji budur: sanki, bu mətnlərdən biri digərinin ortaya çıxmasına, yazılmasına rəvac verir, biri digərini izah edir, və ümumilikdə, milli ruh coğrafiyasının əksiksiz, mükəmməl xəritəsini yaradır və yazıçı dönüb Azərbaycan olur. Bu mənada Əzizə Cəfərzadənin özünə dost seçdiyi etibarlı yol yoldaşları – səs, söz, bayatı yaddaşı, etnoqrafik elementlər onun nə qədər doğru yolda olduğunu göstəricisidir.

Müəllifin ilk romanı “Aləmdə səsim var mənim” Azərbaycanın, konkret olaraq Şirvan ədəbi məktəbinin istər yaradıcılığı, istər musiqi yönümlüyü, istərsə də pedaqoq və ictimai kimliyi ilə unikal və bir o qədər də başibəlalı şairlərindən Seyid Əzim Şirvaninin xarakterik cizgilərini ifadə edir. Baxmayaraq ki, romanda əsas proyeksiya Seyid Əzimin üzərinə düşür, yazıçı onu müxtəlif laddarda dərk etməyə çalışır. Beləliklə, bütöv Şirvan mühiti, onun tarixi kökləri, səs və söz sənətkarları, ayrıca folklor yaddaşından gələn bayatı yaradıcılığı, görkəmli elm və din adamları dahi şairin həyat və yaradıcılığının müxtəlif məqamlarının kəşimə nöqtələrində təqdim olunur. Zənnimizcə, bu şəkildə təqdimat yazıçının yaratdığı obrazı dərinlən anlaması və onu həmin tamın bir parçası olaraq görməsi idi. Təqvim zamanına görə əlli üç il o qədər uzun müddət deyil. Lakin Seyidin bu ömrə sığdırdıqlarına baxanda bir qədər düşünməli olursan.

Əsərdə şairin yaradıcı və şəxsi kimliyi həyatındakı üç qadının – bir-birilə həm uzlaşan və həm də inkar edən mövqe və xarakterdə olan qadınların talelərinin qovuşuğunda verilir. Və mətnə kənar gözlə daxil olduğumuzda görürük ki, o qadınların hər biri öz məqamında Seyid Əzimin ruh dünyasının fərqli tərəfini işıqlandırmışdır. Lakin əsərin ilk sətirlərindən şairin ölümünə qədər onun ruhunu tam mənada bir qadın bəzəyir, təbinə ilham verir: o da Sona idi. Şair Dağıstandan qayıdandan sonra dostlarının təkidi ilə o vaxtın şeir və sənət hamisi Mahmud

ağanın təşkil etdiyi musiqi məclisinə gəlir və dövrünün qənirsiz gözəli kimi ad çıxarmış rəqqas Sona ilə ilk dəfə orada qarşılaşır və bu görüş şair ruhunu qanadlandırır. Bu məqamda maraqlı xüsusə diqqət çəkmək istərdik: Seyidin ruhuna Sona elə qanad verir ki, bu, şairi bütün ömrü boyu müşayiət edir və ona saysız incilər yazdırır. Ancaq eyni zamanda şair Sonaya və digər qadınlara münasibətdə bütöv şəxsiyyət kimi hərəkət edir. Ruhi və maddi kimliyini ayırd edirdi: “İndi həmin hadisələrdən bir ilə yaxın müddət keçdiyi bir zamanda gənc şair, Sonaya olan eşqini yadına salır və düşünürdü: “... o bir eşq idi, ani. O bir eşq idi, baharın nəsimi kimi xoş və ötəri... Ömrümə bir anlıq təzə, tər bir qızılgül ətri gətirdi, damağımda süsən kimi xoş bir rayihə qoyub getdi... Mən onun cüvələrinə, rəqsinə aludə idim, bunun həqiqi eşq, əsl məhəbbət olub-olmadığını heç başa da düşmürdüm... Mənə elə gəlirdi ki, onu görəm, ətrini duyam gərək... O mənim üçün behişt cüvəli bir huri, bir pəri idi. Bir yuxu idi ki, oyandım, əlimdə heç nə qalmadı. Xatirəmdə isə əbədi, füsunkar bir gözəllik həkk olundu. Onu oradan heç bir qəza silib tullaya bilməz...” [Cəfərzadə, 2006: 107].

Adətən, dahi şəxsiyyətlər idealları uğrunda dünya nemətlərindən imtina edirlər və uzaqda görünən işıq onlara daha çox şey vəd edir, nəinki, içində yaşadıkları reallıq... Bu nöqtədə Seyid Əzim bəzi detallarla fərqlilik göstərir; görünür, “cəmiyyət”, “birgə yaşayış” anlayışları da onun üçün əhəmiyyətli idi. Klassik şərqli kimi düşünüən şair ailəyə böyük önəm verir və Sonanın bütün incəlikləri, nəciibliyi və gözəlliyinə rəğmən bu ölçülərə cavab vermədiyini özlüyündə təsdiqləyir: bir növ, daha məntiqi qərarlar verir. Şairin yaxın dostlarından Tərhan isə bu məsələdəki mövqeyi ilə tamamilə fərqlənir. O da Sonaya aşıqdır və bu yola bütün ömrünü qoymağa hazırdır. Onun Sonaya münasibətində eşqin özü xüsusi dəyər qazanır. O, Sonanı hər şeyə rəğmən, sevir. Bu sevgi real olaraq ona bədbəxtlik gətirir, Sona-

nın hamisinin ölümünə, Sonanın bədbəxtliyinə, özünün doğma diyarından, könül dostlarından didərgin düşməsinə səbəb olur, lakin Tərən əsl aşıqlər kimi bütün bəlaları rəhmət kimi qəbul edir. Çünki, Tərən eşqə mənzilbaşı kimi baxırdı; nə olursa-olsun bütün maneələri yarmalı, o mənzilə çatmalıydı. Sonanın ölüm xəbərini alana qədər bu cəhd və ümid onun yol yoldaşı olur. Maraqlıdır ki, sevdinin ölümü belə onun həyat məcrasını dəyişmir, dərhal qərar verir: O, Sonanın yadigarına, qızına sahib çıxmalıdır. Nəticədə, Qarateli yeni üsul rus məktəbində oxudaraq ilk azərbaycanlı qadın müəllimini yetişdirir. Beləliklə, o, əbədi eşqi qarşısındakı əhdinə sadıq qalır və hamıya vəfa dərsi keçir. Lakin Seyid eşqə ömür boyu səfər deyənlərdəndir. Bununla bərabər, o, el atası, bilgə idi, başqalarının dərdinə çarə olmaq (o, seyid nəslindən gəlirdi və Şamaxı camaatı məhz buna görə ona dərin etiqad bəsləyir, hörmət edirdi!), yol göstərmək kimi missiyası vardı və belə demək mümkünsə, qəlbindəki tək eşqi yaşatmaq üçün hər şeydən üz çevirmək kimi şansı da yox idi. Çünki qarşıda onu daha böyük sevgili və onun qayğıları gözləyirdi: Vətən! Seyidin keçdiyi ömür yoluna və həmin nisbətə gördüyü işlərə baxanda bir bədənə neçə şəxsiyyəti, kimliyi cəmləmək olar deyə düşünməmək olmur; elm və maarif yolunda millətə xidməti misilsizdir – Şirvanda yeni üsulda dünyəvi məktəbin təşkilinə çox çətinliklə nail olur, vətən övladlarının gələcək taleyini düşünərək gələcək nəsillərə yol göstərəcək mahiyyətdə olan cild-cild əsərlər yazır, ədəbi mühiti canlandırmaq və inkişaf etdirmək naminə şöhrəti ölkənin hüdudlarından kənara yayılacaq dost məclisi təşkil edir, Şamaxı ədəbi məktəbinin nümayəndələrinin yaradıcılıqları və şəxsiyyətlərindən bəhs edən məşhur “Təzkirə”sini yazır, daim çoxlarının yardımına yetişməkdən bəzən özünü düşünməyə vaxtı qalmır, amma bütün bu əsnada onu qanadlandıran yeganə ilham pərisi var – o da Sonadır. “Şairin xəyalında yenə də aləm bir-birinə qarışdı, yenə

də bilmədi ki, bu səs kimindir? Sonanınmı, Ceyranınmı, anasınınmı, könlününmüdür? “Yox, yox, unutmadım; amma pərilər soltanı, bir gör hara, kimin qulluğuna gəlmişəm... Bir gör zavalı Şirvanın gözüaçıq ziyalı cavanlarının başına nələr gəlir, necə dərbədə, necə diyərbədiyar, necə cövqə-cövqə olub dağılırlar? Şamaxının yetişdirdiyi gözəl alim, şair və qüdrətli şəxslərin heç birisinin Vətəndə bir gündürrüyü olmayıb, hamısı diyar-diyar düşüb, Xaqani Təbrizdə, Nəsimi Hələbdə, Nişat Salyanda... kimi deyim? Mühit qaçırıb, didərgin salıb onların hamısını, Şirvan, sənin ziyalı gənclərinə zəmanə neyləyir? Yollar onları hara aparır?” [Cəfərzadə, 2006: 118].

Yuxarıda yazıçının bizə təqdim etdiyi hadisələr və nüanslar fonunda şairin eşq yolçuluğunu daimi səfər halı kimi qiymətləndirmişdik. Bu mənada yazıçı və qəhrəman tandeminə də diqqət etməliyik: qəhrəmanı eşq səfərinə çıxmış yazıçının “yol” detalına istinadı nəzərdən yayınmır, “Yollar Şamaxıdan başlayır” [Cəfərzadə, 2006: 430] – deyir. Ədəbi-nəzəri bucaqdan dəyərləndirməli olsaq, bədii detal (bizim nümunədə yol) bədii obrazın mahiyyətinin açılmasında böyük rol oynayır. Detal səhifələrlə yazılacaq təfərrüatların mətnədən silinməsinə və mətnin daha aydın və ən son nöqtəsinə qədər təsəvvür edilməsinə yönəlikdir. Fikrimizcə, bədii mətnə (nəsr mətnində) üç detal tipi mövcuddur: süjet, təsviri və psixoloji. Əzizə Cəfərzadə adı keçən romanda bu tiplərin üçündən də istifadə etmişdir. Yol detalı süjet xəttinin inkişafı məcrasında yaranıb və şairin taleyini, onun həm sevinci, həm də faciəsini mükəmməl əks etdirir. Bu xətt əsərin müxtəlif hissələrində – başlanğıc, gedişat, sonluqda – davam etdirilir ki, yeri gəldikcə bu detala toxunacağıq. Hələ ki, bir qədər Seyid Əzim barədə: ümumiyyətlə, ədəbiyyat tarixindən bizə tanış olan Seyid Əzim kim idi və onun şair- portretini yaratmağa cəhd edən yazıçı ədibin estetik idealını tam dərk edə bilmədimi? Əsərdə şair müxtəlif rakurslardan, bir – birini bəzən

tamamilə inkar edən hadisələr və münasibətlər fonunda təqdim olunur. Bu da onun mürəkkəb və çoxtərəfli şəxsiyyətinin açılışını şərtləndirir.

Əsər real tarixi faktlara əsaslanır. Ancaq roman diskursunda bir cəhət var: yazıçı yaratdığı obrazları real tarixi hadisələr və faktlar fonunda nə qədər real təsvir edirsə, bir o qədər onu ideallaşdırmış, mifikləşdirmiş olur. Çünki şair obrazının yaradılmasına sərf edilən metafor və bədii fiqurlar onu reallıqdan irreal aləmə aparır, əfsanələşdirir, hər bir detal, deyək ki, “qızılgül” onun tarixin dərinliyindən gələn səsinə dəyişdirir, insanlar və onların fikirləri, duyğuları arasından keçən körpünü nişan verir, sən gözüünü açıb özünü o körpünün üzərində görürsən, amma bədii aləmlə tarix bitişik görünür, müəllif tarixin obrazını yaradır.

Ümumən, romanda toxunulan və ədəbiyyat tarixindən də bilindiyi kimi, Seyid Əzimin taleyindən müxtəlif qadınlar keçib. Seyid bəlkə də, tarixdə az adamlardandır ki, həyatındakı hər qadının qiymətini verməyi bacarır, onlara göstərdiyi nəcib münasibət xarakterinin mükəmməlliyinin və zənginliyinin göstəricisidir. Daim “pərilər sultanı” – Sonanın xəyalı ilə yaşasa da, ömür-gün yoldaşı Ceyrana münasibətdə də son dərəcə anlayışlı, şəfqətlidir. Yeri gəlmişkən deyək ki, müəllif süjet xəttinin əsaslı nöqtələrində məhz “Sona” xarakterinə istinad edir və ondan açar detal kimi istifadə edir. Bəlkə bu səbəbdəndir ki, Seyid qədər Sona obrazı da kifayət qədər geniş işlənmiş, xarakteri və taleyi müxtəlif bucaqlardan işıqlandırılmış və ömrünün sonuna qədər yazıçı ondan “əl çəkməmiş”dir:

“O yazırdı... Yazdıqca da gözlərinin önündə əziz cizgiləri silinməkdə olsa da doğma, çox doğma bir sima canlanır, mələk kimi başı üzərində qanad çalır, əllərini gah onun çiynlərinə, gah yazıya tərəf enmiş gözlərinin qapaqlarına təmas etdirərək deyirdi: “Bəli, belə yaxşıdı -, şairim, qoy sənin tərəb, eyş-nuş həvəsin, cismani tələbdən çox ruhani tələbə çevrilsin, qoy sənin

cismani “ümmül-xəbais” arzuların məhz qəzəllərində tərənnüm olunsun! Nəfsini isə qoru! Xalqın, millətin, onların xırdaca balaları, bədbəxt həmvətənlərinin gələcəyi olan övladi-vətən üçün qoru!.. Hərənin alınına bir şey yazıldığı doğrudursa, sənin də alınına bu yazılıb! Qoy adın bu qəzəllər üçün nə yamanlığa çəkilib-çəkilsin, təki, şübhə dilinə dəyib, məcazını korlamasın və saf arzu - əməllərinə mane olmasın... Şairim, yaz, yaz!” Pərilər sultanının incə barmaqları alınına toxunar kimi oldu, xəfif nəfəsi, sübhün incə mehi, nəsimi kimi dodaqlarında, gicgahlarında, yanaqlarında gəzdi... Şair son məqtə’ bəndini də yazıya keçirən təki, yuxudan ayılanlara məxsus bir xumarlıqla gözlərini ətrafına dolandırdı...” [Cəfərzadə, 2006: 122].

Şair bəzi məqamlarda nəfsini qoruya bildimi, bunu demək çətindir. Həqiqət odur ki, o, sonralar “cavanlıq səhvi” adlandıracağı, həyatlarına sahib çıxma bilməyəcəyi qadınların ömürlərinə ani daxil olub uzaqlaşsa da, çoxlarına da atalığı qayğısı göstərə bildi. Özü ac ikən, son tikəsini elinin adamları ilə bölməyi bacardı. Ən vacibi, ürəyinin atəşindən, gözünün nurundan vətən övladlarına pay ehsan elədi ki, bunun qiymətini tarix sonralar verəcəkdi. Romanın ən üstün cəhəti odur ki, müəllif əsas qəhrəmanını bütün yönərdən işıqlandırması ilə yanaşı, onun həməsrlərini də nəzərdən qaçırmamış, dolğun obrazlarını yarada bilmişdir. Şamaxıda şeir-sənət hamisi kimi tanınan irəli görüşlü Mahmud ağa obrazı süjet xəttinin müxtəlif dövrlərində qarşımıza çıxır. Görünür ki, zamanında ətrafı və həmçinin, Seyid Əzim tərəfindən yüksək qiymətləndirilən ağa bir əsərin müəllif kimi Əzizə xanımın da rəğbətini qazanır. Mahmud ağa həm də tarixi şəxsiyyətdir və əsərdə müxtəlif hekayələrin başlanğıcı, davamı, ya da sonu məhz onunla kəsişmə nöqtəsində verilir. Buradan anlaşıldığı kimi, bəhs edilən hekayətdə hadisələrin və obrazların əksəriyyətinin taleyində onun ya birbaşa, ya da dolayısıyla rolu olmuşdur. Onun yüksək musiqi biliyi münəvvər sənətkarları ət-

rafında toplaması, yaranan əsərlərin təbliği və yayılmasına təsir göstərmişdir. Yuxarıda bəhs edilən səhnə də həmin dost məclislərinin birində ağanın yeni kəşf etdiyi şuşalı gənc xanəndənin təqdimatında Əzimin həmin ifaçının təsiri ilə qəzəl yazdığı məqamın təsviridir. Bu məqamda şairin musiqiyə dair rəməl bəhrindəki məşhur müxəmməsini xatırlayaq:

“Guş qıl, ey ki bilirsən özüvi vaqifi-kar,
Agah ol gör ki, nədir naleyi-ney, nəğmeyi-tar,
Nədir ol xüsk olan çubdə bu naleyi-zar-
Ki, sədasından onun qarət olur səbrü qərar,
Açma sən pərdəni, hər pərdədə var yüz əsrar”

[Cəfərzadə, 2006: 117].

Bu müxəmməs xüsusi parçalardandır ki, çoxları əzbər bilir. Bəzən sənə möcüzə kimi gəlir: Vətəninin şair övladı neçə əsr bundan əvvəl - XIX yüzildə hissələrinə tərcüman olur, ən nadidə parçanı yazır və XXI yüzildə onu feyzlə oxuyur və düşünürsən: “Musiqini bu qədər dərindən anlama, onu məhz pərdə səviyyəsində dərk etmə sənətkarın yüksək zövqü və incə duyumunun göstəricisidir. Bəs biz necə? Seyidi ötüb keçə bilməsək də, onu tam anlamıyla dərk edə bildikmi? Axı, təqvim zamanına görə biz ondan iki əsr qabaqdayıq”.

Fikrimizcə, bunu istənilən oxucu təsdiq edər ki, romanda yüksək sirayət gücü var. Real tarixi faktlara əsaslanan əsərdə yazıçı təsvir aldığı həyatın boşluqlarına toxunur. Çünki məhz boşluqlara toxunmaqla arzu etdiyi (roman kimi yazmaq istədiyi) həyat bədii şəkildə canlanır, həyat qazanır və öz taleyinə yiyələnir. Boşluq mətnədə yara kimidir. Yazıçı sanki həmin yaraları tapır və ona toxunur, həmin yerdən mübahisələr, çarpaz xətlər, həyatdan getmiş insanın it-bata düşmüş arzuları, ümidləri və doğrulacaq insanların alın yazıları çıxır. İstənilən əsərin oxucuya təsir gücü

müəllifin o boşluqları tapmaq fəhmiylə bağlıdır. Əzizə Cəfərzadənin yazıçı kimi uğuru məhz bunda idi. Romanda rast gəldiyimiz müəyyən döngələrdə – Sonanın gəlin köçməsi, Sonanın ölümü, Cəbi oğlu Cavadın öldürülməsi, elə Seyidin özünə qəsd edilən sarsıdıcı səhnələrdə bu stixiya özünü kəskin biruzə verir və romanın strukturuna da təsir edir. Müasir ədəbiyyatşünaslığın mətnçiliklə bağlı maraqlı bir yanaşması var və təxminən belədir: “Məna iki söz arasındakı boşluqdadır”. Ədəbi mətnlərə bu estetik baxış həm yazıçı, həm də oxucudan yüksək məsuliyyət, fəhm qabiliyyəti tələb edir.

Əsərdə Şirvan musiqi məktəbinin özünəməxsus nümayəndələrindən – Yetim Hüseynin xarakterik obrazı yaradılmışdır. Bilindiyi kimi, “Segah” təsnifi məhz onun adıyla “Yetim segah” adlandırılmışdır. Müəllif əsərdə Yetim Hüseynin miskin həyatı və faciəvi ölümünü segah ritminə uyğun təhkiyə və çalarlıqla canlandırır ki, bu da romanın çoxyönlülüyü tendensiyasını ortaya qoyur. Əsərdə diqqət çəkən xüsusi məqam mövcud üsuli-idarəyə qarşı haqq səsinə qaldıran Cəbi oğlu Cavadın öldürülməsiylə bağlı səhnədir. Ümumiyyətlə, həmin dövrdə məşhur olan manera – dar ağacından asılanları görk olsun deyə sadə xalqın gözü qarşısında həyata keçirmək o zamanın dəhşətli adətlərindən idi ki, müxtəlif ədəbiyyatlarda dəfələrlə bu fakta rast gəlmişik. Gördüyü səhnədən böyük sarsıntı keçirən Seyid Əzim birlik, bərabərlik anlayışlarının vacibliyini şagirdlərə təlqin edərkən Cavadın ölümünə diqqət çəkir: “... Siz də gördünüz, Cəbi oğlu Cavadı boğazından asdılar. Hamı da bilir ki, bitəqsir, bigünah olub. Cavad kimi igid təklənib, amma ondan hayıf alan bəy isə öz qohum-əqrəbəsi, dost-aşnası ilə xüsusən ki, zamanın sözü ötənlərilə əlbir, sözbir olub. Odu ki, haqq olub divan olmayan bir zamanədə tələf oldu, getdi. Ona görə gərək düşmən qabağına çıxanda da tək olmayasan” [Cəfərzadə, 2006: 312]. Zamanında Cavadın ölümünə meydanda əngəl ola bilməmənin

əzabını yaşayan Seyid bundan çıxış yolunu “milli birlik” anlayışının dərkində görürdü. Şüurlara birlik toxumu əkirdi ki, sabahın Cavadları günahsız cəsədlərə çevrilməsin. Seyid Əzim bütün hadisələrə əbədi həqiqətlər rakursundan baxırdı. Sənət və təhsillə bağlı atdığı addımlar da uzunmüddətli zamana hesablanmışdır. O, insanın yer üzündəki faniliyini qəbul edir və inanırdı ki, nəsillər bir-birini əvəzlərkən missiyanı doğru əllərə ötürmək əsas qayə olmalıdır: “Həyat əbədidir... Orda mən yoxam, sən yoxsan... Nə olar ki, ataları oğullar, oğulları nəvələr əvəz edir. Torpaq daimi, yer, su, hava... Ab, atəş, xak, baddan yaranan nə varsa, o daimidir...cismi, canı olan nə varsa, o daimidir... ölmür: nə olar, mən olmaram... sən olmazsan... bununla bu əngin göylərdən, bu əlvan kainatdan, bu musiqili və kəskin dodaqlardan və üzlərdən heç nə əskilməz...” [Cəfərzadə, 2006: 117]. Məhz bu səbəbdən o, şagirdlərinin insan və dəyərlər, xalq və millətlə bağlı anlayışları dərindən əxz etməsinə çalışırdı. Çünki onlar doğru yolu ancaq bu üsulla tapa biləcəkdilər. Deməliyə ki, ədəbiyyat tarixindən də bilindi ki, Seyidin böyük ümid bəslədiyi şagirdi Mirzə Ələkbər Sabir həmin şagirdlərdən biri idi ki, yazıçı romanda onun da ədəbi portretini yaratmışdır. “Əgər Seyidin başı yazıya qarışıq olmasaydı, yəqin ki o da bizim dilimizlə, Füzuli ahəngiylə deyərdi: “Ya rəb! Xalqımın məhəbbətini qəlbimdə daha da əfzun eylə. Onun yolunda bəla artdıqca mən bu bələdən qorxmuram. Artır bəlanı! “Mən istərəm bəlanı, çün istər bəla məni!” Qoy bu məhəbbət məni yaxıb yandırsın! Qoy mən şam kimi yanım. İndi məni tək-tək vətəndaşlarım anlayırsa, zaman gələr, ellər, kütlələr anlar məni. Dərk edərlər ki, Seyyid onların səadəti, maarifi, gözlərinin dünya işinə açılması yolunda nə zülmərə, cəfalara dözmüşdür! Heç nədən qorxmamışdır:

“Bəndi-bəndim kəsələr eyləmərəm tərki- fəğan,
Qoy nəva ney tək edim, ta nəfəsim var mənim

Mövti-cismani ilə sanma mənim ölməyimi,
Seyyida, ölmənəm, aləmdə səsim var mənim!”
[Cəfərzadə, 2006: 384-385].

Burada əbədi həqiqətlərin varlığına inanan şair “mən”i var. Burada şair həm “gedən cismim, qalan ruhumdur” estetik idealına sadıq qalır, həm də əməllərinin, xalqın sabahı üçün etdiyi işlərin, miras qoyduğu irsin onu məhz bu ünvana çatdıracağına əminliyini ifadə edir.

Seyid Füzulini qıbləgah səviyyəsində dərk edir, sevir və qəbul edirdi. Hətta bir çoxları onu Füzuli varisi kimi də qəbul edirdi. Lakin Füzulinin özünə çəkilərək məna nüvəsinə baş vurmaı və zamansızlığa hesablanan dünya duyumunu Seyiddə konkret hədəflər və daha çox dünyaya açılma əvəz edirdi. “Seyid Əzim həm real həyatda, həm şeirləriylə dünya səyahətinə çıxır, bunun əsas anlamı təzələnmək, insanın dərđini dürüst ifadə etməyən fiqurlardan qurtulmaq idi” [Yusifli, 2020: 79]. Mətinin sirr həlqəsi və sosial təyinatı məhz onun yaradıcılığında eyni məxrəcə gələ bilirdi. Zəmanədən və üsuli-idarədən şikayət onun həcvlərində bariz izhar olunurdu. Baxmayaraq ki, onun həcvləri müasirləri, şeir-sənət bilicisi dostları tərəfindən bəyənilirdi, bu janrda yazmaq şairin özünün ürəyindən deyildi və tezliklə həcvdən uzaqlaşır. Bu da anlaşılandır; çünki şair baxmayaraq ki, ictimai mühitdə rastlaşdıqları çətinlikləri, ədalətsizlikləri həmin janrda dilə gətirirdi, eyni zamanda, bunun onun böyük şeir anlayışına kölgə saldığından da fərqiindəydi. Ona görə də dövrünün ərki çatan şairlərinə də məsləhət görürdü ki, həmin janrdan uzaqlaşsınlar. Seyid Əzim ömrü – 53 illik taleyini xalqla bağlayan, onun görəən gözü, danışan dili olmağa çalışsan, varlığını çiraq kimi sevdiyi millətinin maarifi yolunda yandıran fədakar şəxsiyyətin ömrü idi. Səfər halı onun bütün ömrünü izləyir. Bu bəzən elm-ərkan öyrənmək, bəzən ünsiyyət, yardımlaşma xa-

rakteri daşıyırdı; amma bilinən həqiqət o idi ki, şair səfər etməyi çox sevirdi. Bəlkə bu səbəbdən Əzizə Cəfərzadə Seyid Əzimin həyat və yol hekayətini danışıarkən müxtəlif məqamlarda yol metaforundan istifadə edir. O bütün hekayətləri və yeni xəbərləri öz oxucusuna məhz bu yolların aydınlığında və kəsişməsində verir.

Əsərdə Seyid Əzimin ölüm səhnəsi təsirli çalarlarla təsvir edilib : “Seyid həyata vida edirdi, lakin sevdiyi həyat onu tərk etmək bilmirdi! Sevməli şairini həyat tərk etmək istəmirdi. Onun qulaqlarında bütün bir aləm, mübarizələrdə, çarpışmalarda keçmiş bütöv bir ömür öz sədası, qayğıları ilə canlanırdı” [Cəfərzadə, 2006: 423]. Burada şairin həm də həzin həsbi-halı var: bütün həyatı, sevdikləri, ilham pərisi bir-bir gözü önündən keçir. Ömrü, həyatı, görülən işləri tərəziyə çəkir. Hacı Əsədlər, Molla Qurbanqulular bəlkə zahirən öz məqsədlərinə nail olmuş kimi görünürlər. Ancaq baş verənləri meydan oyununa bənzətsək (Çünki əsərin təhkiyəsi də bunu diqtə edir. Sürəkli bazar və meydan mizahı qurulur və adətən hadisələrin başlanma, bitmə, kəsişmə və kulminasiya nöqtələri adətən bu məkanlarla bağlı olur) burada tək qalib və yüksələn ruh təbii ki, Seyid Əzim Şirvanidir. O gözlərini dünyaya o ruhun Şamaxı torpağını tərk etməyəcəyi, əkdirdi toxumların bir gün cücərib bar verəcəyi inancı ilə yumdu.

Janr transformasiyaları “Aləmdə səsim var mənəm”romanı kontekstində

Əzizə Cəfərzadənin üslubunda dövrü, zamanənin portretini bir şəxsin simasında, üz cizgilərində açmaq keyfiyyəti var, ona görə də bu məqalədə onun ömürlüyünü izləmək zəruridir. Şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılıq sirlərinə maraq onda tarixə dönüş stixiyası yaradıb, sonra bu marağın dairəsi genişlənilib, şəhər həyatını bütün dolğunluğu və detallarıyla romanda canlandırmaq

onun üslubunda aparıcı xəttə çevrilib. Onun nəsr əsərlərində, xüsusən tarixi romanlarında elə məqamlar, yaxud belə deyək, yazı üslubu və metodunda elə yeniliklər var ki, bütün bunlar yalnız uzun illərin daxili yaddaşa müşahidə sayəsində gerçəkləşə bilərdi. Tarix diskursunu “Şamaxı” başlıqlı tarixi romanlarında cilvələndirən, ona yeni mənalar aşılayan ədibin şah əsəri heç şübhəsiz ki, XIX yüzilin böyük şairi Seyid Əzim Şirvaninin həyatından bəhs edən “Aləmdə səsim var mənim” romanıdır. Məhz bu romandan bəhs ediləndə ədibin bütün həyatını, onun hər bir incəlik və detalını göz önünə almaq zəruridir. Ona görə ki, Əzizə xanımın bu əsərlə məqsədi sadəcə bir dahi şəxsiyyətin portretini cizmaq deyildi, bu portretin ayrı-ayrı konturları elə Əzizə xanıma qədər də məlum idi. Əzizə Cəfərzadəyə qədər tarixi roman konsepti daha çox hadisəçilik üzərində qurulurdu, bu konseptdə müxtəlif və fərqli situasiyaların içindən keçən, əsərin bədii sisteminin məntiqi ilə ortaq məxrəcə gətirilən bədiilik anlayışı demək olar ki, yox idi. Hər şey – bütün hadisələr, bütün təsvir məqamları mərkəzəqaçma stixiyası üzərində olduğundan, deyək ki, M.S.Ordubadinin “Qılınc və Qələm” romanında təsvir edilən dövrün daxili konfliktlərinin açımı yox dərəcəsinə idi, ancaq həmin tip romanlarda hadisələrin müxtəlif şəxslər ətrafında dönməsi mətnə oxunaqlılıq və monumentallıq bəxş edirdi. Yəni o dövrə qədər (M.S.Ordubadiyə qədər, o cümlədən Süleyman Rəhimova qədər) ədəbiyyatın inkişaf tendensiyası yalnız bu tip nəsr paradıqması ilə müəyyənləşirdi. Bizim ədəbi prosesdə onilliklər və ədəbi nəsillər üzrə “dövrləşdirmə” də məhz həmin qarşısıalınmaz dəyişmə proseslərinə əsaslanır. Yəni, 40-50-ci illərdə yaranan Azərbaycan romanları, nəsr əsərləri 60-cı illərdə meydana gələn nəsr nümunələri ilə şübhəsiz ki, eyni deyildir. Təsvir və yazı metodunun kəskin şəkildə dəyişməsi təkcə bu prosesi yaradan müəlliflərin istedadları ilə bağlı deyildir, bu məqamda janrların daxili inkişaf və transformasiyalara uğramaq

stixiyası mütləq nəzərə alınmalıdır. Başqa sözlə desək, ədəbiyyatın tarixi inkişafı janr prosesləri ilə tənzimlənir. Janr prosesləri dedikdə bədii söz sənətinin tarixi inkişafının müəyyən məqamlarında hansısa janrlar yaranır, onlar hökmran mövqedə qərarlaşır, sonra sönmə prosesi gedir və ... janrların şəkildəyişməsi baş verir. Bədii nitqin təşkilinin bütün səviyyələri içində janrlar və onların şəkildəyişmələri ən mütəhərrik formalardandır. Prosesin ən həyəcanlı məqamı, yəni bir keyfiyyət halından digərinə keçid məhz janr transformasiyası ilə bağlıdır. Vaxtilə rus tədqiqatçısı Y.Tinyanov yazırdı ki, janr haqqında heç zaman “statik” sözü-nü işlətmək olmaz, janr həmişə, hər an dəyişir [Тынянов, 1993: 122]. Başqa bir tədqiqatçı S.S.Averintsev janrların “həyat tarixçəsini” bu şəkildə təqdim edirdi: “janrlar identiklik üçün lazım və zəruri şərt kimi məxsusi əlamətlərini tədriclə əldə edib qazanır, sonra isə nəfəs alıb yaşamağa başlayırlar, daha sonra sürəkli dəyişikliklərə məruz qalırlar; onlar bəzən “ölüb canlı ədəbi prosesdən kənarlaşırlar”, bəzən də tam dəyişmiş formada canlı ədəbi prosesin içinə qayıdırlar” [Аверинцев, 1996: 101]. M.M.Baxtin isə janr anlayışında sabitlik və dəyişkənliyin vəhdətini görürdü. O, yazırdı: “Ədəbi janr öz təbiətinə görə ədəbiyyatın inkişafının nisbətən sabit, bitib tükənməyən inkişaf tendensiyasını əks etdirir. Janrın bətnində arxaikanın heç zaman ölməyən elementləri mövcuddur. Doğrudur, bu arxaikanın özü də janrın bətnində məhz daimi yenilənmələr hesabına duruş gətirir. Janr həmişə odur və o deyildir, həmişə eyni zamanda köhnə və yenidir. Janr hər bir dövrdə doğulur və yenilənir.” [Бахтин, 1979: 121-122]. Məsələ belədir ki, XX əsrin ikinci yarısında, yəni Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılıqla məşğul olduğu dövrdə janr dəyişmələri tarixi-ədəbi prosesin nəzərəçarpan özəlliyinə çevrildi. Keçən əsrin 60-cı və daha sonrakı illəri bu sürəkli janr modifikasiyaları ilə bağlıdır. Bu hadisəni obyektivlik naminə iki planda nəzərdən keçirmək olar: 1. Bu hadisə, yəni sürəkli janr

dəyişiklikləri (sözü gedən illərdə Azərbaycan nəsrində tarixi roman janrına qayıdış və xüsusən, Əzizə Cəfərzadənin “Şamaxı” başlığı altında silsilə tarixi romanları – bu romanlarda bir-bir, roman-roman izləniləndə tarixi roman diskursunun dəyişməsinin şahidi olarıq; roman mətnindən təkcə tarixin deyil, bütövlükdə keçmiş həyatın canlı qoxusu gəlir, biz bunu etnoqrafik detalların bolluğunda və həmin detalların tarixilik konsepti ilə uyuşmasında müşahidə edə bilirik...) bütövlükdə XX əsrdə baş verən ədəbi inkişafı bağlıdır; XX əsrin ikinci yarısında dünya və şəxsiyyət haqqında ən müxtəlif konsepsiyalar mövcud idi, realizm və digər ədəbi cərəyanlar çərçivəsində doğulan bu konsepsiyalar bir-birinə təmas edirdi. 2. Janr transformasiyalarının intensivləşməsi janrlar üzərində müəllifin hakimiyyətinin güclənməsi ilə də şərtlənirdi. Müəllif iradəsi sabit janr modellərinin sürətlə dəyişməsinə səbəb oldu – janrdaxili dəyişiklik qarşısı alınmaz prosesə çevrildi. Burada bir vacib cəhət də nəzərə almaq lazımdır. Məsələn, Əzizə Cəfərzadənin “Aləmdə səsim var mənim” romanında etnoqrafik fraqmentlərin tarixi “salnamələrə” birləşməsinə, onlarla bir tam yaratmasını necə anlamalı? Və nəyə görə məhz bu romanda etnoqrafiya təsvir momentlərində dominant mövqedədir? Bunun bir sadə səbəbi var: sözü gedən dövrdə müasir mədəniyyətdə “oyun estetikası” janr transformasiyaları prosesinə birbaşa təsir edirdi. “Aləmdə səsim var mənim” romanında bu nəzəri biliklərdən çıxış edib deyə bilirik: mətnə hadisələrin təsvirində “oyuna cəlbədlənmə” məqamı var və o məqam əvvəldən sona qədər yanıb-sönür, amma heç zaman sənə gimir. Bu roman müəllifinin həm də ona görə ən maraqlı və ən sanballı əsəri sayıla bilər ki, əvvəla, onu həmin dövrdə gedən janr transformasiyaları prosesinin nəticəsi saymaq olar, ikincisi isə bu roman Əzizə Cəfərzadənin bütün yaradıcılıq ömrü boyu apardığı estetik axtarışlarının nəticəsidir.

“Aləmdə səsim var” romanı şərti olaraq həm də “müəllif janrı”dır. Yəni, müəllifin yaradıcılığı boyu apardığı estetik axtarışların nəticəsi olaraq sırf həmin müəllifə xas janr ölçüsü yarandıb-formalaşır.

Qaynaqlar

Cəfərzadə Əzizə (2006). Aləmdə səsim var mənim, Bakı: Şərq-Qərb, 432 s.

Şirvani Seyid Əzim(2005). Seçilmiş əsərləri, Üç cild-də, I c., Bakı, Avrasiya press, 288 s.

Yusifli C (2020). Formanın müqəddəs sirri – Seyid Əzim Şirvani, Məna, mətn, işarə, Bakı: Mütərcim.

Аверинцев С.С. (1996). Историческая подвижность категории жанра: опыт периодизации // Аверинцев С.С. Риторика и истоки европейской литературной традиции. М., с. 101.

Бахтин М.М. (1979) Проблемы поэтики Достоевского, М., с. 121-122.

Тынянов Ю.Н. (1993) Литературный факт // Тынянов Ю.Н. Литературный факт. М, с. 122.

Dr. İlahə Dadaşova

AMEA Nizami Gəncəvi adına

Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı

Muzeyinin doktorantı

dadashova.ilaha@mail.ru

**ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN “QOBUSTAN
ÇÖKƏKLƏRİNDƏ” ROMANINDA MÖVZU,
PROBLEM, STRUKTUR, DİL VƏ ÜSLUB
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Xalq yazıçısı, ədəbiyyatşünas, ictimai xadim, filologiya elmləri doktoru, professor, yaradıcılığa 1937-ci ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə dərc edilən “Əzrayıl” adlı hekayə ilə gəlib, “Aləmdə səsim var mənim” (1973-1978) adlı ilk tarixi romanı ilə məşhurlaşan, zəngin, məhsuldar yaradıcılığı ilə ədəbiyyatımıza böyük töhfələr bəxş edən, Azərbaycan tarixini əsərlərində yaşadan, xalqın sevgi və ehtiramını qazanan Əzizə Cəfərzadə (1921–2003) ən güclü qadın yazıçılarımızdandır.

1921-ci ilin dekabr ayında Bakıda anadan olan, orta təhsilini burada başa vurduqdan sonra teatr texnikumunda, daha sonra iki-illik müəllimlik kursunda oxuyan, Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini ekstern bitirən Əzizə Cəfərzadənin uşaqlığı, gəncliyi çətin dövrlərə təsadüf etmişdir. Həyatında yalnız bir dəfə özünü xoşbəxt hiss etdiyini bildirməsi də yaşantıları ilə bağlıdır. Xanəlizadə Elxan “Həyatında yalnız bir dəfə xoşbəxt olan yazıçı” adlı məqaləsində həmin məqama diqqət yönəldir və bu məqam da yazıçının mövqeyini müəyyənləşdirir: “Onun həyatı digər həmkarlarından fərqlənib. O, qadınlardan daha çox kişi kimi mübarizə aparıb. Həmişə mənsub olduğu xalqın içində olub. Öz dediyinə görə, həyatda yalnız bir dəfə xoşbəxtliyin nə

olduğunu dadıb. “Xalqlar həbsxana”sının dağılmasından sonra Kirovun Bakının Dağüstü Parkındakı “Çalağana” bənzəyən heykəlinin uçurulduğu gün Əzizə Cəfərzadənin həyatında ən xoşbəxt olduğu gündür!” [Xanəlizadə, 2019].

Müəllifin yaradıcılığında tarixi hadisələri diqqətdə saxlaması da əbəs deyil, xalqa həqiqəti çatdırmaqla xidmət etməkdir. Həqiqətləri aşkarlayıb təqdim etmək, keçmişini xatırlatmaqla mübarizəyə, uğurlu gələcəyə səsləməkdir. Hər şey də həqiqəti bilib haqqını, mövqeyini müdafiə etməkdən başlayır. Belçika şairi və dramaturqu Moris Meterlinkin söylədiyi kimi: “Zaman keçdikcə həyat bizə öyrədir ki, həqiqətdən başqa heç bir möcüzə yoxdur” [Cəfərov, 2009: 173].

Doğrudur, müəllif əsərlərində tarixi həqiqətin təhrifi baxımından tənqid də olunub. Ancaq əsərləri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə əsas məqsədin ömrü boyu xalqına bağlı olan sənətkarın həmin həssas məqama toxunmaq olduğu da müəyyənləşir.

Yazıçı sovet dönəmində Azərbaycan naminə qələmi ilə mübarizə aparmış, xalqın uzaq və yaxın keçmişini əsərlərində xatırladaraq yaşatmışdır. Təbii ki, burada bədiilik, obrazlılıq, təxəyyül süzgəcindən keçirilən məqamlar da var ki, onun əsərlərinin dil baxımından gözəlliyini təmin edir, qəlblərdə yaşadır. Yazıcının “Aləmdə səsim var mənim” (1972), “Vətənə qayıt” (1977), “Yad et məni” (1980), “Bakı–1501” (1981), “Cəlaliyyə” (1983), “Sabir” (1989), “Eldən-elə” (1992), “Gülüstan”dan öncə” (1996), “Zərrintac-Tahirə” (1996), “Bir səsin faciəsi” (1997), “İşığa doğru” (1998), “Bəla” (1999), “Rubabə-Sultanım” (2000), “Bəla” (2001), “Xəzərin göz yaşları” (2002), “Eşq sultanı” (2003) kimi roman və povestləri bəhs edilən dövrün mənzərəsinin, xalqın keçmişinin, tarixinin, vətənə sevgisinin, mədəniyyətinin, adət-ənənələrinin, təfəkkür tərzinin təqdimi baxımından dəyərli əsərlərdir. Qeyd edək ki, Ə.Cəfərzadənin həyatını xalqın milli yaddaşının bərpası naminə yaşanmış ömür

hesab etmək olar. Fikrimcə, bu ömür mübarizələrlə dolu, özü ayrıca böyük bir romanın mövzusu ola biləcək, vətəni, xalqı, ana dilini qəlbində, təfəkküründə böyük sevgi ilə yaşadıb mühafizə edən nümunəvi bir ömürdür və onun əsərlərinə xəlqilik, əbədi-yaşarlıq gətirən də budur.

Tənqidçi Vaqif Yusifli “2004-cü ilin nəsrı” adlı məqaləsində roman yazmağın nə qədər çətin olduğunu vurğulayır: “Roman yazmaq, bədii təfəkkürün bu geniş sahəsinə çıxmaq, təfərrüatı epik lövhələrlə vermək, çoxşaxəli hadisələrin təsvirinə meyl etmək, yaradılan obrazları xarakter səviyyəsinə qaldırmaq, əlbəttə, çətindir” [Yusifli, 2006: 154].

Toxunulan məsələlərin onun əsərlərində əksi, romanlarının mövzu və problematikası, say və keyfiyyəti Əzizə xanımın bu çətinliyin öhdəsindən uğurla gəldiyini göstərir.

Yüz illik yubileyi ərəfəsində yazıçının “Seçilmiş əsərləri”nin yenidən nəşrinə başlanılmış və artıq 12 cild işıq üzü görmüşdür. “Elm və təhsil” nəşriyyatında çap edilən əsərlər toplusuna yazıçının indiyədək heç yerdə dərc edilməmiş, latın qrafikası ilə çap edilməmiş əsərləri, həmçinin az tirajla yayımlanmış kitabları da daxil edilmişdir ki, bu da ədəbiyyata, elmə, xalqa yeni bir töhfədir.

Oxuculara təqdim olunan bu əsərlər toplusu Ə. Cəfərzadənin ədəbi-bədii irsinin təbliği, araşdırılması üçün geniş imkanlar yaradır, gələcəkdə də onlara və sonra dərc ediləcək nüsxələrə dəyərli mənbə kimi istinad olunacaqdır. Bu cildlərin hər birinin mündəricatının təqdimi belə Ə. Cəfərzadənin zəngin yaradıcılığını, toxunduğu mövzuları izləmək baxımından bir neçə məqalə materialı ola bilər.

Xalq yazıçısı Əzizə Cəfərzadənin 2021-ci ildə nəşr edilən seçilmiş əsərlərinin I cildində yer alan “Qobustan çökəklərində” romanı da bunlardan biridir. 1983-1986-cı illərdə yazılan, yazıçının ev arxivində mühafizə olunan bu əsər sovet dövründə

işiq üzü görməmiş, ilk dəfə məhz bu nəşrdə çap olunub oxucuların diqqətinə çatdırılmışdır.

Birinci cildə “Ədəbiyyatın vətənsəvərlik missiyası” adlı geniş ön söz yazan, filologiya elmləri doktoru, professor Vaqif Sultanlı xalq yazıçısı Əzizə Cəfərzadənin vətənə sevgi dolu qəlbə sahib olduğunu, bunu əsərlərində, fəaliyyətində əks etdirdiyini vurğulamış, zəngin yaradıcılığı barədə məlumat vermiş, əsərlərinin mövzu və problematikası ilə yanaşı, yeni nəşrlərin – əsərlər toplusunun spesifikliyinə, ictimaiyyətə çatdırılmasının vacibliyinə, müəllifin çoxşaxəli yaradıcılığına, tərcümə sahəsində, mətbuat sahəsində fəaliyyətinə də diqqət yönəltdir. Qeyd etmişdir ki, Əzizə Cəfərzadə hekayələrinin mühüm bir qismini “Natəvan haqqında hekayələr” (Bakı, 1963), “Qızımın hekayələri” (Bakı, 1964), “Sahibsiz ev” (Bakı, 1966), “Əllərini mənə ver” (Bakı, 1969) və digər kitablarında təqdim etmiş, lakin hekayə yaradıcılığına deyil, daha çox tanındığı sahəyə – tarixi romanlar yazmağa diqqət ayırmışdır.

Birinci cildə “Son söz” yazan yazıçının oğlu, texnika elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Turan İbrahimov da Əzizə xanımın çoxşaxəli yaradıcılığından bəhs edərkən yeni nəşr edilən əsərlərinə, “Qobustan çökəklərində” romanına diqqət yönəltdir, müəllif tərəfindən son redaktə işləri aparılmayan əsərləri bu şəkildə çap etdiklərinə görə narahatçılıq keçirsə də, tamamilə haqlıdır ki, bu əsərlər yazıçının otuz illik fəaliyyətinin əksi baxımından oxucudan kənar saxlanıla bilməz: “Bu “Seçilmiş əsərləri”ndə bir xeyli yazılar ilk dəfə dərc edilir. Elə bu cildə daxil edilmiş “Qobustan çökəklərində” romanı da eyni qəbildəndir. Əlbəttə ki, müəllifin özünün son redaktəsi olmadan bunları dərc ediyimizə görə onun ruhu qarşısında üzr istəyirik. Amma biz bunu bu gün etməsək, yazıçının, bəlkə də, ədəbi fəaliyyətinin otuz illik ilk dövrü kölgədə qalacaqdı və oxucusundan gizlədiləcəkdi. Şübhəsiz ki, bu gün müəllifin son qələm toxunuşu və gözlüyü

önündən keçməyən bu yazılarda qüsurlar və xətlər ola bilər. Biz müdaxilə edib onları düzəltmək fikrində olmamışıq. Çünki bu əsərlər onun bir yazıçı kimi inkişafının mərhələlərini özündə əks etdirir” [Cəfərzadə, 2021: 345].

Qeyd edim ki, bu əsərlər tədqiqatçıdan da kənar qalmamalı idi və nə gözəl ki, verilmiş doğru qərar nəticəsində diqqətdən kənar qalmadı, nəticədə hazırda və gələcəkdə də tədqiqata cəlb olunacaqdır.

Bu məqalədə Əzizə Cəfərzadənin yeni işıq üzü görünən əsərlərindən biri – “Qobustan çökəklərində” romanının struktur, mövzu və problematikası, dil, üslub xüsusiyyətlərinə diqqət yönəldəcəyik. İlk növbədə qeyd edək ki, yazıcının ictimaiyyətə yeni təqdim edilən “Qobustan çökəklərində” adlı əsəri sovet dövründə qələmə alınsa da, sovet ideologiyasından uzaq olan əsərdir. Filologiya elmləri doktoru, professor Vaqif Sultanlı “Ön söz”də bu məsələyə də diqqət yönəldir: “Bir məsələyə də diqqət yetirilməlidir ki, sovet imperiyasının ən çətin və mürəkkəb dövründə yazıb-yaratmasına baxmayaraq Əzizə Cəfərzadənin əsərlərində dövrün konyuktur elementləri, saxta ideologiyanın ləkələri öz əksini tapmamışdır. Əksinə, yazıçı tarixi mövzulara müraciət etməklə dolayısı ilə sovet imperiyasının təlqin etdiyi ideoloji stereotiplərə etirazını bildirmiş, sözün əbədi funksiyasını qoruyub saxlamışdır” [Cəfərzadə, 2021: 7-8].

Turan İbrahimov “Ədəbiyyat qəzeti”nə verdiyi müsahibədə Əzizə xanımın yaradıcılığına dair sualları cavablandırarkən diqqəti seçilmiş əsərlərin ilk 12 cildindəki yeniliklərə yönəldir, Əyyub Qiyasın “Əzizə xanımın ədəbi mövzusu tarix idi, daha çox tarixi romanlar müəllifi kimi xatırlanır. Bəzən mənə elə gəlir ki, müasir mövzular onu çox az maraqlandırır” [Qiyas, 2021] fikrinə belə münasibət bildirir: “Əslində, bəlkə də, biz onu elə görürük, amma oxucular 12 cildlik əsərləri ilə tanış olduqda

onun müasir həyatdan yazdığı maraqlı povestləri, hekayələri ilə də qarşılaşacaqlar” [Qiyas, 2021].

Qeyd edim ki, Ə.Cəfərzadənin “Seçilmiş əsərləri”ndə, “Qobustan çökəklərində” romanı ilə bərabər, “Qoşqar”, “Qaratel”, “Manar sahillərində”, “Bir zərrə iz...” və başqa povestləri, qırx hekayəsi bu qəbildəndir, yəni ilk dəfə nəşr edilmişdir. Hekayə və povestlərin bir qismi Ə.Cəfərzadənin 1948-ci ildə çap edilmiş və Moskvanın qərarı ilə mətbədən yığışdırılaraq yandırılmış “Hekayələr” kitabına daxil olan, həmçinin 1948-1963-cü illər ərzində nəşr olunmasına icazə verilmədiyi dövrdə yazdığı əsərlərdir.

Turan İbrahimovdan “Külliyyatı çapa verəndə özünün vaxtında bəyənəməyib çap olunmasını istəmədiyi hər hansısa əsərini 12 cildliyə əlavə eləmişiniz? İstənilən müəllifin alınmayan əsəri olur və illər sonra ona qayıdacağını düşünüb çapını saxlayır” [Qiyas, 2021] soruşulduqda diqqəti yenə də “Qobustan çökəklərində” əsərinə yönəldir: “Birinci cildə daxil olan “Qobustan çökəklərində” heç vaxt çap olunmamışdı, amma külliyyatı çapa hazırlayanda mən və zövqünə əmin olduğum bir neçə nəfər əsəri oxuyub bəyəndi, amma bir vaxtlar nəşriyyatda üstündən “Əzizə xanım, bu olmadı da!” yazıb geri qaytarmışdılar, mənə, səbəb əsərdə erməni məsələsinə toxunması idi, görünür, bu mövzu kimlərsə həssas yeri olub” [Qiyas, 2021].

Romanla tanışlıq onu söyləməyə əsas verir ki, bu əsər bir çox məziyyətləri, ələlxüsus ermənilərin, onlarla eyni mövqedə olan satqın simasızların iç üzünün açılması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır, bir ismaric kimi səslənir. Həmçinin əsərdə erməni daşnaklarının törətdiyi faciələr, 1918-ci ilin Mart soyqırımını da xatırlanır, bu qırğınlar zamanı soyqırımında doğmalarını, yaxınlarını itirən soydaşlarımızın ümumiləşmiş obrazı kimi həyat yoldaşını itirmiş Güləndamın faciəli həyatının təqdimi də təsadüfi verilmir və bütün bunlar “əsər sovet dövründə hansı səbəblərdən nəşr olunmayıb” sualının da cavabıdır. Yazıçı Gül-

lü nənənin ömrünün faciəvi sonluqla bitmə səhnəsini təsvir etməklə də daşnakların xalqımızın başına gətirdiyi faciələrin kiçik bir qismini göstərməyə çalışmışdır ki, bunlar da əsərdə diqqət edilməli əsas məqamlardandır.

Ümumilikdə, “Qobustan çökəklərində” romanı struktur baxımından “Turağay”, “Qaçaq”, “Qız dili”, “Din ayrı dostlar”, “Gəlinsiz toy”, “Qaçaq anası”, “Rəis”, “Həkim bacı”, “Xəbər”, “Seyidalı”, “Görüş”, “Qırğın”, “Alı”, “Düyün”, “Müftə uduz-maram”, “Aydınlaşdı” adlı on altı kiçik hissədən ibarətdir. Bunlar əsərin mövzusu haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

Rus kommunist rejimi dövründə Azərbaycanda baş qaldıran qaçaqçılıq hərəkatından bəhs edən əsəri qələmə alarkən Əzizə xanım bu hərəkata dair dərin araşdırmalar aparmış, həmin dövrün şahidi olan insanlardan mövzuya dair informasiya toplamış, faktlardan yararlanmışdır. Əsərdə bu hərəkatın sovet idarə sistemini necə narahat edib qorxuya saldığı da göstərilir.

Roman peyzajla – Turağayın təsviri ilə başlayır: “Turağay dağ adlansa da, əslində uca dağlar yanında təpəydi. Təpələrin yanında çıxılmaz, əlyetməz, ünçətməz dağ idi. Turağay, Qobustanın düzənlik sahəsində, bol yağışlı ildə, yerdən boy verib qalxmış nəhəng göbələyə bənzəyirdi. Torpağın sinəsini yarıb qalxmışdı ki, günəşdən, günəşin şüalarından, burada daha parlaq, daha ilıq şüalarından doyunca içə bilsin, isinə bilsin, dağ gözəlliyi və əzəmətiylə cəlvələyə bilsin. Elə bil Turağay, yerin zirehini parçalayıb çıxanda təpəsi əzilmiş, azacıq aşağıdan, ovuc içi boyda görünən yeri dum-duz hamarlanmışdı. Turağayın üç tərəfi sıldırım idi. Düzdə, dağın dibində dayananda düz divar kimi üç tərəfdən. Bu yerlərdən ip də atsaydın, kəmənd də qollasaydın dünyasında, Turağayın başına qalxa bilməzdin” [Cəfərzadə, 2021: 2].

Müəllif məkanın uğurlu təqdimini davam etdirərkən qeyd edir ki, Turağaya yalnız nisbətən yastı, günbatana baxan dör-

düncü tərəfindən, özü də çox çətinliklə, silahsız çıxmaq olardı. Bu baxımdan onu Çənlibelə bənzədir. Padar nohurunun suyunu da həyatın başlanğıcı kimi dəyərləndirir, insanların onu necə qoruduğundan bəhs edir, hadisələrin sonrakı gedişatı üçün zəmin hazırlayır.

Romanın əvvəlində hadisələr Qobustanın düzənlik sahəsindəki “Turağay” adlı bu yüksək təpədə cərəyan edir, lakin hadisələri izlədikcə əsas hadisələrin baş vermə məkanının bura deyil, Şirvan olduğu müəyyənləşir. Romanın əsas mövzusunun isə istilaya uğramış xalqın sovetlər dönmündə Şura hökumətinə qarşı narazılığının ifadəsi olan qaçaqçılıq hərəkəti, Rusiya tərəfindən əzələn insanların qruplar şəklində dağlara, meşələrə, diqqətdən kənar yerlərə çəkilməsi, burada, kəndlərdə, bəzən elə şəhərin özündə mübarizə aparması təşkil edir. Rus əsgərləri ilə vuruşda qaçaqların kəndlilərin köməyindən əlavə, rejimə qarşı mübarizədə müxtəlif üsullardan istifadə etdiklərini, tez-tez yerlərini dəyişmələrini, Şura hökumətinin bir yerdən başqa yere göndərdiyi silah-sursatı, şəhərdən kəndə göndərilən ərzaq və digər məhsulları ələ keçirdiklərini elə romanın əvvəlində – “Turağay”da da görürük: “Bu həftə, qaçaq Muxtar əfəndinin dəstəsi xəbər almışdı ki, Bakıdan bir dəstə əsgərin müşayiəti ilə kəndlərə şəhərdən lazım olan ərzaq və sənaye malları: çit, neft, kibrit, duz, qənd, cay gətiriləcək. Xəbəri ona öz adamı vasitəsilə Sərkislə Səlimbəyov göndərmişdi. Odur ki, Muxtar əfəndi adamlarını iki dəstəyə ayırmış, kiçik, üç-dörd nəfərlik bir dəstə Turağayın üstünə qalxmış, qalanları xeyli aralıda səngərə bənzər yer yarıqlarında – dayaz dərələrdə, çökəklərdə gizlənmişdi”. Qərara gəlmişdilər ki, atlı dəstə xeyli aralıda dayanıb gözləyəcək, təpədən qara verənlər xəbər eləyən kimi çaparaq gələcək, lazım olan köməyi eləyib, qənimətləri atlara yükləyəcək və aradan çıxacaqdılar” [Cəfərzadə, 2021: 203].

Qaçaq Muxtar Qaçaq Allahyarı dilə tutub onun kiçik dəstəsini də bu işə cəlb etsə də, Qaçaq Seyidalı yenə də onun adamlarına rədd cavabı vermiş, mövqeyini bildirmişdi: “Adama necə kərəm deyərlər? Birdəfəlik qanın, axı... Mən Şura hökumətiynən vuruşmuram. Mənim düşmənim ayrı adamdı. Başa düşün. Mən el-camaat, fağır-fuğarayçun gələn uruzudan barlanmaram” [Cəfərzadə, 2021: 203].

Bu zaman onun şura əleyhinə olan qaçaqlardan olmadığı da aydın şəkildə görünür. Muxtar Seyidalıdan aldığı bu rədd cavabının heyfni hiyləyə əl atıb onun arvadı Pəriyə əri tərəfindən çağrıldığı dedizdirərək aldadıb gətizdirsə də, onun əzmini qıra, məqsədinə çata bilmir. Qadın nökrəçiliyə razı olur, ərinin qeyrətinin tapdanmasına yox. Burada Azərbaycan qadının sadıqlığı, əzmi, qətiyyəti duyulur. Eyni zamanda, qaçaq Allahyarın da qeyrətli bir igid olduğu, eşitdiyi bu hadisəyə münasibəti zamanı aydın şəkildə görünür. O, Seyidalını tapıb Pərinə ona tapşırmağı özünə borc bilir və bunu Pəriyə də bildirir, onu qorumağa çalışır.

Əsərdə Muxtar mənfə, xalqı düşünən, onun naminə mübarizə aparan Seyidalı, Alı, Allahyar, Vəlican və digər qaçaqlar isə müsbət planda verilmişdir. Muxtar Əfəndi və dəstəsinin öz mənfəətini güddüyü aydın şəkildə görünür. Eyni zamanda onun Seyidalıya münasibətinin nəticəsi kimi Pəriyə qarşı rəftarı da ikrah doğurur.

Roman on altı kiçik parçadan ibarət olub, hər parçada müəyyən hadisələrdən və surətlərdən bəhs edilsə də, əsas qəhrəman xalq naminə mübarizə aparan, dəfələrlə ələ keçmək təhlükəsi altında qalsa da, hər dəfə igidliklə xilas olmağı bacaran, əsərin sonunda atışmalar zamanı ölən Seyidalıdır. Hər şey onun ölümündən sonra aşkarlanır, əsl həqiqət üzə çıxır, kimin satqın olduğunu, kimin də Şura hökuməti ilə düşmənçilik etmədiyi müəyyənləşir.

Əsərdə qaçaqçılıq hərəkətinə qarşı mübarizədə kommunist rejiminin Qafqazda təyin etdiyi yüksək vəzifəli məmurların ermənilərin Azərbaycan türklərinin üzərinə hücumu keçmələrində maraqlı olmaları və buna şərait yaratmaları da əksini tapmışdır ki, bu da onların məqsəd və məramının bir növ müəllif tərəfindən ifşası, yazıçının növbəti ismarıdır.

Müəllif romanda yerli idarələrdən birində çalışan, Daşnak partiyasına mənsubluğunu, etdiklərini gizlədib (“Təkcə Sərkis özü bilirdi ki, o qanlı-qadalı illərdə daşnak dəstələri ilə Şamaxıya gəlmişdi. Evlər yandırmışdılar, qanlar axıtmışdılar, arvad-uşaq əsir aparmışdılar” [Cəfərzadə, 2021: 233]. Özünü sovet ideologiyasına qulluq edən kommunist kimi göstərən yaltaq, satqın, şəxsi mənfəəti üçün min sifətə girən ermənilərin ümumiləşdirilmiş obrazı olan Sərkis vasitəsilə ermənilərin iç üzünü bir daha açmış olur.

Lakin əsərdə ikrah duyulacaq yalnız o deyil. Ən ağır məqamlardan biri də məhz odur ki, o və onun kimilərlə eyni mövqedə dayananların sırasında yalnız ermənilər deyil. Yazıçı Səlim Səlimbəyovun, Sərkisin əlaltısı Müzəffərin simasında erməni ilə əlbir olan, xalqımızın başına müsibətlər gətirilməsinə göz yuman vəzifə sahiblərinin ümumiləşdirilmiş obrazını da elə məharətlə yaratmışdır ki, bu, oxucuda yalnız ikrah, nifrət hissi doğura bilər. Etdiklərini Seyidalının adına yazmaları da bu qəbildən olan məqamlardan biridir: “Ad dillərə düşdü, kəndə yayıldı. Ağızdan-ağıza gəzdi ki, Sənəmi Alı adınan Seyidalı qacırıb, aparıb dağlara. Şəhərə, milis idarəsinə, Nəcəfqulu rəisə də elə beləcə çatdı xəbər: “Seyidalı başının adamlarıyanan gəlib qızı cəkib aparıb dağlara, naxırçını da öz əliynən vurub”. Bunu eşidən Sərkis “Afərin, Müzəffər, yaxşı qurmusan quramanı” deyər əlaltısını özlüyündə təriflədi: “Hələ işimiz çoxdu onuynan” [Cəfərzadə, 2021: 231].

Romanın “Din ayrı dostlar” hissəsindən də məlum olur ki, “Din ayrı qardaşlar” olan Səlimbəyovla Sərkis yerli əhalinin narazılığına səbəb olacaq hərəkətlər edir,

Seyidalını ələ ala bilmədiklərindən hər şeydə onu günahlandırmağı da Səlimbəyova elə Sərkis tapşırır.

Milis Abbas əsərdə ziddiyyətli, mövqesiz obraz kimi verilmişdir. Belə ki, şəxsi mənafeyi üçün o özünü gah qaçaqların tərəfdarı, gah da dövlət idarəsinin işçisi kimi təqdim edir. Əsərin sonunda onun qaçaqlara onların yerlərini müəyyənləşdirmək üçün, yəni məqsədyönlü şəkildə qoşulduğunun aydınlaşması bunun təsdiqidir.

Milis idarəsinin rəisi Nəcəfqulu isə Şura hökumətinə sadıq dövlət məmurlarından biri kimi işinə vicdanla yanaşan, nəfsinin qulu olmayan, xalqın malına tamah salmayan, həyat yoldaşına da bunun vacibliyini qətiyyətlə bildirən, dürüst şəkildə işləməyi vacib bilən obrazdır. Nəcəfqulunun əsas məqsədi dövlətə xidmət, qaçaqlara qarşı mübarizə, onları bu yoldan döndərmək, Şura hökumətinə qarşı apardıqları mübarizədən kənarlaşdırmaqdır.

Əsərdə Pəri, Sənəm, Güləndam, Gülnisə və digər qadın obrazlarının yaşantıları, həyat hekayələrinin təqdimi də xüsusi həssaslıqla verilmişdir. Bu müəllifin arzularının üstündən xətt çəkilən, əzilən qadınların həyatından nigarançılığı, onların hüquqlarının tapdanmasına qarşı etirazı kimi də səslənir.

Roman nəinki Şirvan mühitində cərəyan edən hadisələrin təsviri, qəhrəmanın mövqə və məramı, eyni zamanda, xalqın düşüncə tərzini, adət-ənənələri, folklor nümunələri, dil xüsusiyyətləri və digər mühüm məsələləri özündə əks etdirir.

Ə.Cəfərzadənin əsrlərinin dili və üslubu orijinal xüsusiyyətlərə malikdir. Biz bunu “Qobustan çökəklərində” romanında da görürük. Əsər müəllifin özünəməxsus, bənzərsiz yazı tərzini və üslub xüsusiyyəti ilə seçilir. Tarixi və bədii gerçəkliyin sintezi əsasında yazılan bu böyük problemlərin qoyulduğu

kiçikhəcmli romanda bədii üslubla məişət üslubunun uğurlu şəkildə sinkretikliyi diqqət çəkir.

Əsərdə obrazlılıq, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin geniş şəkildə işləkliyi diqqət çəkir: “Yamyaşıl bahar donuna girmiş xırdaca təpələrin üstünə dağılışmış qızlar lalələrə, nərgizlərə, kasnı çiçəklərinə, sarıgüllərə bənzəyirdilər. Qırmızı qoftalılar – lalə, abı qoftalılar – kasnı, sarı koynəklilər – çobanyastığı çiçəkləri idi ki, göy cəmən üstündə ora-bura səpələnmişdi” [Cəfərzadə, 2021: 221]; “Gecə ömrünü səhərə vermişdi” [Cəfərzadə, 2021: 283] və s.

Eyni zamanda, folklor nümunələrindən, atalar sözü (“Qış dumanı qar gətirər, yaz dumanı bar” [Cəfərzadə, 2021: 284], “Ağac yıxılanda budaq sınar” [Cəfərzadə, 2021: 340]) və məsəllərdən, bayatılardan, alqış (“Ağ günlü olasız, qoşa qarıyasız. Oğullu-qızlı olasız” [Cəfərzadə, 2021: 243]) və qarğışlardan (“Ay Allahın lənətinə gələsən, bu nə biyabırcılıqdı sən çıxardırsan?”; “Allahın qəzəbinə dücar olasız” [Cəfərzadə, 2021: 218], “Allah sizə lənət eləsin!” [Cəfərzadə, 2021: 219], “Qara gələydi o ağ gun” [Cəfərzadə, 2021: 243])) və s. məqamında istifadə əsərin dilinin poetikliyi bir qədər də artırmış, daha oxunaqlı olmasını təmin etmişdir.

Yazıçı dilinin bədiiyi, təbiiliyi, sadəliyi, xəlqiliyi, şifahi xalq yaradıcılığı ənənələrinə sədaqəti ilə bu romanına da oxunaqlılıq bəxş etməklə yanaşı, milliliyi də qorumuşdur. Roman ilk növbədə dilinin sadəliyi, səlisliliyi, rəvanlığı, parlaq və cilalı, obrazlılığı ilə seçilir, mövzu və problematikası ilə bərabər, dil və üslub xüsusiyyətləri ilə də yaddaşlara həkk olunur. Ümumxalq yaddaşına dərin məhəbbət və məqamında yerli kolorit yaratmaq, obrazın xarakterini fərdiləşdirmək, tipikləşdirmək məqsədi ilə canlı xalq danışığından bəhrələnmək Ə.Cəfərzadənin bu romanında da diqqət çəkir.

Beləliklə, bütün söylənilənlərdən bu qənaətə gəlirik ki, roman bir çox məziyyətləri ilə dəyərlidir və onun nəşr edilməsi nəinki Ə.Cəfərzadə yaradıcılığının, həmçinin ədəbiyyatımızın yeni bir uğurudur.

Qaynaqlar

Cəfərzadə Əzizə (2021). Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Elm və təhsil, 352 s.

Cəfərov Muxtar, Ramizoğlu Samir (2009). Ağıla və qəlbə işıq saçan sözlər, Bakı: Nurlar, 568 s.

Xanəlizadə Elxan (2019). Həyatında yalnız bir dəfə xoşbəxt olan yazıçı, 2 oktyabr 2019 [Elektron resurs] <https://dalidag.az/karusel/130-heyatinda-yalniz-bir-defe-xosbext-olan-yazici.html>

Qiyas Əyyub (2021). Nəsrimizin anası... Ya da “Yad et məni” – “Varislər” rubrikası // Ədəbiyyat qəzeti, 30 iyun 2021.

Yusifli Vaqif (2006). 2004 // Azərbaycan, № 2.

Ayna Babazadə

Mingəçevir Dövlət Universiteti

babazade-ayna@mail.ru

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ NƏSRİNDƏ TARİXİ MÜHİT VƏ ŞƏXSİYYƏT

Həyatının altmış ilini yaradıcılığa, yaradıcılığının da böyük bir qismini tarixi əsərlər yazmağa həsr edən Əzizə Cəfərzadə özünün də dediyi kimi “bildiklərini özü ilə aparmaq” niyyətində deyildi. O, V-VI əsrdən başlamış müasir dövrümüzə qədər baş vermiş tarixi hadisələri səmərəli şəkildə qələmə almışdı. Onun tarixi səpkili əsərləri cansıxıcı xronologiyadan ibarət deyildi, yazıçı maksimum dərəcədə tarixi bütün ruhu ilə (təbiəti, etnoqrafik cizgiləri, şəxsiyyətlərin adları, dili və s.) canlandırmağa çalışırdı. Bu xüsusiyyət müəllifin bütün romanları üçün səciyyəvidir.

Sovetlər dönəmində yaşamasına baxmayaraq o, sovetləri əsərlərində mədh etməmiş, tarixi keçmişimizdən bəhs edən əsərlər yazmağı daha üstün hesab etmişdir. Ə.Cəfərzadə nəsrinə üçün siyasi rejim və xalq problemi də səciyyəvidir. Mövcud siyasi sistemlə əlaqəli təlatümlü bir dövrdə yaşayan yazıçı mümkün olduğu qədər dövrün tələblərinə baş əyməmişdi. Sosializm cəmiyyətinin mövcud olduğu dövrdə ədəbiyyatda hakim siyasi-ideoloji ovqatın tərənnümü onun əsərlərində yoxdur. Ə.Cəfərzadə tarixi mövzuya şüurlu şəkildə, bilərəkdən zamanın bu tələbindən qaçmaq üçün müraciət etmişdir. Bununla yazıçı həm də sosialist realizmi prinsiplərinə tabe olmayan sənətkarlardan biri olmuşdur.

Yazıcının əsas niyyəti Azərbaycan tarixinin qaranlıq səhifələrini işıqlandırmaq, yol verilən təhrifləri aradan qaldırmaq və tarixi gerçəkliyi olduğu kimi çatdırmaq olmuşdu. Bəzən müa-

sir dönəmdə baş vermiş hər hansı bir hadisəni qələmə almaq üçün yazıçı məqsədli olaraq keçmişə müraciət etmiş, hadisəni keçmişin ayağına yazmışdı. Müsahibələrinin birində yazıçı bu priyomla bağlı fikirlərini qeyd edir: “ – Müasir dövrdə, müəyyən quruluşda bir sözü deyə bilmirsənsə, keçirt onu ya tarixə, ya da başqa məmləkətə. Mən onun, o sözün tarixi yolunu götürmüşəm... Tarixi mövzuda yazan yazıçılarımız çalışıblar ki, əsl həqiqəti bədii formada millətə çatdırsınlar” [Əjdəroğlu, 2002: 7]. Yazıcının bu fikirlərinə yaxın mülahizəyə M.F.Axundovun “Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika” məqaləsində də rast gəlirik: “Müasirlər haqqında bu kimi şeyləri yazmaq təhlükəlidir. Bəs necə olsun? ...Əlacı asandır. Hadisənin əmələgəlmə tarixini dövlətdə qayda-qanun olmayan Şah Sultan Hüseyin Səfəvinin əsrinə atınız ...” [Həbibbəyli, 2017: 71].

Zamanla əsərinin çap edilməsinə qoyulan qadağa, yandırılan kitabı Əzizə Cəfərzadənin tarixi mövzuda yazmaq həvəsini söndürə bilməmişdi. Erkən yaşlarında “Əzrayıl” adlı hekayə ilə ədəbiyyat aləminə yeni qədəmlərini atan yazıcının bu əsəri “Ədəbiyyat qəzetində” çap edilməsinə baxmayaraq, senzura qadağası tətbiq olunan əsərlərdən biri olmuşdu. 1948-ci ildə çap olunan ilk kitabı isə yandırılmışdı. Təbii ki, bu amillər yazıcını müəyyən qədər sarsıtmışdı, ancaq onun fəaliyyətini sonlandırma bilməmişdi. Əksinə Ə.Cəfərzadə daha əzmlə çalışaraq, yaradıcılığını məhsuldar etmişdi. Məhz cəsarətli olmasının nəticəsi idi ki, sovetlər dönəmində Şah İsmayıl obrazını ilk dəfə əsərində baş qəhrəman olaraq yaratmışdı.

İlk kitabının yandırılmasına baxmayaraq, 1963-cü ildə onun “Natəvan haqqında hekayələr silsiləsi” çap edilir. Kitaba Qarabağın sonuncu xanı Mehdiqulu xanın qızı X.Natəvanın əhatəsində cərəyan edən hadisələrdən bəhs edən bir neçə silsilə xarakterli hekayələr daxildir. Silsilə haqqında M.Əlioğlu, A.Zeynallı və digərləri müsbət fikirlərini bildirmişdilər. Əsərdə X.Natəvanın

fransız yazıçısı A.Düma ilə görüş səhnəsi tarixi faktlarla üst-üstə düşən məqamdı. A.Düma ilə görüş zamanı X.Natəvan dövrü üçün aktual bir çox məsələlərə toxunur. Bu məsələlərdən biri də həmin dövrdə qadın yazıçıların təqib olunması idi. Görüşdə aparılan söhbətlər əsnasında yazıçı oxucunu Qarabağ mühitində cərəyan edən hadisələrlə tanış edir. Bir qrup Qarabağ bəylərinin Xan qızı ilə düşmənçiliyinin səbəbləri də açılır. Xan qızının xeyriyyəçiliyini götürməyən Qarabağ bəyləri onun başqa millətin nümayəndəsi ilə evliliyinə də qarşı çıxmışdılar.

Ötən əsrin qırxıncı illərindən başlayaraq qələmə aldığı hekayələrində müharibə dövrünün gerçəkliklərindən bəhs edir. “Axar sular”, “Sahibsiz ev”, “Şəfqət bacısı”, “Ana”, “Pencək” və s. hekayələrində konkret tarixi faktlar, döyüş səhnələri olmadan bədii təxəyyülə əsaslanma ilə dövrün gerçəkliyi, müharibənin insanların həyatına gətirdiyi bəlalardan və s. danışılır.

Tarixi mövzulu nəsr əsərləri yazmaq ənənəsini davam etdirən Ə.Cəfərzadə 1983-cü ildə “Cəlaliyyə” povestini qələmə alır. Əsər hekayə yaradıcılığından sonra yazıçının müraciət etdiyi ilk povest idi. Povestdə hadisələr XII əsrdə yaranan Atabəylər dövlətinin getdikcə zəifləməyə və çökməyə başladığı, həmçinin yerli feodalların çəkişmələrinin davam etdiyi, xarici siyasətinin düzgün aparılmadığı bir dövrdə cərəyan edir. Əsərin əsas süjet xəttini Xarəzm şahzadəsi Cəlaləddinlə Naxçıvan məlikəsi Cəlaliyyənin hərbi ittifaqı və sevgi macərası təşkil edir. Əsəri sənətkarlıq cəhətdən uğurlu hesab edən tənqidçi V.Quliyev yazır: *“Cəlaliyyə” maraqlı kompozisiyaya malik yiğcam əsəridir. Burada təsirli, yaddaqalan səhnələr, məqamlar vardır. Hiss olunur ki, müəllif xalq həyatını, milli etnoqrafiyanı yaxşı bilir. Povestin yazılış tərzində də uğurlu təsir bağışlayır*” [Quliyev, 1984: 6].

Ə.Cəfərzadənin özünəməxsus yazı texnikası, üslubu olmuşdu. Yazıçının ev arxivində onun qələmə aldığı əsərlərin həcmindən də böyük qovluqlarda əlyazmaları mövcuddur. Burdan da

aydın olur ki, yazıçı hər hansı bir əsəri qələmə almazdan əvvəl dərin araşdırmalar aparmış, sənədlərin əslilə tanış olmağa çalışmış, bacardıqca qəhrəmanlarının olduğu yerlərə getmişdi. Onun qələmə aldığı tarixi mövzulu əsərləri çoxcəhətli araşdırmalarının bədii yekunu idi. Tarixi faktları qələmə almazdan əvvəl yazıçı tarixçilərin əsərlərindən də bəhrələnmişdi. Ömrünün 37 ilindən çoxunu səyahətlərdə keçirmiş məşhur səyyah, coğrafiyaşünas, həmçinin şair olan Zeynalabdin Şirvani haqqında “Eldən-elə” əsərini yazmazdan əvvəl yazıçı bir çox xarici ölkələrdə (Afrika ölkələri, İraq, İran, Türkiyə, Orta Asiya, Hindistan, Malayziya) səyahətdə olmuş, səyyahın gəzdiyi yerlər və yaratdığı əsərləri ilə tanış olmuş, həmçinin coğrafiyaşünas alim, professor Nurəddin Kərəmovun “Qırx il səyahətdə” və s. əsərlərindən bəhrələnmişdi. Eləcə də Atabəy Məhəmməd Cahən Pəhləvanın qızı, Naxçıvan hakimi Cəlaliyyə ilə bağlı “Cəlaliyyə” əsərini yazmazdan əvvəl Naxçıvana təkrar səfər etməklə yanaşı, akademik Ziya Bünyadovun ona hədiyyə etdiyi Ən-Nəsəvinin Cəlaləddin Mankburnının həyatından bəhs edən kitabından bir qaynaq kimi istifadə etmişdi.

Ə.Cəfərzadə tarixdə baş vermiş siyasi hadisələrə biganə yanaşa bilməmiş, xalq və ictimai-siyasi sistem, eləcə də buradan qaynaqlanan problemləri əks etdirməyi əsas hesab etmişdi. “Bakı-1501” romanında Şah İsmayılın Fərrux Yasarla qarşılaşmasından, eləcə də Bakını ələ keçirməsindən, “Bələ” povestində də hakimiyyət uğrunda baş verən çəkişmələrdən, Məhəmməd Xudabəndənin yarıtılmaz fəaliyyətindən, həmçinin daxili hərə-mərəlikdən bəhs olunmuşdu. “Gülüstandan öncə” tarixi romanı müəllifin Azərbaycan tarixini əks etdirmək baxımından uğurlu əsərlərindən biridir. Roman “Kürəkçay” müqaviləsindən və torpaqlarımızın bölünməsinə bəhs edir. “Zərrintac-Tahirə” və “İşığa doğru” tarixi romanlarında bir zamanlar geniş yayılmış babilik, bəhailik dini cərəyanından, onların azadlıq ideyaları

və mübarizələrindən bəhs edilir. “Zərrintac-Tahirə” romanında XIX əsrdə İranda baş vermiş babilər hərəkatının başçılarından və fəal təbliğatçılarından biri olan Tahirə Qürrətüleynin simasında yazıçı ölümün gözünün içinə dik baxan azadlıq mücahidlərinin ümumiləşmiş obrazını yaratmışdı.

Ə.Cəfərzadə keçmişlə bağlı əsər yazarkən tarixi faktı əvvəllə qoyaraq mükəmməlliyini müxtəlif mənbələrdən yoxlamışdır. Bir yazıçı kimi, ilk olaraq tarixi faktı öyrənmiş və daha sonra bədii təxəyyül vasitəsi ilə faktları canlandırmağı üstün tutmuşdur. Lakin yazıçı üçün tarixi nəsr heç də tarix kitabı, tarix dərsliyi deyil, orada bədii təxəyyül də mühüm rol oynayır ki, bu da əsəri daha maraqlı, oxunaqlı və süjetli edir.

Bəzi məqamlarda yazıçının əsərləri ilə bağlı tənqidi fikirlər də qeyd edilmişdir. Bu tənqidi fikirlər yazıçı yaradıcılığında bədii həqiqətin zəifliyi, tarixin təhrifi, etnoqrafizmin bolluğu kimi məsələləri əhatə etmişdir. Əlbəttə, demək olmaz ki, ədəbi tənqid bu məsələdə tamamilə haqsız olmuşdur, bəzi haqlı cəhətləri yox deyil, ancaq bütövlükdə götürdükdə, yazıçı yaradıcılığına, tarixi romanlarında tarixilik-bədiiilik prinsipinə əməl etməməkdə tənqid hədəfi olmuşdur. Yazıçının tarixi roman janrına gətirdiyi sərbəstlik, yenilik, bədii təxəyyülə üstünlük vermək (tarixi roman janrının sonrakı inkişaf xətti yazıçının nə qədər haqlı olduğunu göstərdi) konseptinə kompleks yanaşma və dəyərləndirmə bəzən doğru başa düşülmürdü. Lakin ədəbi tənqidin yazıçı yaradıcılığına bu münasibəti sonrakı dövrdə qismən aradan qaldırılmışdır. Ə.Cəfərzadənin tarixi romanlarını ayrı-ayrı dövrlərdə Yavuz Axundlu, Akif Hüseynov, Vaqif Sultanlı, Vilayət Quliyev, Nazif Qəhrəmanlı və digər ədəbiyyatşünas və tənqidçilər müxtəlif problemlər baxımından təhlil etmiş və qiymətləndirmişlər.

Ə.Cəfərzadə nəsrində tarixi şəxsiyyətlərlə yanaşı, ədəbi şəxsiyyətlərin obrazlarının yaradılması davamlı proses olmuş-

dur. Obrazları yaradılan ədəbi şəxsiyyətlər Azərbaycan ədəbiyyatında, tarixində iz qoymuşlar. Bu qəhrəmanlar içərisində şair, hökmdar-şair, coğrafiyaşünas-şair olanlar da var. Obrazları yaradılan ədəbi şəxsiyyətlər müxtəlif zaman kəsiyində yaşayıb yaratmışlar. Yazıçı bu obrazları ədəbi qəhrəman və ictimai-siyasi problemlər, ədəbi qəhrəman və zaman kontekstində yaratmağa üstünlük verir. Bu zaman dövrün, mühitin xarakterini də yaratmağa nail olur. Əslində tarixi əsərlərdə ədəbi şəxsiyyətlərin obrazının yaradılması asan məsələ deyil. Bu problemləri nəzərə almaq və eyni kontekstdə işləmək yazıçıdan böyük ustalığ tələb edir. Folklor motivlərindən, xüsusən də atalar sözləri, zərbi-məsələllər və bayatılardan istifadə yazıçının əsərlərinin daha da dolğunlaşmasına gətirib çıxarmışdır. Əsərlərin süjet xəttinə ədəbi şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətləri fonunda yaşadığı dövr və bu dövrdə cərəyan edən hadisələrə qəhrəmanların mövqeyi və s. daxil edilmişdir. Obrazları işləyərkən yazıçı tarixə baxışı ilə yanaşı, özünün düşüncələrini də nümayiş etdirmişdi. X.Natəvan (“Natəvan haqqında hekayələr” silsiləsi, 1963), N.Şirvani (“Vətənə qayıt”, 1977), S.Ə.Şirvani (“Aləmdə səsim var mənəm”, 1972-1978), (“Yad et mənə”, 1980), Ş.İ.Xətai (“Bakı-1501”, 1981), M.Ə.Sabir (“Sabir”, 1989), Z.Şirvani (“Eldən-elə”, 1992), Tahirə Qürrətüleyin (“Zərrintac-Tahirə”, 1996), M.Füzuli (“Eşq sultanı”, 2005) Ə.Cəfərzadə nəsrində yer alan ədəbi şəxsiyyətlərdir. Qeyd olunan ədəbi şəxsiyyətlər içərisində M.Füzulinin Ə.Cəfərzadə yaradıcılığında xüsusi rolu olmuşdur. Yazıçı əsərlərinin böyük bir hissəsində dahi Füzulini yad edir, onun yaradıcılığına müraciət edərək qəzəllərindən nümunələr gətirir.

Şübhəsiz, ədəbi şəxsiyyətlər xalqın taleyində oynadığı rola görə həm də tarixdə tarixi şəxsiyyət olaraq tanınmışdır.

Yaradıcılığında xüsusi yeri tutan trilogiyada (“Vətənə qayıt”, “Aləmdə səsim var mənəm” və “Yad et mənə”) yazıçı ic-

timai bələlərin kökü və səbəbinə toxunmaqla yanaşı, ictimai həyatı bütün mürəkkəbliyi və ziddiyyətləri ilə əks etdirmişdi. Trilogiyaya daxil olan romanlarda yazıçının daha çox bağlı olduğu Şirvan mühitindən bəhs olunur. Müəllif hər üç romanda yaratdığı ədəbi şəxsiyyətlərin fonunda Şirvan mühiti və tarixinin bəzi qaranlıq, yaxud qəhrəmanlıq dolu məqamlarını təsvir edir. “Vətənə qayıt” romanında XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Nişat Şirvani, “Aləmdə səsim var mənim” romanında XIX əsrin görkəmli maarifçi şairi Seyid Əzim Şirvani, “Yad et məni” romanında isə romantizmin görkəmli nümayəndəsi Abbas Səhhətin həyatından bəhs edən hadisələr öz əksini tapmışdır. Hər üç romanda maraqlı süjet xətti ilə yanaşı, yazıçı tərəfindən məharətlə yaradılan həyat lövhələri vardır. Ayrı-ayrı zaman kəsiyində baş vermiş hadisələr daha çox bədii təxəyyülə əsaslanır. Romanların müxtəlif başlıqlar altında hissələrə bölünməsi hadisələrin bütün incəlikləri ilə göstərilməsinə şərait yaratmışdır. Hər üç romanı birləşdirən ana xətlərdən biri də Vətən və xalq sevgisidir.

Hər üç romanda bir tərəfdə yeni dərin baxış, gələcəyə meyillər əks olursa da, digər tərəfdə isə yeniliyin əksinə çıxan, cəmiyyətdə dərin kök salan köhnəliyi təmsil edən adamlar əks qütb kimi göstərilir. Nəşr olunduqdan sonra böyük rəğbətlə qarşılanan trilogiya haqqında tənqidçi A.Hüseynov da fikir bildirmişdi. O, əsərlərin bir o qədər də yüksək səviyyədə yazılmadığını qeyd etsə də, romanların müsbət tərəfini də qeyd etməyi unutmur: “*Bu romanlarda, doğrudan da, müəllifin xalqımızın keçmiş həyatına bələdliyi hiss olunur; onlarda yaşayış tərzimiz, adət-ənənələrimiz real boyalarla verilir, milli psixologiyamızı açmağa cəhd edilir; tarixi faktlara sədaqət əsasən gözlənilir. Bütün bunlar şəksizdir*” [Axundlu, 2013: 205]. Ədəbiyyatşünas B.Əsgərov da bu fikirdədir ki: “*Yazıçının xalqın həyat tərzinə, məişətinə, adət-ənənələrinə yaxından bələd olması, etnoqrafik detalların,*

təfərrüatların tutarlılığı, əlvanlığı hər üç romanın oxunaqlılığını artırır” [Əsgərov, 2015: 156].

Trilogiyada bir çox tarixi faktlar öz əksini tapmışdı. XIX əsrin 60-cı illərində fəaliyyət göstərən “Beytüs-Səfa” ədəbi məclisinin mahiyyəti, fəaliyyət dairəsi, 1902-ci il zəlzələsindən sonra elin fəryadı, 1905-ci il hadisələrinin insanların fikirlərinə təsiri, eləcə də siyasi sistemdəki qarışıqlıq, Sabirin “Ümid” adlı məktəbi açdırması, H.B.Zərdabının başladığı “Əkinçi”nin (1875) yeni varisləri intişar etməsi, “Molla Nəsrəddin” jurnalının (1906) dərc olunması, həmçinin “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Füyuzat”, “Bəhlul” jurnallarının “Həyat”, “İrşad”, “Təkamül” qəzetlərinin adlarının çəkilməsi və s. zamanın ruhunu vermək üçün bir vasitə olur.

Əzizə Cəfərzadə folklorla bağlı yazıçı idi. Onun yaradıcılığının qaynaqlandığı mənbələrdən biri də ağız ədəbiyyatı olmuşdu. Yazıçının anası və nənəsi zəngin folklor biliciləri idi və bu yazıçının canına-qanına həpmişdi. Tarixi faktların araşdırılması zamanı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə üz tutan yazıçı əsl həqiqətin folklorlarda olması qənaətində idi. Zamanla yazılı sənədlərdə tarixi faktlar dəyişdirilib saxtalaşdırılırdı. Ancaq bu saxtılığı ağızdan-ağıza keçən nümunələrdə etmək olmurdu. Elə buna görə də yazıçının əsərlərində tez-tez folklor nümunələrinə rast gəlirik.

Sovetlər dönəmində mövcud ideologiyanın əhalini soykündən uzaq tutmaq, onun milli yaddaşını unutturmaq səyləri Ə.Cəfərzadənin tarixi mövzuya müraciəti ilə zəifləyir. Yazıçı xalqın milli keçmişini özünə qaytarır, bununla da onu keçmişə deyil, gələcəyə səsləyir. O, “Hun dağı” (1981) əsərini yazmaqla xalqın tarixi keçmişini yenidən vərəqləmiş və türk əsilli olduğunu bir daha təsdiqləyir. Xalqın milli kimliyinin saxtalaşdırıldığı bir zamanda xalqın tarix duyğusunun qədimliyini ortaya çıxarmaq saxta nəzəriyyələri puça çıxarır.

Ə.Cəfərzadə tarixi janrda yazdığı “Hun dağı” əsərində Azərbaycan tarixinin ən qədim dövrü IV əsri əks etdirir. Povest yazıcının türklərin möhtəşəm və əzəmətli tarixi keçmişində dərin izləri olan, Uzaq Şərqdən qərbi Avropaya qədər yayılan hunlar haqqındadır. Əsərdə bədii tədqiqat obyektini kimi götürülmüş hunların tarixi keçmişindən, parçalanmasından, köçmələrindən, adət-ənənələrindən, yaşam tərzindən, digər türk tayfaları ilə birləşmələrindən və s. bəhs olunur. Yazıcının bu mövzuya müraciəti təsadüfi deyildi. Ədəbiyyatşünas Yavuz Axundlunun sözləri ilə desək, *“bu əsəri yazmaqla, Əzizə xanım xalqımızın etnogenезi barədə gedən qızğın mübahisələrə öz sənətkar münasibətini bildirməyə çalışmışdır”* [Axundlu, 2013: 216]. Məlumdur ki, sovetlər dönəmində türklərin tarixinə dair əsassız fikirlər söylənilmiş, onların Azərbaycan ərazisinə gəlişi qəsdən çox sonralara çəkilmişdi. Ümumi qədim türk tarixi, o cümlədən hunların tarixi öyrənilmədən, Azərbaycan tarixi üzərində də düzgün şəkildə araşdırma aparıla bilməz. Digər türk tayfaları kimi (kimmlər, saklar, xəzərlər, peçeneqlər, qıpçaqlar və s.), hunlar da Azərbaycan xalqının etnogenizində mühüm rol oynamışdır. Buna görə də povest ulu keçmişimizi öyrənmək baxımından aktualdır. Prof. Bahəddin Ögəlin qədim türk tarixinin hunlar ilə başladığı qənaəti heç də təsadüfi deyil [Ögəl, 1992: 6].

Ə.Cəfərzadə əsərləri vasitəsilə tarixi şəxsiyyətləri tanıtmığı sovetləri mədh etməkdən üstün tutmuşdu. Sovetlər dönəmində mövcud rejim milli adət-ənənələrə, milli yaddaşa qarşı çevrilmişdir. Mövcud həyat təzi, əxlaqi isə rejimin əhaliyə çevrilən silahı ilə qarşı-qarşıya dayanmış, hakim siyasi partiyanın məqsədinə qovuşmasında ciddi maneə yaratmışdı. Bu cür qarşılıqlı “Xəzərin göz yaşları” əsərində də müşahidə edirik. Belə ki, sovetlərin yeni qaydaları – qadınların başından çadranın atılması, kişilərin papaqlarının uşaqlar tərəfindən məsxərəyə qoyulması, türkçəyə müalicələrə, Novruz bayramı adət-ənənələrinin icra-

sına tətbiq edilən yasaqlar və s. ilə yaşlı nəslin nümayəndələri barışa bilməmişdi.

Ə.Cəfərzadənin sonuncu “Eşq sultanı” (2005) adlı romanı söz ustadı Füzuliyə həsr edilib. Səhhəti ilə əlaqədar, əsər müəllif tərəfindən əlyazma şəklində qələmə alınmayaraq maqnitafona diktə edilmiş, oğlu tərəfindən kağıza köçürülmüşdü. Romanda demək olar ki, şairin ömrünün bütün mərhələləri qələmə alınır. Füzulinin həyatı haqqında qeydlər mənbələrdə çox az olduğundan onun haqqında məlumatlar əsasən şairin divanı, şeirləri və “Leyli və Məcnun” poeması vasitəsilə əldə edilmişdir.

Yazıçı şairin həyatı ilə bağlı irəli sürülən bir çox fərziyələrə romanda aydınlıq gətirməyə çalışır. Əsərdə Füzuli dövrünün ədəbi, ictimai həyatı geniş yer tutur. Yazıçı Füzulini türkəsilli Bayat qəbiləsinə mənsub olan biri kimi verir. Füzulinin ömrünün sonunadək İraqda yaşaması məsələsinə gəlincə, yazıçı bu səbəbin onun atasının əhdi ilə bağlı olduğu qənaətinə gəlir. Belə ki, ailə həyatı qurmasından beş il keçməsinə baxmayaraq, övlad həsrəti ilə qovrulan valideynlər bir əhd edirlər. Qızı olarsa, onu İmam Hüseyn dərğahına kənz, oğlu olarsa, nökər verəcəyini əhd edən ata arzusuna çatınca ulu tanrının onlara bəxş etdiyi övlada Rəsuli-Xudanın adına uyğun Məhəmməd adı qoymuşdur. Əhdinə vəfasız çıxmaq istəməyən Süleyman kişi beş yaşlı Məhəmməd və həyat yoldaşı Səlminazla birlikdə Kərbəlaya köçüb gəlmişdir. Beləliklə, Şirvanda anadan olmasına baxmayaraq, Məhəmməd Kərbəladada yaşamağı ölmüş, dövrün tanınmış mütəfəkkirlərindən təhsil almış və ömrünü burda da başa vurmuşdur. Doğma vətəninə uzaq yaşayıb hər üç dildə şeir yazmasına rəğmən, Füzuli hər zaman türk düşüncəsində olmuşdu. Əslən şirvanlı olduğuna əsaslanaraq müəllif onu Məhəmməd Füzuli Şirvani adlandırır.

Romanda yazıçının aydınlıq gətirmək istədiyini digər məqam Füzulinin anadan olma tarixi ilə bağlıdır. Elmi ədəbiyyatda bu

tarix 1494-1496-cı il kimi, hətta 1501-1503-cü il kimi göstərilərsə də, yazıçı burada bir yanlışlığın olduğunu tarixi faktlarla əsaslandırmağa çalışır. Yazıçı “Bəngü-badə” əsərinin yazılma tarixinə əsasən belə bir qənaətə gəlir ki, Füzuli 1494-cü ildə deyil, ondan daha öncə anadan olmuşdur. Məlumdur ki, Şah İsmayıl 1510-cu ildə özbək hökmdarı Zeybəyi məğlub etmiş və deyilənlərə görə onun kəlləsindən ayaq (qədəh-A.B.) düzəltdirmişdir. Əsərin 1511-ci ildən sonra yazılmasını nəzərə alsaq, o zaman Füzulinin az yaşı olur ki, bu yaşda da “Bəngü-badə” kimi poemanın yazılma ehtimalı inandırıcı gəlmir. Yazıçı belə bir qənaətə gəlir ki, Füzuli 1480-1481-ci illər arasında dünyaya gəlmişdi.

Romanda ədəbi şəxsiyyətlərlə (Füzuli, Yusif, Xəyali və b.) yanaşı, tarixi şəxsiyyətlərin də adlarına rast gəlirik. Yavuz Sultan Səlimlə müqayisədə Sultan Süleyman obrazı müsbət planda işlənmiş, əsl fəth kimi təqdim olunmuşdur.

“Rübabə Sultanım” (2001) əsəri müəllifin öz ailəsinə həsr edilmişdir. O ailəyə ki, onlar da repressiyaya məruz qalmışlar. Əsərin yazılma təklifini yazıçının oğlu Turan İbrahimov vermişdir. Belə ki, illər öncə “Biz Cəfərzadələr” adlı mövzuda yazdığı təklif olaraq irəli sürən T.İbrahimov Ə.Cəfərzadə və onun qardaşları Məmməd və Əhməd Cəfərzadədən bu haqda qeydlər etmələrini istəmişdi. Avtobioqrafik səciyyə daşıyan əsərdə bir çox tarixi məlumatlar da öz yerini alır. Yazıçının və qardaşlarının qeydləri əsasında ərsəyə gələn əsərdə bir çox mətləblərə toxunulur. Əsərin əvvəlindən yazıçının soykökünün məşhur Şamaxı xanı Mustafa xanın nəslinə mənsub olduğu məlum olur.

Romanda ayırı-ayrı məqamlarda sovetlər dönəmində xalqımızın başına gətirilən bəlalara toxunulur. Məlum olur ki, üzde xalqı xoşbəxt gələcəyə aparmaq devizini əldə rəhbər tutan bolşeviklər əslində xalqı əsarət altında saxlamaq, onu öz soykökündən ayırmaq, adət-ənənələrini unutturmaq siyasəti yeritmişlər. Həmin siyasətin yerinə yetirilməsində ruslara ermənilər canfəşan-

lıqla kömək etmişdilər. Romanda yaradılan Sərkis Matevosyan obrazı Azərbaycan türklərini ölüm kürsüsünə və sürgünə göndərən ermənilərin ümumiləşdirilmiş obrazı olaraq müəyyən yük daşıyır. Koroğlu, Qaçaq Nəbi kimi qəhrəmanları olan millətin başına gətirilən bu faciələrin əsas səbəbinin doğru idarəçinin olmaması ilə əlaqələndirilməsi haqlı olaraq qeyd olunur. Xanlar, bəylər və onlara yaxın olan adamlar tutulub güllələnmiş, ya da uzaq yerlərə sürgün edilmiş, vətəndən didərgin salınmışdılar. Siyasət əleyhinə fikir bildirənlər tutularaq Sibirə sürgün edilmiş, gecə saat 12-dən sonra komendant rejimi tətbiq edilmişdir [Cəfərzadə, 2003: 174]. Hələ bunlar azmış kimi “Allahsızlar” adlı cəmiyyət yaradılmış, həmin sözün heç mahiyyətini dərk etməyən azyaşlılar da bu cəmiyyətin üzvünə çevrilmişdilər. Yazıçı özü də kiçik yaşlarından adı bu partiya yazılanlardan və partiya bileti alanlardan olduğunu bildirir. Ancaq müəllif xatirələrini qeyd edərkən həmin partiya biletinin nənəsi Rübabə Sultanım tərəfindən ocağa atıldığını bildirir.

Romanda torpaqlarımızın yadellilər tərəfindən mənim-sənilməsinə səbəb olan “Kürəkçay”, “Gülüstan” və “Türkmənçay” müqavilələri xatırlanır, haqqında bir o qədər də məlumata rast gəlinməyən 38-ci il hadisələrinə toxunulur. Bu mövzular yazıçının “Gülüstandan öncə” və “Xəzərin göz yaşları” əsərlərində geniş işıqlandırılır. İrani tamamilə ələ keçirmək və müharibədə onun neftindən istifadə etmək Hitlerin böyük siyasətinin bir tərkib hissəsi idi. Bu siyasətin həyata keçirilməsi Stalin üçün ciddi təhlükə demək idi. Onun (Stalinin – A.B.) cənub sərhədlərini möhkəmləndirmək məqsədi ilə Almaniya əleyhinə həyata keçirdiyi planların mahiyyəti vaxtilə İrandan gəlmiş həmsəriləri vətənlərinə geri qaytarmaqdan ibarət idi. Səbəb olaraq rus pasportunun olmaması göstərilə də, əsl niyyət gizli saxlanılırdı. Diqqəti cəlb edən digər məqam köçürülmə ilə bağlı məlumatların dövlət arxivlərində tapılmamasıdır. Ə.Cəfərzadə bu haqda

qeydlərində yazır: “Dövlət arxivlərində köçürülən almanların və başqa millətlərin siyahısı durur, var. Amma 1848-50-ci illərdə, yəni, daha doğrusu, XIX əsrin ortalarında, əvvəllərində, 30-cu illərdə Rusiyanın İranla Azərbaycanda yürütdüyü siyasət - bütün sənədlər, rus şahzadəsinin İran məmurları, İran xanları, şahzadələri ilə əlaqəsi və s. əks etdirən sənədlərin, məktubların hamısı Azərbaycandan aparılmışdı. Bir vaxtlar mən bu sənədləri axtarmışdım. Nə Peterburq, nə Moskva arxivlərində bu sənədlərin heç bir izi qalmamışdı” [Cəfərzadə, 2003: 79]. Həmin dövrdə yüksək rəhbər vəzifələrdə rusların və ermənilərin çar rejiminə sadıqlıqla xidmət etmələrini nəzərə alsaq, bir çox sənədlərin tapılmaması qeyri-adi hal deyildi. Bu faciədən təsirlənən yazıçı həmin mövzu ilə bağlı “Xəzərin göz yaşları” romanını yazmışdır. Daha sonra müharibənin ağır illərini xatırlayan yazıçı yoxsulluq içində yaşanan o illəri yada salır.

Ə.Cəfərzadə əsərlərinin həyati gerçəkliyə söykənməsi, əsasən gerçəkçi, real obrazlardan istifadə olunması, müstəqil fikir yürütmək qabiliyyəti böyük oxucu kütləsi toplamış və bir neçə nəslin tərbiyəsində rol oynamışdır. Aləmdə səsi və sözü qalan, millətimizin mental daşıyıcılarından biri olan əbədiyaşar yazıçı hər zaman Azərbaycan xalqının qəlbində yaşayacaqdır.

Qaynaqlar

Axundlu Y. (2013). Ədəbi estafet / Y.Axundlu. – Bakı: Adil-oğlu, – 560 s.

Cəfərzadə Ə. (2003). Xəzərin göz yaşları / Ə.Cəfərzadə. – Bakı: El-Alliance, –168 s.

Əjdəroğlu D., Mikayılov M. (2002) Tufanlar qoynundan çıxan türk qadını // Elin sözü. – 25-30 aprel. – s.7.

Əsgərov B. (2015). Azərbaycan tarixi romanlarında gerçəklik və bədii təxəyyül / B.Əsgərov. – Bakı: Elm və təhsil, – 280 s.

Həbibbəyli İ. (2017). Ədəbi şəxsiyyət və zaman: [10 cilddə] / İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 2. – 1068 s.

Quliyev V. (1984). Cəlalyyə // Ədəbiyyat və incəsənət. –3 fevral. – s. 6.

Ögəl B. (1992). Böyük Hun imperiyası: [2 cilddə] / Ögəl Bahəddin. – Bakı: Gənclik, – c. 1. – 408 s.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Tərtibçinin ön sözü (Turan İbrahimov).....	3
Vaqif Sultanlı TARİXİ YADDAŞ VƏ BƏDİİ DÜŞÜNCƏ AXARINDA	8
Bədirxan Əhmədli ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ NƏSRİNDƏ MİLLİ TARİXİN BƏDİİ İNTERPRETASIYASI.....	24
Almaz Həsənqızı QƏDİM BİR İNANCIN İZİ İLƏ (Ə.Cəfərzadənin “Hun dağı” povesti əsasında)	40
Əhməd Sami Elaydi ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN “ELDƏN-ELƏ” ROMANI JANR VƏ FORMA-ÜSLUB KONTEKSTİNDƏ	56
Məhəmməd Məmmədli FOLKLOR VURĞUNU ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ VƏ AŞIQ YARADICILIĞI	70
Pərvanə Bayram ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ YARADICILIĞINDA QARABAĞIN TARİXİ, ƏDƏBİ VƏ SOSIAL-MƏDƏNİ MÜHİTİ.....	83
Asifə Telmanqızı ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN TARİXİ NƏSRİNDƏ MÜHİT, ŞƏXSİYYƏT VƏ BƏDİİ HƏQİQƏT (“Vətənə qayıt” romanı əsasında)	119

Səadət Kərimi

“DİRİLİK - ƏQİDƏ UĞRUNDA ÇARPIŞMAQDAN İBARƏTDİR” (Əzizə Cəfərzadə və onun “*Gülüstan*”dan *öncə*” romanı) 129

Kəmalə İslamzadə

NƏSR NƏHƏNGİNİN BAYATI SEVDASI 140

Gülsümxanım Həsilova

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN BƏDİİ NƏSRİNDƏ İNANC, RİTUAL VƏ OVSUNLAR..... 153

Samirə Məmmədli

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN “ALƏMDƏ SƏSİM VAR MƏNİM” ROMANINDA JANR TRANSFORMASIYASI, BƏDİİ DETAL VƏ FOLKLOR YADDAŞI 166

İlahə Dadaşova

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN “QOBUSTAN ÇÖKƏKLƏRİNDƏ” ROMANINDA MÖVZU, PROBLEM, STRUKTUR, DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ..... 182

Ayna Babazadə

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ NƏSRİNDƏ TARİXİ MÜHİT VƏ ŞƏXSİYYƏT 195

QEYD ÜÇÜN

QEYD ÜÇÜN

QEYD ÜÇÜN

QEYD ÜÇÜN

QEYD ÜÇÜN

Azərbaycan ədəbiyyatının sönməz məşəli:
Əzizə Cəfərzadə – 100
(Elmi araşdırmalar toplusu)

Nəşriyyat redaktoru:
Samirə Məmmədli

Bilgisayar bəzəyi:
Fəxri Vəliyev

Rəssamı:
Rövşanə Rövşənqızı

Çapa imzalanmışdır: 16.02.2022.
Ölçü: 60x90 1/16. Çap vərəqi: 13,5. Sifariş: 022/22. Say: 500 ədəd.



NURLAR
Nəşriyyat-Poliqrafiya
Mərkəzi

Bakı, Az1122, Zərdabi pr. 78
Tel: 4977021 / Faks: 4971295
E-poçtu: office@nurlar.az

*Azərbaycanın Xalq yazıçısı,
filologiya elmləri doktoru, professor
Əzizə Cəfərzadənin həyat və
yaradıcılığı haqqında məqalələr
toplusundan ibarət olan kitab
müəllifin doğumunun
100 illik yubileyi münasibətilə
hazırlanmışdır.*

